

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магаршевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–)

САВЕТ

Председник Савета
Академик Часлав Оцић (Београд)
Чланови Савета

Проф. др Рајко Буквић (Београд) • Проф. др Масајуки Ивата (Токио, Јапан) •
Проф. др Александар Јокић (Портланд, САД) • Проф. др Љубомирка Кркљуш (Нови Сад) •
Проф. др Питер Радан (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Богољуб Шијаковић (Београд)

166
(2/2018)

Уреднички

Проф. др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) •
Проф. др Рајко БУКВИЋ (Београд) • Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија;
Атина, Грчка) • Проф. др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд) •
Проф. др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нижњи Новгород, Русија) •
Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) •
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Македонија) • Проф. др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Милован
МИТРОВИЋ (Београд) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ
(Београд) • Проф. др Драган ПРОЛЕ (Нови Сад) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) •
Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уреднички
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Рајко БУКВИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2018

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

166
(2/2018)

НОВИ САД
2018

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Здравко Јовановић ПОЈАМ ВЕРЕ (ΠΙΣΤΙΣ) У „ПРВОЈ ПОСЛАНИЦИ КОРИНЋАНИМА” СВ. КЛИМЕНТА РИМСКОГ	Zdravko Jovanović THE NOTION OF FAITH (ΠΙΣΤΙΣ) IN THE FIRST EPISTLE TO THE CORINTHIANS OF ST CLEMENT OF ROME
195–205	

Родољуб Кубат ДОСЛОВНО ТУМАЧЕЊЕ НАСУПРОТ АЛЕГОРИЈСКОГ: ИСТОРИЈА ПРОТИВ МИТА	Rodoljub Kubat LITERAL IN CONTRAST TO ALEGORICAL INTERPRETATION: HISTORY VERSUS MYTH
207–220	

Предраг Крстић ПРОТИВ КРИТИКЕ: ДРУШТВО И РАЦИОНАЛНОСТ	Predrag Krstić AGAINST CRITICISM: SOCIETY AND RATIONALITY
221–233	

Милана Љубичић ЈА И ДРУГИ У ПОСТМОДЕРНОМ ДРУШТВУ: ИСТРАЖИВАЊЕ ОБИЉЕЖЈА РЕЛАЦИОНИХ ОБРАЗАЦА НА УЗОРКУ СТУДЕНАТА	Milana Ljubičić MYSELF AND THE OTHERS IN THE POSTMODERN SOCIETY: RESEARCH ON THE CHARACTERISTICS OF RELATIONAL PATTERNS ON STUDENTS SAMPLE
235–247	

Gojko Rikalović Sonja Josipović THE MAPPING OF RURAL SERBIA ACCORDING TO THE INDEX OF NATURAL AMENITIES	Гојко Рикаловић Соња Јосиповић МАПИРАЊЕ РУРАЛНЕ СРБИЈЕ ПРЕМА ИНДЕКСУ ПРИРОДНИХ ПОГОДНОСТИ
249–261	

Срећко Петровић
ПРИЛОГ РАСПРАВИ О НАЗИВУ
МАНАСТИРА ТУМАН

Srećko Petrović
A CONTRIBUTION TO THE
DISCUSSION ABOUT THE NAME
OF TUMAN MONASTERY

263–280

Јудит Рафаи
Ференц Немет
ПРЕДСТАВЉАЊЕ СРПСКОГ
НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА
19. ВЕКА У ЕТНО-СЕЛУ
УГАРСКЕ МИЛЕНИЈУМСКЕ
ИЗЛОЖБЕ (1896)

Judit Rafai
Ferenc Nemet
REPRESENTATION OF
19th CENTURY SERBIAN FOLK
ARCHITECTURE FROM BANAT IN
THE ETHNOGRAPHIC VILLAGE OF
THE HUNGARIAN MILLENNIUM
EXHIBITION (1896)

281–294

ОСВРТИ / REVIEWS ESSAYS

Иван Негришорац
ИСТОРИЈА И СЕЋАЊЕ: ЗАШТО НЕ СМЕМО ЗАБОРАВИТИ ЗЛОЧИН
У СИРИГУ 13. АПРИЛА 1941. ГОДИНЕ?

(Говор на представљању зборника радова *Злочин у Сиригу 13. априла 1941. године: женеца, симбол, последице*, које је одржано у Матици српској, 5. децембра 2017;
Издавач зборника: Удружење ратних добровољаца 1912–1918. „Видовдан”,
Месна заједница; Удружење ратних добровољаца 1912–1918. „Старо Ђурђево”;
Мало историјско друштво, Сириг – Нови Сад – Темерин 2017, 137 стр.)

295–302

Михаел Антоловић
ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРЕОБРАЖАЈ ХРВАТСКЕ
ИСТОРИОГРАФИЈЕ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ (1970–1990)
(Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije
kasnog socijalizma*, Srednja Europa, Zagreb 2016, 293 str.)

303–308

Радомир Митић
СТО ГОДИНА ИСТРАЖИВАЊА И ЕКСПЛОАТАЦИЈЕ УГЉА
И ШЕЗДЕСЕТ ГОДИНА ПРОИЗВОДЊЕ ЕЛЕКТРОЕНЕРГИЈЕ
У КОМБИНАТУ „КОСОВО” У ОБИЛИЋУ
(Драгослав С. Петковић и Бранко В. Инић: *Век постојања и развоја
комбинаћа „Косово” – Обилић*, Обележја плус и Културно-просветна
заједница Србије, Београд 2015, 247 стр.)

309–315

НАУЧНА ХРОНИКА / SCIENCE CHRONICLE

Србољуб Живановић
ПРЕДСТАВЉАЊЕ НОВИХ КЊИГА СРБОЉУБА ЖИВАНОВИЋА
317–320

ХРОНИКЕ / CHRONICLES

Благоје С. Бабић
ХИПЕРИНФЛАЦИЈА И ПРИВРЕДА СРБИЈЕ 1990-ИХ
Представљање студије
(Đorđe Đukić i Aleksandar Živković (redaktori): *Prilozi za privrednu istoriju
Jugoslavije i Srbije: hiperinflacija i posthiperinflacija*, Ekonomski fakultet,
Centar za izdavačku delatnost, Beograd 2018, 304 str.)
321–325

Јекатерина Синецкаја
ХVI МЕЂУНАРОДНИ ФЕСТИВАЛ „РАТНИ ФИЛМОВИ”,
ТУЛА, 21–25. МАЈ 2018.
326–328

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Надежда Савић
ХРТКОВЦИ: РИМСКИ ПЕРИОД
(Velika Dautova Ruševljan: *Rimski period u Hrtkovcima*
[*The Roman Period in the Village of Hrtkovci*]; Pokrajinski zavod za
zaštitu spomenika kulture, Novi Sad 2016, 163 str.)
329–330

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
331

ПОЈАМ ВЕРЕ (ΠΙΣΤΙΣ) У „ПРВОЈ ПОСЛАНИЦИ КОРИНЋАНИМА” СВ. КЛИМЕНТА РИМСКОГ

ЗДРАВКО ЈОВАНОВИЋ

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 116, Београд, Србија
zjovanovic@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: *Прва посланица Коринћанима* Св. Климента Римског један је од најстаријих патристичких списа из опуса хришћанске књижевности и одражава разноврсну теолошку и културолошку тематику у турбулентном прелазном периоду из апостолске у постапостолску епоху древног хришћанства. Повод за настајање списа били су немири у коринтској заједници хришћана изазвани нелегитимним свргавањем неколико тамошњих презвитера. У свом писму аутор непосредно повезује тему поштовања еклисијалне структуре и јерархијског поретка са темом аутентичне вере. У овом контексту, у овом раду представљено је ранохришћанско повезивање вере (πίστις) са специфичним етосом који аутор Посланице илустрије егзегезом парадигматичних старозаветних и новозаветних текстова. Разрешење конфликта, што представља превасходни Климентов циљ, реконструише се истраживањем начина на који он повезује појам вере с деловањем, односно практичним испољавањем које има своје социолошке, а не само индивидуалне и интроспективне конотације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Климент Римски, вера, еклисијална структура, јединство, поредак

Корпус ранохришћанске књижевности познат као *Дела айосѿолских ученика*¹ представља збирку разноликих текстова, барем када је реч о чињеници да они не представљају само једну конкретну теолошку школу или једно локално предање. Ради се заправо о жанровски, тематски и контекстуално разноврсној збирци. Значај овог корпуса текстова огледа

¹ Превод целокупног корпуса на српски језик начинио је епископ проф. др Атанасије Јевтић. Цитати из *Прве посланице Коринћанима* Св. Климента Римског преузети су из превода: [Јевтић 1999: 173–210]. Наводи из изворног текста преузети су из: [Jaubert 1971: 98–204].

се понајпре у чињеници да су они веома древни, али и да осветљавају један изузетно значајан, прелазан период у животу ране Цркве. Реч је наике о драматичном периоду преласка из постапостолске епохе (време настајања последњих новозаветних текстова) у епоху првих великих и систематичнијих хришћанских писаца из апологетског и каснијих периода хришћанске књижевности (почев од Јустина, преко Иринеја, Тертулијана, Кипријана и других). Актуелност *Дела айосћолских ученика* за историографију древне Цркве и ранохришћанске литературе, али и за савремену теолошку мисао [Ђаковас 2014: 224–236], огледа се и у чињеници да су списи изразито контекстуално условљени. Они представљају такозвану ситуациону рефлексију коју не одликује систематичност и прецизна категоризација у излагању, већ радије одговор на специфичне потребе адресата.² У овом смислу ови текстови поседују превасходно интерно хришћанску, екклесијалну тематику и одражавају атмосферу у којој је рана Црква трпела притиске изнутра (схизме, лажни учитељи, ране јереси), али и споља (гоњења од стране римских власти, диспути с Јудејима и паганима). Аутори текстова покушавали су да идентификују и артикулишу основне карактеристике аутентичног хришћанског живота и учења које су постапостолске генерације писаца наследили од апостолских заједница. У покушају остварења овог циља било је незаобилазно размотрити неке од фундаменталних тема као што су нпр. јединство Цркве (Климент, Игнатије, *Варнавина йосланица, Дидахи*), јерархија и структура Цркве (Климент, Игнатије), основна богослужбена последовања (*Дидахи*), вера и православно учење (Климент, Игнатије, Варнава), етика, однос Цркве и света (*Друђа Клименйова, Јермин йасйир, Дидахи*), ауторитет старозаветних и новозаветних текстова и ранохришћанска егзегеза (Климент, *Посланица Филийљанима* Св. Поликарпа Смирнског, *Друђа Клименйова*, Папије Јерапољски), прогони и етос мучеништва (Игњатије, *Сйрадање Поликарйово*), омилија (*Друђа Клименйова*), апокалиптика (*Јермин йасйир*), апологетика (*Посланица Диођнейу*), итд.

У времену када су настајали списи из збирке *Дела айосћолских ученика* (оквирно – крај 1. и прва половина 2. века по Христу) превасходан задатак с којим су се аутори суочавали био је, дакле, очување чистоте апостолског Предања и наглашавање његовог неупоредивог значаја за свакодневну богослужбену праксу, етос, егзегезу и развој учења у постапостолској Цркви (у овом контексту, примера ради, новозаветни текстови се екстензивно цитирају) [Nielsen 2007: 61–75; Gregory 2005: 129–157]. Међутим, испуњење овог задатка није било нимало једноставно имајући у виду управо чињеницу да је нова епоха била постапостолска, тј. да се Црква суочавала с драматичним одсуством непосредних апостолских ауторитета и могућношћу њиховог *ad hoc* расуђивања у контроверзним ситуацијама. У овом смислу, у списима из *Дела айосћолских ученика*, а такође и, веома наглашено, у *Првој йосланици Коринћанима* Св. Климента

² У овом погледу сличност с текстовима који сачињавају канон Новог Завета сасвим је очигледна. Опширније у: [Hagner 1973: 135–350; Gregory 2005: 129–157].

Римског, приметан је покрет ка истицању значаја конкретних институција и служби које су наследили апостолско служење (иако, у строгом теолошком смислу, ово служење наслеђује целокупна Црква, а не само поједине јерархијске структуре) и наглашавање потребе послушности овим ауторитетима, у свим битнијим питањима за живот младих екклесијалних заједница.³ У периоду када наведени списи настају приметан је и појачан напор ка изобличавању и оповргавању лажних учења, наглашавању етичког аспекта живота у заједници Цркве, као и указивање на темељне богослужбене аспекте вере. Институционална стабилност је, дакле, представљала један од начина на које је Црква реаговала суочавајући се с бројним новим и неаутентичним учењима и начином живота који су са собом доносили обраћеници из древних политеистичких религија, живота који је често био прилично далеко од идеала јеванђеоске поруке. Климентова посланица представља вероватно једну од најупечатљивијих илустрација овакве атмосфере у животу младе хришћанске Цркве и ово је разлог због којег би значај институционалне стабилности и поштовања поретка требало имати на уму као контекстуалну матрицу у оквиру које аутор развија своје теолошке увиде на различите теме, међу којима је тема аутентичне вере (πίστις) свакако једна од најзначајнијих.

НЕМИРИ У КОРИНТУ

Прва ѱосланица Коринћанима Св. Климента, поред списка који су ушли у канон *Новог завета*, представља вероватно најзначајнији хришћански документ из 1. века. Иако је практично немогуће потпуно прецизно утврдити датум настајања *Посланице*, најчешће се овај спис смешта у време око 96. године по Христу [Gregory 2006: 223–230].⁴ Крајем 1. века Коринтска црква је, након догађаја које је отприлике 40 година раније описивао апостол Павле,⁵ била изнова потресена подвајањима и свргавањем извесних презвитера од стране „једног или два лица”, (47: 6), упркос чињеници да су свргнути презвитери водили „правиан живот” (44: 6). Овакав развој догађаја послужио је као непосредан повод за писање *Прве ѱосланице Коринћанима* Св. Климента Римског [Јевтић 2015: 35]. Иако су поделе и фракције у Павлово време биле израженије, и у Климентово време јединство Цркве је поново представљало централни проблем коринтске заједнице [Peterlin 1996: 57–69].⁶ Основна тема *Посланице* је, последично, апел

³ Значај и развој јерархијских структура у раном хришћанству предмет је учесталих студиозних анализа у савременој стручној литератури. Видети: [Maier 2002: 87–146; Jeffers 1991: 90–105; Petitfils 2016: 141–197; Moriarty 2012: 115–138; Koet 2013: 345–362; Filson 1939: 105–112; Bévenot 1966: 98–108; Campenhausen 1969: 76–123].

⁴ Тј. у последњу годину владавине императора Домицијана (81–96).

⁵ Средином шесте деценије 1. века Павле је упутио две посланице цркви у Коринту (коју је он лично основао). Обе посланице су ушле у канон Новог завета.

⁶ Императив очувања јединства Цркве је тема која у потпуности прожима целокупан текст *Посланице*. Јединство хришћана је идеја која повезује све аргументе, молбе, апеле и цитате које аутор уноси у текст свог писма Коринћанима. Сасвим је јасно да се јединство Цркве не сагледава као реалност која постоји по себи, аутоматски, објективно и стабилно, без икаквог труда чланова Цркве да га чувају и да се за њега боре без прекида и по сваку цену.

Коринћанима за васпостављање јединства (гл. 51–59), које је угрожено побуном мањег броја арогантних хришћана [Nunn 1946: 39–45]. Ово је разлог због којег су теме смирења, потчињавања и поштовања поретка снажно наглашене (16–18, 28–32, 37–38), упоредо с темом служења и његовим утемељењем у апостолском прејемству. Наиме, ауторитет и порекло сваког служења Св. Климент повезује с Очевим послањем Сина, Христовим послањем апостола и апостолским постављењима осталих служитеља у хришћанским заједницама (42; 44) [Zizioulas 1997: 171–208]. Када је пак конкретно реч о теми овог текста може се констатовати да се, иако у *Посланици* не постоји посебно поглавље посвећено појму вере, у њој налази довољан број исказа који разјашњавају поимање и функционалност појма πίστις у фрустрирајућим околностима кроз које је пролазила заједница коринтских хришћана.

ВЕРА И (НЕ)ПОШТОВАЊЕ ЕКЛИСИЈАЛНОГ ПОРЕТКА

Узроци који су водили ка поделама од стране аутора нису доведени у везу с губитком јединства у вери, у смислу практиковања неаутентичног учења од стране појединаца; стога, у *Посланици* нема дискусије о лажним учењима у Коринту. Међутим, смирење и послушност према Богу и вољи Божијој пројављеној у поретку и структури Цркве чврсто се повезују с појмом вере и стога вера схваћена на овакав начин представља кључ за превазилажење подела у заједници. На самом почетку списка аутор наглашава да је одувек општепозната била „свеврлинска и постојана вера (πίστις – 1: 2)” Коринћана, али да је избијањем подела узрокованих завишћу она „помрачена” (ἀμβλυωπῆσαι – 3: 4). Дисхармонија и несугласице, дакле, недвосмислено воде ка помрачењу вере. Присвојна заменица наведена у генитиву: „у вери својој помрачи се” (3: 4 ἐν τῇ πίστει αὐτοῦ) јасно указује да вера о којој аутор говори јесте неаутентична „вера” појединца са схизматичком свешћу и поступањем.

Парадигме аутентичног разумевања вере које Климент у контексту кризе и тражења начина за њено превазилажење истиче преваходно су тражене, пронађене и протумачене у корпусу старозаветних и новозаветних текстова. У овом смислу, између осталог, аутор наводи примере старозаветне вере Аврамове (10: 1), Равине (12: 1), и новозаветне вере Петрове и Павлове (5: 4–5). Контраст који се препоручује за разматрање је смирена послушност и гостољубље Раве и Аврама и љубомора и завист који су узроковали гоњења Петра и Павла, који су и у коринтском случају узрок подела међу хришћанима. Појам трпљења (ὕπομονή – 5: 5; 5: 7) је такође уско повезан с појмом вере. Вера је, стога, посвећеност послушању вољи Божијој која се пројављује до самог краја (као и у случају Данаиде и Дирке, које „достигоше до сигурнога пута вере” – τῆς πίστεως βέβαιον ὁρόμον

У овом контексту, Климент сматра потпуно невероватном и неприхватљивом чињеницу да су појединци у Коринту себи допустили да изазивају немире и угрожавају јединство, иако су сви без изузетка благословени многим даровима Божијим: „Животом у бесмртности, светлом у праведности, истином у слободи, вером у уверености, уздржањем у светости (35.1)”.

κατήντησαν – 6: 2). Самопожртвовање је такође кључно за истиниту веру – као примере ове врлине аутор наводи Јудиту и „савршену у вери” Јестиру (ἡ τελεία κατὰ πίστιν – 55: 6). Појам вере, протумачен у контексту подела у коринтској заједници хришћана, подразумева посвећење које води ка врлинском животу, с превасходним циљем очувања мира и јединства, али, у зависности од тежине искушења, и до трпљења које може водити чак до мучеништва. Стога, Св. Климент веру тумачи као начин живота у заједници, као етос смирења и потчињавања (28–32), љубави (49), слоге, мира и послушности (60: 4), који су темељ аутентичног хришћанског живљења. Хришћани су призвани да „верују из свег срца” (πιστεύοντας ἐξ ὅλης τῆς καρδίας – 34: 4), „призивају у вери и истини” (ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ – 60: 4) и буду „једнодушни, без злопамтљивости” (62: 2). Истовремено, по Климентовим речима, изнад свега, вера је „дар Божији” (35: 1–2; 64: 1) и залог нашег оправдања пред Богом који је „изабрао Господа Исуса Христа и кроз Њега нас за народ избрани” (64: 1).

Вера је, у теологији *Посланице*, уско повезана с поверењем и прихватањем Божијих обећања јер једино је тако могуће да „вера Његова оживи у нама” (ἀναζωπυρησάτω οὖν ἡ πίστις αὐτοῦ ἐν ἡμῖν – 27: 3), али на такав начин да се равнотежа између вере и дела обавезно очува. Дела сама по себи нису довољна. У овом смислу, након препоруке хришћанима у 30. глави да чине „све оно што је својствено освећењу (ποιήσωμεν τὰ τοῦ ἁγιασμοῦ πάντα – 30: 1)” и избегавају сваку порочност [Van Unnik 1951: 204–248; Meeks 1993: 150–173],⁷ у гл. 31: 2, Авраам се описује као благословен јер је „вером извршио правду и истину” (δικαιοσύνην καὶ ἀλήθειαν διὰ πίστεως ποιήσας). У гл. 10: 1 Климент Римски парафразира речи из новозаветне посланице Јаковљеве у којој се говори да је Авраам због своје вере и делатног поверења у Бога назван „пријатељем Божијим” (φίλος θεοῦ – Јак 2: 23). Понављајући ову парафразу Климент Александријски (око 150 – 215) додаје да је поред дара вере Авраам поменути епитет заслужио и скромношћу јер се није узносио већ је за себе говорио да је „прах и пепео” (ὁ γάρ τοι φίλος θεοῦ διὰ πίστιν ἐλευθέραν κληθεὶς Ἀβραάμ οὐκ ἐπὶ τῇ δόξῃ, μετριοπαθῶν δὲ ἔλεγεν· «ἐγὼ δὲ εἰμι γῆ καὶ σποδός») [Stählin und Früchtel 1960: 292]. Утицај старозаветне егзегезе аутора Прве Климентове посланице Коринћанима евидентан је и у доцнијем, формативном периоду класичне теолошке мисли. Пратећи овај узор Дидим Слепи (око 313 – 398) доноси идентично сведочење (ἀλλὰ καὶ Ἀβραάμ ὁ “φίλος θεοῦ” χρηματίσας λέγει· “ἐπειδὴ ἡρξάμην λαλεῖν πρὸς τὸν κύριόν μου, ἐγὼ δὲ εἰμι γῆ καὶ σποδός” [Henrichs 1968: 140]. Атанасије Александријски (296–373) епитет „пријатељ Божији” повезује с Авраамовом спремношћу на безгранично

⁷ Чинити „оно што је својствено освећењу” заправо значи бежати од „нечистих здруживања... новаторских нереда... гнусне гордости” (30.1), а приљубљивати се „онима којима је благодат дата од Бога” и „оденути се у једносмисленост” јер хришћани једино на овакав начин верују онако како то Бог очекује од њих и „оправдавају себе делима а не речима” (30.3). Примери вере пројављене на управо овакав начин присутни су изобилно у приповестима о старозаветним личностима и догађајима и ово је један од разлога због којег аутор у прилог својој молби Коринћанима опширно подсећа на њих.

пожртвовање у околностима највећих искушења (πειραζόμενος γὰρ ἄχρι τοῦ ἀνενέγκαι θυσίαν τὸν ἴδιον ἀγαπητὸν υἱὸν τῷ Θεῷ, καὶ εἴληφε τηλικούτου χρηματισμὸν ὃ Ἀβραὰμ καλεῖσθαι φίλος Θεοῦ) [Migne 1857: 1301]. Василије Велики (330–379) цитира речи Климента Римског и наглашава Авраамову веру и послушност (Φίλος Θεοῦ ὁ μακάριος Ἀβραὰμ καὶ εἰρηται, καὶ ἔστι. Φίλος διὰ πίστιν, φίλος δι’ ὑπακοὴν Θεοῦ) [Migne 1857: 752]. Кирило Јерусалимски (око 313 – 386) у катихезама новопросвећенима каже да је Авраам учинио многа добра, али да је назван „пријатељем Божијим” због своје вере (πολλὰ μὲν γὰρ κατῴρθωσεν· ἀλλ’ οὐδέ ποτε φίλος Θεοῦ ἐκλήθη, ἀλλ’ ὅτε ἐπίστευσε) и самоодрицања, тј. напуштања родитеља, отаџбине, земље и куће којим је своју веру посведочио (Κατέλιπε γονέας διὰ πίστιν· κατέλιπε πατρίδα, καὶ χώραν καὶ οἰκίαν διὰ τὴν πίστιν) [Reischl und Rupp 1967: 56–57]. У контексту наглашавања вере као покретача свих осталих врлина, у гл. 32: 4 Прве посланице Коринћанима Св. Климента Римског експлицитно се каже да „нисмо оправдани собом самима... нити својим делима која смо учинили у преподобности срца (ἢ ἔργων ὧν κατεργασάμεθα)... него вером (διὰ τῆς πίστεως)” [Lindemann 2005: 9–24].⁸

Међутим, како аутор појашњава, феномен вере мора бити пропраћен живљењем врлинског живота (33–36). Изрази као што су послушност (ὑπακοή – 9: 3; 10: 2; 10: 7; 9: 1; 63: 1), гостољубље (φιλοξενία – 1: 2; 10: 7; 11: 1; 12: 1), снисходљивост, кротост (ἐπιείκεια – 13: 1; 30: 8; 56: 1; 58: 2; 62: 2), слога (ὁμόνοια – 9: 4; 11: 2; 20: 3; 20: 10; 20: 11; 21: 1; 20: 3; 34: 7; 49: 5; 50: 5; 60: 4; 61: 5; 63: 2; 65: 1), смиреноумље (ταπεινοφροσύνη – 21: 8; 30: 8; 56: 1), чињење добра (ἀγαθοποιία – 2: 2; 2: 7; 33: 1; 34: 2; 2: 2), целомудреност (σωφροσύνη 62: 2; 64: 1) – представљају пројаву вере и Климент их користи пре свега имајући у виду неодвојивост вере од њених манифестација у делима, као и своје пастирске мотиве за писање *Посланице* [Nielsen 1962: 131–150; Перишић 2009: 137–152].⁹ Ове врлине Климент истиче из разлога што оне, сагласно Предању и садржини библијских текстова, доприносе очувању и утврђењу јединства Цркве. Практиковање ових врлина представља пројаву аутентичне вере и пројаву духа заједништва. Вера је мотивација за пројаву ових врлина и оне су манифестација истините вере: „А све то потврђује вера у Христа” (Таῦτα δὲ πάντα βεβαίωι ἢ ἐν Χριστῷ πίστις – 22: 1).

У *Посланици* се могу пронаћи и места на којима се појам πίστις користи на уопштен начин – да би означио феномен веровања – као нпр. када се говори о постављању епископа и ђаконa онима „који буду веровали” (τῶν μελλόντων πιστεῦειν – 42: 4). Међутим, иако је смисао појма местимично уопштен (уп. и 62: 2), од кључног значаја је да се у закључку списка вера

⁸ Паралела с теологијом апостола Павла на овом месту је више него очигледна. Уопштено посматрано, Божија иницијатива у сотириологији и домостроју спасења представља опште место у библијској и патристичкој мисли.

⁹ Пасивна или неделатна вера је апсолутно незамислива у контексту хришћанског искуства и богословског помишљања. У овом контексту, иако човек својим делима не може сâм себи осигурати вечно постојање јер је Бог онај који даје живот, вера у хришћанском смислу речи јесте нераскидиво повезана с манифестацијама вере у делима.

поставља на чело врлина које у *Посланици* сумирају допринос јединству Цркве: „вера, страх, мир, трпљење и дуготрпељивост, уздржање...” (64: 1).

За Св. Климента вера пре свега подразумева поверење, увереност, посвећење и верност поретку и миру у заједници Цркве. Ови аспекти су наглашенији него, примера ради, вера која се афирмише у контексту интелектуалне елаборације различитих догматских учења. Аутор у *Посланици* не инсистира на ноетичким аспектима хришћанске вере, али поједини делови текста јасно указују на његову свест о чињеници да је прихватање и саглашавање с одређеним доктринарним наративима такође саставни део веровања. Примера ради, у гл. 23–27 изложена је аргументација у прилог истинитости Васкрсења, која имплицитно сведочи о томе да вера подразумева когнитивне афирмације у вези с Христовим васкрсењем. У овом контексту, вера у васкрсење попут оне коју је имао Јов представља пројаву „уверености добре вере” (ἐν πεποιθήσει πίστεως ἀγαθῆς – 26: 1–3).

ВЕРА, ПОСЛУШНОСТ РЕЧИ БОЖИЈОЈ И „ОНО ШТО ЈЕ НА КОРИСТ СВИМА”

Слично овоме, поред тога што је вера превасходно дар Божији, а обећања Божија често објект вере у *Посланици*, само Божије тројично постојање такође представља „веру и наду изабраних” (πίστις καὶ ἡ ἐλπίς τῶν ἐκλεκτῶν – 58: 2; упореди и 60: 4). „Увереноси̑ у реч Божију” (πιστωθέντες ἐν τῷ λόγῳ τοῦ θεοῦ – 42: 3) потпомогнута дејством Духа Светог водила је апостоле ка проповедању доласка Царства Божијег. Климент самог Бога у два наврата назива *Верним* (πιστός), „у обећањима” (τῷ πιστῷ ἐν ταῖς ἐπαγγελίαις – 27: 1) и „у свима нараштајима” (ὁ πιστὸς ἐν πάσαις ταῖς γενεαῖς – 60: 1).

Човекова *вернос̑и* Богу пројављује се кроз служење, проповед и спасавање творевине као у случају Ноја (9: 4), послушност речима Божијим, као у случају Аврама (10: 1), смиренуумљем и негорделивошћу попут Мојсија (17: 5). Човек је такође *верујући* када је „моћан исказати знање, мудар у расуђивању речи, чист у делима и тражи *оно што је на користи свима*” (ζητεῖν τὸ κοινωφελὲς πᾶσιν – 48: 5).

У овом контексту, веома важан детаљ за потпуније схватање Климентовог разумевања поретка у Цркви и вере повезане с њим јесте чињеница коју он посебно наводи, а то је да су „мужеви (ἄνδρες)” (а они се непосредно доводе у везу с незаконито и неоправдано свргнутим презвитерима) постављани (тј. да им је предавано апостолско служење) са „сагласношћу целе цркве” (συνευδοκησάσης τῆς ἐκκλησίας πάσης – 44: 3). Улога целокупне заједнице је очигледна такође и у стиху 54: 2 где се мноштву (πλήθος) приписује власт заповедања и доношења изузетно значајних одлука, тј. одлука о евентуалном свргавању постављених служитеља (упор. 44: 3).¹⁰ Сасвим је, дакле, очигледно да служење (у контексту проблема

¹⁰ Улога целокупне заједнице за одржавање поретка и за избор предстојатеља заједнице представља једну од најзначајнијих карактеристика ранохришћанског разумевања саборности. Узгред, појам λαϊκός у 40: 5 појављује се по први пут у целокупној хришћанској литератури.

у Коринту – презвитерско служење) за Климента не представља реалност која се превасходно односи на функционисање индивида које не подразумева вредновање и консензус о достојности служења од стране *целокујне* заједнице хришћана.

Служење (и апостолско наслеђе које га теолошки утемељује) у Климентовој посланици је осликано као екклесијални феномен у самој својој суштини, тј. као феномен који не само да се тиче свих, у смислу да утиче на живот свих, већ који подразумева активно укључење свих у поступак избора и рецепцију изабраних служитеља и плодова њиховог служења. По Климентовим речима, цела Црква је у дугом временском периоду имала ингеренције (и обавезу, као саставни део своје пројаве вере у Бога, оваплоћене у животу њихове помесне цркве) да их прати и вреднује њихово служење (μεμάρτυρήμενους τε πολλοῖς χρόνοις ὑπὸ πάντων – 44: 3). Другим речима, појам вере у теологији *Посланице* подразумева да целокупна заједница Цркве не само да учествује у избору служитеља, већ има обавезу да расуђује о квалитету служења и да на основу овог расуђивања заузима став о достојности или пак недостојности њиховог служења. У овом контексту, Климентово учење о Цркви и вера коју би њени чланови требало да својим животом и поступцима пројављују ни у ком случају се не могу ускладити с угрожавањем јединства и поретка самовољом и завишћу мале групе бунтовника у коринтској заједници.

* * *

Климентова *Прва посланица Коринћанима* представља један од најзначајнијих писаних докумената постапостолске епохе који својим садржајем рефлектује сву турбулентност и драматику која је пратила ранохришћанске заједнице у процесу њихове институционалне стабилизације. *Посланицу*, као и знатан део корпуса *Дела айосћолских ученика* коме она припада, карактерише изразита контекстуална условљеност, која је одлучујуће утицала на агенду, стил и аргументацију аутора. С обзиром на чињеницу да је непосредан повод за настајање списка представљао сукоб који је избио у хришћанској заједници у Коринту, а који је као свој узрок имао спор у вези с разумевањем екклесијалних структура и поретка, писац *Посланице* је појам вере пресудно повезао пре свега с поштовањем поретка и очувањем јединства Цркве. У овом смислу, услед одсуства ургентних дилема и спорова у вези с учењем о некој конкретной теолошкој теми, појам вере је неопходно сагледавати у контексту Климентовог наглашавања значаја послушности, очувања мира и слоге, и поштовања постојећих јерархијских структура које Климент повезује с темом наслеђа апостолског служења. Смиреноумље, кротост, гостољубље, послушност и остале врлине које аутор истиче као неодвојиве од аутентичног хришћанског етоса, у екклесијалној заједници требало би да делују као кохезивни фактор у процесу изградње и очувања поретка и јединства Цркве. Штавише, врлине које би хришћани требало да пројављују у овом контексту заправо су једина истинита манифестација послушности самом Богу, јер је Он, сагласно својој вољи пројављеној

кроз Христово и, касније, кроз апостолско служење, утемељивач поретка и служби у Цркви. Насупрот овоме, свака активност чланова Цркве која је усмерена на изазивање дисхармоније и подела представља сушту супротност и активно супротстављање вољи Божијој.

Појам вере у *Посланици* повезује се с поверењем у Божија обећања, у контексту остварења спасења човека и творевине, и у циљу поткрепљења овог става аутор наводи бројне примере из старозаветне и новозаветне литературе који на делотворан начин илуструју адекватну пројаву хришћанске вере. Бог је веран својим обећањима и стога Он сâм представља превасходан субјект вере. Међутим, с обзиром на чињеницу да су Његова обећања остварена послањем Христа који је утемељио Цркву, као кулминацију Божије промислитељне активности, аутентична вера би требало да узводи ка утврђивању поретка, мира и јединства у Цркви. Однос поверења између човека и Бога мора бити узајаман, односно човек би на Божију верност требало да одговори творењем добрих дела, која, иако сама по себи нису довољна да без вере човека уведу у вечну заједницу с Богом, ипак представљају показатељ аутентичности његовог обраћења и преумљења. Лично освећење које се пројављује у бројним и разноврсним врлинама увек је неопходно сагледавати у контексту онога „што је на корист свима”. Аутентична вера, која је уравнотежена са чињењем добрих дела, представља основ на којем се темељи одговорност сваког појединачног члана заједнице за учешће у избору конкретних личности за различите форме служења у Цркви (који се одвија уз „сагласност целе цркве”), али и за континуирано вредновање њиховог служења. Основна мотивација аутора *Прве Климентове* је превасходно његова пастирска брига о васпостављању нарушеног јединства у Коринтској цркви и његова аргументација и размишљање о појму вере су, последично, усаглашени с овом мотивацијом. У сваком случају, сама чињеница да су у *Посланици* присутни различити значајни и разноврсни аспекти појма вере сведочи о томе да је богатство и плуралитет значења које је овај појам имао у библијским текстовима наслеђен већ у једном од најранијих текстова патристичке књижевности.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И КЛАСИЧНА ЛИТЕРАТУРА

- Ђаковац, Александар (2014). Der Platz der Theologie in der christlichen Überlieferung der Orthodoxen Kirche. *Philotheos*, 14: 224–236.
- Јевтић, Атанасије (1999). Св. Климент Римски. Прва посланица Коринћанима. *Дела айосѿолских ученика*. Врњачка Бања: Манастир Хиландар, Манастир Тврдош. Превод: Атанасије Јевтић.
- Henrichs, Albert /ed./ (1968). Didymus Caecus. *Commentarii in Job* (1–4), 109.3-109.6. Didymos der Blinde. *Kommentar zu Hiob* 1. Bonn: Habelt, 140.
- Jaubert, Annie /ed./ (1971). Clemens Romanus, *Epistula I ad Corinthios*. Sources chrétiennes 167. Paris: Cerf, 98–204.
- Migne, Jacques P. /ed./ (1857). Athanasius Alexandrinus. *Sermo de patientia* [Sp.], MPG 26, 1301. 16-19.
- Migne, Jacques P. /ed./ (1857). Basilus Caesariensis. *Adversus Eunomium* (libri 5), MPG 29, 752. 41-45.

- Reischl, Wilhelm Carl e Joseph Rupp /ed./ (1967²). Cyrillus Hierosolymitanus. *Catecheses ad illuminandos* 1-18. 5.5, Cyrilli Hierosolymorum archiepiscopi opera quae supersunt omnia 2, Hildesheim: Lentner, 56–57.
- Stählin, Otto und Ludwig Früchtel /ed./ (1960³). Clemens Alexandrinus. *Stromata* 4.17.106. Die griechischen christlichen Schriftsteller 52. Berlin: AkademieVerlag, 292.

ОСТАЛА ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Јевтић, Атанасије (2015). *Патрологија I: црквени Оци и њихови њихови први векови историје Цркве*. Београд, Требиње и Лос Анђелес: Епископије Захумско-Херцеговачка, Западно-Америчка и ПБФ.
- Перишић, Владан (2009). ΠΙΣΤΙΣ: философско-научни и библијско-патристички појам вере, у: *И вера и разум*. Београд: Службени гласник, 137–152.
- Bévenot, Maurice (1966). Clement of Rome in Irenaeus's Succession-List. *The Journal of Theological Studies* XVII, 1: 98–108.
- Filson, Floyd V. (1939). The Significance of the Early House Churches. *Journal of Biblical Literature* LVIII, 2: 105–112.
- Gregory, Andrew F. (2005). 1 Clement and the Writings that later formed the New Testament, In Andrew F. Gregory, Christopher M. Tuckett (yp.): *The Reception of the New Testament in the Apostolic Fathers*. Oxford и New York: Oxford University Press, 129–157.
- Gregory, Andrew F. (2006). 1 Clement: An Introduction. *The Expository Times* CXVII, 6: 223–230.
- Hagner, Donald A. (1973). *The Use of the Old and New Testaments in Clement of Rome*. Leiden: Brill, 135–350.
- Jeffers, James S. (1991). *Conflict at Rome: Social Order and Hierarchy in Early Christianity*. Minneapolis: Fortress Press, 90–105.
- Koet, Bart J. (2013). Isaiah 60:17 as a Key for Understanding the Two-fold Ministry of ἐπισκόποι and διάκονοι according to First Clement (1 Clem 42:5). In: Bart J. Koet, et al. (yp.): *The Scriptures of Israel in Jewish and Christian Tradition*. Leiden: Brill, 345–362.
- Lindemann, Andreas (2005). Paul's Influence on 'Clement' and Ignatius, In: Andrew F. Gregory, Christopher M. Tuckett (ed.): *Trajectories through the New Testament and the Apostolic Fathers* Oxford: Oxford University Press, 9–24.
- Maier, Harry O. (2002). *The Social Setting of the Ministry as Reflected in the Writings of Hermas, Clement and Ignatius*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 87–146.
- Meeks, Wayne A. (1993). *The Origins of Christian Morality – The First Two Centuries*, New Haven and London: Yale University Press, 150–173.
- Moriarty, W. (2012). 1 Clement's View of Ministerial Appointments in the Early Church. *Vigiliae Christianae* Vol. 66, No. 2 (2012): 115–138.
- Nielsen, Charles M. (1962). Clement of Rome and Moralism. *Church History* XXXI, 2: 131–150.
- Nielsen, Dave (2007). Clement of Rome as Seen Through an Apostolic Paradigm. *Studia Antiqua* V, 2: 61–75.
- Nunn, Henry P. V. (1946). The Background of the Epistle of Clement of Rome. *The Evangelical Quarterly* XVIII, 1: 39–45.
- Peterlin, Davorin (1996). Clement's Answer to the Corinthian Conflict in AD 96. *Journal Of The Evangelical Theological Society* XXXIX, 1: 57–69.
- Petitfils, James (2016). *Mos Christianorum: The Roman Discourse of Exemplarity and the Jewish and Christian Language of Leadership*. Tübingen: Mohr Siebeck, 141–197.
- Van Unnik, Willem C. (1951). 1 Clement 34 and the 'Sanctus'. *Vigiliae Christianae* V, 1: 204–248.
- Von Campenhausen, Hans (1969). *Ecclesiastical Authority and Spiritual Power in the Church of the First Three Centuries*. Baker, J. A. Stanford: Stanford University Press, 76–123.
- Zizioulas, John D. (1997). *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*. Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 171–208.

THE NOTION OF FAITH (ΠΙΣΤΙΣ) IN THE FIRST EPISTLE TO
THE CORINTHIANS OF ST CLEMENT OF ROME

by

ZDRAVKO JOVANOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 11b, Belgrade, Serbia
zjovanovic@bfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: *The First Epistle to the Corinthians* of St Clement of Rome is one of the most ancient patristic documents from the body of texts of Christian literature. It reflects diversified theological and cultural issues from the turbulent transitional period, from the apostolic to the post-apostolic era of the primitive Christianity. What triggered the writing of the epistle was the unrest and upheaval in the Corinthian community of Christians caused by the illegitimate deposal of some of the local presbyters. In the epistle, the subject of respect for the ecclesial structures and the hierarchical order is directly connected to the notion of the authentic faith. In this context, the present paper offers a presentation of an early Christian attitude of connecting the faith (πίστις) with a distinct ethos which the author of the Epistle illustrates by means of exegesis of paradigmatic Old and New Testament texts. The resolution of conflict, which is Clement's primary goal, is reconstructed by means of examining his mode of combining the faith with works or with practical manifestation which implies sociological and not merely individual and introspective connotations. A faith put in practice should unequivocally be manifested by the strive for concord and peace, by a practice of humility, gentleness, hospitality, obedience, and other virtues which build cohesion, instead of destruction, in the community of Christians. A contribution of the present paper is to be found mainly in the analysis of Clement's theological interpretation of tension between faith and works which was prominent in the earliest New Testament and Patristic writings, but also in the contemporary theological thought as well.

KEY WORDS: Clement of Rome, faith, ekklesies structure, unity, order

ДОСЛОВНО ТУМАЧЕЊЕ НАСУПРОТ АЛЕГОРИЈСКОГ: ИСТОРИЈА ПРОТИВ МИТА

РОДОЉУБ КУБАТ

Универзитет у Београду, Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 116, Београд, Србија
rkubat@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Циљ овог текста је да укаже на напетост која постоји између дословног и алегоријског тумачења текста. Као пример такве напетости узет је период 4. века, када је дошло до извесног сукоба у погледу употребе егзегетске методе коју су користили хришћански и пагански тумачи. У раду је расветљен егзегетски спор који се водио на линији алегореза – дословни смисао текста. Посебна пажња посвећена је идејном сукобу између Јулијана Апостата и Салустија, с једне, и Василија Великог, Диодора Таршанина и Теодора Мопсуестијског, с друге стране. Нарочито је важно указивање на Јулијаново инсистирање да се и библијски текст мора тумачити алегоријски, као и идејни разлози због којих су неки хришћански тумачи одбацивали алегоријско тумачење Писма. У раду се имплицитно улази у сложено питање феномена демитологизације и њених теолошких импликација, које се могу видети у тим сучељавањима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Библија – Писмо, дословно тумачење, алегореза, разумевање, историја, мит, текст, јелинизам, хришћанство

У читавој историји хришћанске егзегезе Писма постојале су извесне напетости између инсистирања на дословном тумачењу текста и тражењу његовог дубљег смисла. Те напетости су присутне како на нивоу појединих тумача, тако и у оквирима читавих богословских школа. Већ се код предхришћанских теолога, као нпр. Аристовула и Филона, осећала таква нерешива егзегетска дијалектика. Са сличним проблемом сусретали су се каснији, хришћански представници александријске егзегетске школе, попут Климента и Оригена. С друге стране, антиохијски богослови су увиђали да се иза слова мора тражити дух, па су покушавали да то надоместе идејом вишег сагледавања (ὠψηλότερά θεωρία). Занимљиво је да су се у обе егзегетске традиције дешавали слични феномени, само усмерени у различитим правцима. Тако су нпр. познији александринци изразито тежили дословнијем разумевању текста, уважавајући његов дубљи смисао

(нпр. Кирил Александријски), док се код антиохијаца може видети да су од инсистирања на дословном тумачењу бивали отворенији за алегоријско тумачење, као нпр. Теодорит Кирски.

Јасно је да су се многи чиниоци одражавали на те феномене. Углавном, унутрашње богословски, према којима се тумачи Писма нису могли одрећи историје као нпр. јелински тумачи хомеријане, а с друге стране, нису могли остати у пуком буквализму. Међутим, било је периода када су такву дијалектику заоштравале и подстицале силе споља. Најбољи пример такве напетости изазване споља јесте друга половина 4. века. Наиме, тада су поменуте егзегетске недоумице нарочито подстакли и распирили сукоби на релацији хришћанство – пагански јелинизам [Thome 2004: 84–188]. Алегореза коју су ранији хришћански егзегети, из познатих и разумљивих разлога често користили, поготово они из александријске школе, почела је да се намеће с врха, од стране царске власти и у основи је била антихришћански усмерена. Познато је да је цар Јулијан Отпадник у оквиру своје политике обнове јелинизма прогонио хришћане из тадашњег образовног система. Одговор на такав напад од стране истакнутих хришћанских теолога био је да хришћани припадају културном и образовном свету [Elm 2003: 493–515].

Међутим, занимљиво је да су се и на интелектуалном плану разилазили тадашњи протагонисти сукоба између јелинизма и хришћанства. Ти сукоби су се дешавали на идејном плану, а једна од важних полуга била је егзегетска метода, то јест приступ нормативним текстовима. Јулијан и Салустије су инсистирали на алегоријском тумачењу митова, а сâм Јулијан – будући бивши хришћанин – инсистирао је на алегоријском тумачењу Писма [Contra Galilaeos: 167–183]. Његова намера била је да и Библију представи као књигу пуну митова, а пошто је јелинска култура доминантнија од јеврејске, да на тај начин подстакне мислеће људе да одбаце Библију и окрену се сопственим митовима. Ту је алегореза била моћно егзегетско оружје.

Алегореза је потекла из јелинских мисаоних концепција, које су у многим ставкама биле различите или често супротстављене хришћанском разумевању стварности [Döggie 1974: 121–138; Reventlow 1990: 31–44]. Такав приступ ни код ранијих хришћанских тумача није био без нежељених ефеката. Иначе, неvezано за ове сукобе, алегоријски занос код ранијих теолога временом је обуздаван. Егзегетске оквири пратили су и извесни догматски ставови. Порицање дословног текста водило је некој врсти докетизма. Одвајање слова и Духа на нивоу Писма теолошки је повлачило радикално раздвајање Бога и људског тела које је он примио при оваплоћењу. Тако се стварао платонистички јаз (χωρισμός) између духовне (νοητά) и материјалне (αἰσθητά) стварности. Алегореза је у том смислу могла да води погрешном учењу. Још у периоду ране Цркве, док је алегореза била врло домишљат егзегетски подухват, појављивале су се својеврсне контроверзе. Први проблеми везани за такво тумачење појавили су се са гностицима. На њиховом примеру се видало да алегореза носи са собом озбиљне потешкоће. Алегорезом се залазило у свет симбола и мистике која

је излазила из егзегетског оквира заснованог на темељнијем промишљању о историји. Проблем је што се тиме губи основни интенцијски оквир. Таква херменеутичка позиција отвара могућност да Писмо постане теолошки доказ за било какав догматски став. Писмо престаје да буде предмет егзегезе и постаје 'крунски доказ' сопственом теолошком систему. У том смислу Иринеј Лионски оспорава алегоријску егзегезу код гностика [*Adversus Haereses*: 5, 35, 1–2].

Алегоријско тумачење изазивало је одређена подозрења од раније, нарочито због Оригена. Ориген је био често на удару жестоке критике због својих теолошких ставова, који су били везани и за његов егзегетски приступ. Проблем је нарочито правило тумачење Приповести о Рају. Ту је Ориген дошао до неких закључака супротних каснијем схватању Цркве. Пре свега то се односи на Пост 3, 21, где библијски писац приповеда како је Бог начинио Адаму и Еви одећу. Ориген је Рај схватао у духовном смислу. То је стање у којем су душе обитавале пре грехопата. Одевање тела првих људи требало је да значи њихов пад у материјални свет [*Fiedrowicz*: 156–157]. Слична схватања постојала су код гностика [*Excerpta ex Theodoto*: 55, 1; *Refutatio Omnium Haeresium*; 10, 13, 4; *Adversus Valentinianos*; 24, 3; *Adversus Haereses*: 1, 5, 5]. До таквих закључака Ориген је дошао захваљујући утицају јелинске философије. Он је био склон веровању у преегзистенцију душа, што је преузео из платонистичке традиције. Временом је такво мишљење све више оспоравано, а самим тим и начин на које је извођено – алегореза. Када се хришћанство позиционирало као доминантна религијска струја у јелинском свету, ствари су се мењале. Темелјни хришћански светоназор је истискивао дотадашњи класично-јелински поглед на свет. Управо се ту отворио простор за познате контроверзе.

Главни протагониста паганског јелинизма био је Јулијан Отпадник (331–363). Иначе, врло образован, проницљив и лукав човек [*Smith* 1995; *Rosen* 1997; *Elm* 2003; *Schäfer* 2008]. Његову алегорезу, као што је већ речено, треба разумевати из перспективе покушаја рестаурације јелинизма, а тиме и јаког антихришћанског набоја. Јулијан је, поред Порфирија, био под јаким утицајем Јамвлиха [*Epistulae* 12]. То је био неоплатонизам помешан с теургијом и халдејским пророштвима, што му је давало изразит религијски карактер. На митове је гледао као на литерарне фикције, које у дословном изразу представљају обману и привид (ψεῦδης δόξα). Слике које настају у митским приказима нису истине, него тек сенке више стварности. Међутим, оне и као такве имају важну религијску функцију. Јулијан је разликовао две димензије митова: теолошку и етичку [*Кубат* 2015: 121]. Митови чија је функција етичка јесу приповести које у себи не могу да садрже ништа противречно (παράδοξον) и апсурдно (ἄλγεφαῖνον). Њихова улога се састоји у томе да упозоравају и образују оне који нису кадри да продру до дубљих религијских и философских истина [*Contra Heraclium sup̄icūm*: 2–3].

Митови, пак, којима се жели доћи до спознаје божанских истина, по природи ствари, звуче бајковито и нестварно (τεράτῳδες), јер је сама природа божанског недостижна. Тако цитирајући Хераклита, Јулијан констатује

да „природа воли да се скрива (φιλεῖ γὰρ ἡ φύσις κρύπτεσθαι)”, а да се суштина божанства не може изразити голим речима [Contra Heraclium cynicum: 11]. Поред тога, смисао митских приказа који у себи садрже непримерене приказе, јесте да слушаоце мотивише на тражење дубљег смисла. О томе Јулијан изричито каже: „Ако су митови, који се односе на богове, у свом непосредном значењу бесмислени, то управо значи да нас истовремено позивају да не верујемо на једноставан начин, него да истражујемо и откривамо сакривено” [Contra Heraclium cynicum: 17]. Теолошке митове, који су били и главна тема цара Јулијана, не треба одбацити из разлога што њихова садржина не испуњава логичке и етичке критеријуме засноване на философском промишљању, него управо то треба да буде подстицај да се иза бајковитих приказа открије оно што није препознатљиво у непосредном језичком изразу [Pépin 1987: 73.183]. Управо такве бесмислице утиру пут до истине [Thome 2004: 46].

Јулијан је био поклоник култа богиње Кибеле. То је био изворно фригијски култ Велике богиње мајке (μήτηρ μεγάλη), који се касније проширио широм грчко-римског света [Sanders 1990: 115–147]. Постојало је више верзија мита. Јулијан је прихватио верзију у којој се говори како се Атис у младости настанио на реци Галу. Када је одрастао, постао је миљеник Кибеле, која га је овенчала круном од звезда. Међутим, Атис је издао богињу у пећини се повезао са нимфом Сагаритидом, због чега је бог Хелије подстакао лава да изда Атиса. У знак одмазде, Кибела је на њега пустила лудило, и он се у незнању кастрирао. Богиња се после сажалила и вратила га у исти статус. Вероватно је Јулијану овај мит био занимљив и близак, због могућности да га стави насупрот хришћанском култу Богородице [Thome 2004: 24–34.49–53]. Наравно, мит не треба схватати у дословном изразу, него алегоријски. Тако он на самом почетку тумачења каже да:

Атиса разумева као супстанцију рађајућег и стваралачког ума из којег је произишло све до најниже материје, и који у себи садржи идеје (λόγος) и узроке (αἰτίαι) материјалних облика (ἐνυλὼν εἶδος) [De matre deorum: 3].

У продужетку Атиса описује као природу (φύσις) трећег творца и поистовећује га са сунчевим зрацима који дају живот материјалном свету и омогућују видљивост и разликовање постојећих облика [Thome 2004: 55]. Јулијан замишља Атиса као стваралачку божанску силу која је присутна у свету. То што се Атис настанио на виру реке Гала представља преплитање невидљивог и видљивог света. Гал (Γάλλος) се може схватити као видљиви космос или галаксија (γαλαξία). Поред Кибеле и Атиса, симболичко-алегоријско значење имају и остали ликови из мита. Лав представља ватрени принцип чистоте и уздизања ка вишим сферама, док нимфа представља влажност материје која не значи твар као такву, него последњи бестелесни узрок из којег настаје материја [De matre deorum: 7]. Ова Јулијанова тумачења су имала јасно програмско одређење. Требало је старе митове на којима је изграђен дух јелинизма, претумачити у духу

неоплатонистичке философије и синкретистичких паганских култова у тадашњем јелинистичком свету, који се у својој идејној сржи распадао пред све јачим хришћанством [Кубат 2015: 124]. Упорно је заступао идеју да се митови морају тумачити алегоријски да би се разумели на одговарајући начин, као и то да су многи истакнути мислиоци попут Орфеја, Антистена, Ксенофона и Платона, много тога изражавали преко митова [Contra Heraclium cynicum: 11].

Такође је и Салустије, пријатељ Јулијанов, истакнути тумач и теоретичар митова, заступао сличну концепцију. Написао је спис под називом *Περὶ θεῶν καὶ κόσμου*, у којем образлаже потребу за алегоријским тумачењем. Вероватно га је написао у договору са Јулијаном, а спис на неки начин представља „катихизис или уџбеник паганизма” [Lippold 2001: 468]. Салустије је у идејном смислу полазио од неоплатонистичких философских претпоставки [Кубат 2015: 124]. Међутим, оне се могу препознати и схватити кроз митове. То се посебно огледа у подстицајној функцији митова, а управо се у томе сагледава њихово божанско порекло. Слушањем митова побуђује се жеља за истраживањем божанске стварности. Стога је смислено истраживати митове, јер скандалозни описи у митовима прикривају праву истину и доводе човека у стање позитивне зачуђености. Он то упитно формулише: „Да ли је вредно зачуђености то што видљиве бесмислице душа у приповести одмах препозна као љуштуру и истину сматра неисказивом?” [De diis et mundo: III, 4]. Салустије се посебно осврнуо на тумачење мита о Кибели и Атису. Тај податак говори у прилог претпоставки да је спис настао као некаква врста допуне Јулијановог тумачења истог мита. Он у алегоријском смислу развија тумачење, доносећи неке занимљиве увиде:

Да се то [о чему се говори], додуше, никада није десило, али је стално; а разум посматра све истовремено, док се у говору каже да се нешто десило пре, а нешто потом [De diis et mundo: III, 10].

Салустије овим открива саму суштину митског приказа. Мит је неисторијска прича или сликовита приповест, која се никада није десила, него учи о вечним истинама (*ταῦτα δὲ ἐγένητο μὲν οὐδέποτε, ἔστι δὲ αἰεὶ*). Она се понавља кроз култове и ритуале и на тај начин успоставља међусобне односе и подражава поредак у свету [Thome 2004: 79]. Он је, као и Јулијан, сагледавао и култну димензију мита, као радње које треба разумевати у пренесеном смислу.

Међутим, Јулијан није само алегоријски тумачио јелинске митове него је тврдио да се многа места у Библији морају схватити у пренесеном значењу. Поготово се у том контексту усмеравао на Приповест о Рају: „Са овим [митом] се пореди јеврејско учење о томе како је Бог створио засађен Рај, обликовао Адама и потом му створио жену. Наиме, Бог говори: *Није добро да је човек сам, нешто да му створимо помоћницу, која је сјрам њега* (Пост 2, 18). А тиме му заправо није створио неког ко ће му помоћи, него неког ко ће га много више уназадити и с њим бити саучесник у изгнању из рајске удобности. Ово је потпуно и сасвим митолошко, јер шта би то

требало да значи да Бог није знао да жена коју је створио на помоћ, није мужу била на добро, него знатно више на пропаст ... Ако, пак, ове речи не би требало да буду мит, који у себи има један дубљи и тајанствени смисао – што сам и стално мислио – онда оне представљају бласфемију” [Contra Galilaeos: 167, 1–8]. Јулијан је овде јасан: или је реч о миту којег треба схватити на дубљи начин или је у питању просто богохуљење. Посредно, он оправдава алегоријско тумачење и покушава Библију представити као збирку јеврејских митова, који су од неупоредиво мање вредности од јелинских. То се нарочито види у његовом осврту на градњу Куле вавилонске, где се подсмева хришћанима што су прихватили мит, када је таквих митова од раније било код Јелина [Contra Galilaeos: 181, 10 – 183, 6].

Јулијан се у том смислу разликовао од претходних јелинских мислилаца који су се критички изражавали о хришћанству [Pépin 1987: 74–75]. Раније је Келс (2. век) сматрао да се библијске приповести не могу тумачити алегоријски: „Највреднији међу Јудејцима и хришћанима покушавају [библијске приповести] на неки начин тумачити алегоријски, али оне немају капацитет да се алегоријски протумаче, него су, напротив, испричане веома глупо” [Contra Celsum: 4, 50, 26–30]. О хришћанској алегорези слично се изјашњавао и Порфирије, поготово критикујући Оригена који је као „Јелин алегоријски тумачио јеврејске митове” [Adversus Christianos: 39; Historia Ecclesiastica: VI, 19, 4–8]. Келсова и Порфиријева критика долазиле су из свести о културној и философској доминацији јелинизма у периоду када је хришћанство било још непризната религијска заједница. Ориген се тада супротстављао Келсовом мишљењу тврдећи: „да је Келс читао Писмо без предрасуда, не би говорио да наше Писмо није кадро да буде протумачено алегоријски” [Contra Celsum: 4, 49, 1–3]. Међутим, у 4. веку ствари су се у том погледу промениле. Променио се контекст, то јест однос снага између хришћанства и јелинизма. Приметно је да се у том периоду код истакнутих хришћанских теолога појавио јак антиалегоријски набој [Кубат 2015: 193–204].

Док су Климент и Ориген алегоријским сагледавањем Писма улазили у мисаону интеракцију с јелинским светом, алегореза је била незаобилазан начин тумачења антропоморфних библијских наратива. Међутим, ствари су сада стајале другачије. То се нарочито види у радовима тројице истакнутих хришћанских теолога: Василија Великог, Диодора Таршанина и Теодора Мопсуестијског. Они су инсистирали на дословном значењу текста. Додуше, уважавање дословног значења било је присутно код већине хришћанских тумача и од раније, као и пре тога код јеврејских. Библија се није могла расточити у безвремени мит, ма колико поједини тумачи у њој наглашено тражили надвремену поруку. То се види већ код Филона Александријског, родоначелника алегоријског тумачења Писма [Wolfson 1962]. Он је поред дословних тумачења текста и при извођењу алегоријског смисла био свестан историјске димензије текста. Исто се може рећи и за Оригена, који на једном месту наглашава: „Ипак, нека се не уопштава. Нека никоме не падне на памет мисао да смо хтели тврдити да се није ништа повесно збило због тога што се нешто није догодило” [De Principiis:

4, 3, 4]. Нарочито су већ рани представници антиохијске егзегетске традиције, као нпр. Евсевије Емески инсистирали на дословном смислу, док су алегористе сматрали интелектуалним лењивцима, склоним слободном домишљању [Sermo: 11, 8].

Василије Велики је, иначе, иако велики поштовалац јелинског културног наслеђа, био истакнути бранилац хришћанске истине наспрам јелинске. То што су истакнути јелински мислиоци радо прибегавали алегорези, и тако покушавали да ранијим митовима дају узвишену истину, није могло да се не одрази на хришћанске богослове. Василије је био изразито трезвен и рационалан теолог. Код њега је постојала базична сумња у алегоријско тумачење, а тражење паганских и неких хришћанских тумача доживљавао је као неутемељене интелектуалне егзибиције. Велики Кападокијац није био склон да прихвати такву егзегезу, него је текст покушавао да схвати у дословном смислу:

Рећи ћу нешто о растављеним водама и онима из Цркве који под видом духовног тумачења и узвишених схватања прибегавају алегорији (ἀλληγορίας), говорећи како воде на метафорички (τροπικῶς) начин представљају духовне и бестелесне силе; те да су изнад свода остале оне које су боље, а доле, ближе земаљским и вештаственим просторима, оне лошије. Због тога, веле они, Бога славе и оне воде које су над небесима, односно добре силе које су се, због чистоте свога ума, удостојиле да Саздаатељу упућују достојну хвалу; а воде које су испод небеса представљају *духове злобе*, који су са природженим висине пали у дубину пакости; а они, будући да су метежни и бунтовни и да их узмућују буре страсти, названи су морем, због променљивости и непостојаности стремљења њихових хтења. Одбацујући, пак, такве беседе као тумачење сањарија и као бапске приче, схватамо воду као воду, и прихватимо да се њена разделеба сводом збила из узрока које сам навео [Нехаемерон 3, 43–45].

На основу навода види се да је Василије одлучно одбацивао алегоријски приступ Писму, иако је и сâм имао изразит дар за философску спекулацију и добро разумевао логику алегоријског тумачења. За њега је алегореза „тумачење сањарија” и „бапске приче”. Василијево тумачење Шестоднева, иако засновано на философско-научном концепту, у основи тежи дословном разумевању текста. То је био производ логичко-рационалних промишљања, која су се темељила на тадашњим научним уверењима. У односу на Филона и Оригена, он заузима сасвим супротан став. То он експлицитно наглашава у 9. омилији на *Шестоднев*, изричито се оглађујући од алегоријских тумачења:

Познајем правила алегорије (νόμους ἀλληγορίας), иако их нисам пронашао, већ сам на њих наилазио читајући оно што су други писали. Они који не прихватају општа и уобичајена значења текста, кажу да вода није вода, него неко друго суштаство, па растиње и рибе тумаче по сопственом нахођењу, а постанак гмизаваца и звери објашњавају окрећући се властитом домишљању, као што тумачи снова, оно

што је неко у сну видео, објашњавају према властитом науку. Када чујем реч трава, имам на уму траву; или када чујем растиње или риба или звер или стока, све то како је речено, тако и примам... Чини ми се да има неких који то нису схватили, те су, вођени властитом памећу, узели на себе да онемо што је у Писму речено додају некакву тобожњу озбиљност, наводећи низ извештачених доказа и пренесених тумачења (τροπολογίας σεμνότητα). Али то би значило чинити себе мудријим од Духа Светог, и под видом тумачења (ἐξηγήσεως) уводити сопствена схватања. Према томе, нека се текст схвата онако како је написан (νοεῖσθω τοῖνυν ὡς γέγραπται) [Hexaemeron 9, 1].

Алегореза је, дакле, неутемељено домишљање, које не води истинском знању. Иначе, у овом делу Василије избегава теме које би га могле одвојити од основне замисли, а то је да егзистенцијално приближи текст непосредним реципијентима. Својим слушаоцима покушава да појасни да у извештају о стварању не треба тражити ништа што није написано, јер се оно не тиче спасења. Василије наглашава да философске и астрономске истине „за нас немају никакво значење”, а за теологију која иде у том правцу каже да су то „испразне ствари”. Он је избегавао такве врсте спекулација сматрајући их производом људског испразног домишљања, које није засновано на Писму [Кубат 2015: 197].

Противници алегорезе нарочито су били двојица антиохијаца – Диодор Таршанин и Теодор Мопсуестијски. Диодор Таршанин је, иначе, био у спору с Јулијаном с којим се сукобљавао око политике обнове јелинизма. Сâм Јулијан се у једном писму упућеном Фотину врло грубо изражавао о Диодору [Epistulae: 90]. Могуће је да је то био један од разлога због којих је оштро одбацивао алегорезу [Pépin 1976: 466–469]. Диодор је био врстан познавалац Писма, и један од најистакнутијих представника антиохијске егзегетске традиције. Такође је добро познавао јелинску философију и културу, што му је омогућило да се темељно позабави проблемима тумачења Писма. Диодор се том проблематиком бавио врло истанчано, увиђајући битне херменеутичке аспекте. Он није занемаривао дубљи смисао, али га је разликовао од алегорезе:

У божанском Писму се неке ствари показују у дословном смислу, док се увиди у друге изводе помоћу теорије (θεωρία). Зато што постоји велика разлика између историје и теорије, алегорије, тропологије и параболе (διαφοράς μεταξύ ἱστορίας τε καὶ θεωρίας, ἀλληγορίας τε καὶ τροπολογίας καὶ παραβολῆς), тумач мора класификовати и објаснити све начине (ἐκαστον τρόπον), тако да читалац разуме шта је историја, шта теорија и тако даље. Ми ћемо, пре свега, колико год је могуће, са Божијом помоћи, разрешити заблуде, и сами нећемо остати неверни истини, већ ћемо [тумачење] представити у складу са историјом и словом (κατά τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν λέξιν), а нећемо одбацити анагогију и више сагледавање (ἡ ἀναγωγή καὶ ἡ θεωρία ἡ ὑψηλότερα). Напротив, историја није у супротности са вишом теоријом (сагледавањем, увидом), него се она сматра темељом и основом узвишенијих увида. Треба знати да сагледавање не значи разарање основног текста, јер то онда

не би било сагледавање, него алегорија. Наиме, где се о тексту говори нешто друго, што је изван њега, нема више теорије, него је то алегорија. Апостол никада није одбацивао историјски смисао, а када је изводио теорију, називао ју је алегорија. То се није десило због непознавања речи [појмова], него зато што је хтео да поучи да реч алегорија, и сâм не правећи разлику у значењу, мора да се схвати у односу на теорију и да ни на који начин не урушава суштину историјског смисла. Али ови млађи, који се сматрају мудрим у својој лености и злурадости божанском Писму занемарују историју, јер не полазе од историјског смисла или га кривотворе додатно уводећи алегорију, при чему то не раде саобразно Апостолу, него њиховом сумњивом схватању [тражећи сопствену славу]. Они тако читаоцима одређене ствари потпуно другачије тумаче, као на пример да су демони пропаст [зло], змија је ђаво и друго слично [Commentarii in psalmos, Prologus: 7–8].

Насупрот алегорији поставља теорију која се изводи на темељу историје, која се ишчитава из слова Писма. Извођења значења које нема основ у дословном изразу текста је алегорија [Lubac 1999: 294], док је извођење вишег смисла из основе текста теорија или сагледавање. Сагледавање је корак који следи после темељног изучавања слова и заснива се на историји, што у основи значи да егзегетско промишљање мора да креће из текста, а не неких тексту страних премиса. Диодор је написао један спис под називом *τῆς διαφορᾶς θεωρίας καὶ ἀλληγορίας*, који није сачуван. У основи, Диодор је дао једну врло трезвену и смислену разлику између слободоволне алегорезе сопствене јелинским мислиоцима, с једне стране, и изналажења дубљег смисла текста којим се уважава његово дословно значење, с друге.

Теодор Мопсуестијски, Диодоров ученик, такође се супротстављао алегоријском тумачењу Писма. Написао је чак и један спис против алегорезе, који је остао само у фрагментима [Van Rompaey 1982]. Он у стилу врсног адвоката критикује Оригена, а нарочито Филон од којег је – према његовом мишљењу – Ориген учио алегорезу [Tractatus contra Allegoristas: 4, 16]. Филон је, по његовом мишљењу, уносио неке аритметичке претпоставке у тумачење, а „алегоријска образложења преузео је из паганских учења”. Суштина његове критике састојала се у томе да укаже да су Филон и Ориген таквим тумачењем ниподаштавали Писмо [Blönnigen 1992: 230–265]. Према Теодоровом мишљењу, Писмо треба тумачити из њега самога, а не помоћу јелинске философије. То је, иначе, био чест аргумент противника алегорезе [Кубат 2015: 198–199]. Један од проблема које Теодор види у Оригеновој алегорези је то што одређени текст „нема само једно значење, него се може тумачити час на овај, а час на онај начин” [Commentarii in psalmos: 11, 15]. Тумачећи Павлове речи из Гал. 4 24: *Ἄλλο ἔστιν речено са другим значењем* (ἄτινά ἐστιν ἀλληγορούμενα) [Kepple 1976/77: 239–249], Теодор за оне који га тумаче у наглашено пренесеном значењу каже да:

Представљају потпуну супротност [Апостолу] зато што се код њих целокупна историја у божанском Писму не разликује од ноћних сновиђења. Тако они у својим духовним тумачењима божанског Писма кажу да Адам није Адам. Они свој бесмисао називају тумачењем. За

њих Рај није Рај, а змија није змија. Стога желим да укажем да када потру историју, они у будућности неће више поседовати никакву историју. То одлази до те мере да су дужни да нам одговоре на нека питања. Ко је био први човек? Или на који начин је био непослушан? Или како је запао у грех? Ако су они ово научили из Писма, тада се неминовно испоставља да је њихова такозвана алегорија бесмислена и да се у сваком погледу показује излишном. Ако је, пак, њихово мишљење истинито, то јест ако написано не изражава оно што се десило, него се односи на нешто друго, што има дубље значење – као што они радо кажу – онда се ваља запитати: откуд су они сами толико духовно обдарени да знају те ствари? [Commentaris in epistulam ad Galatas: 4, 24, 79].

Теодор се, дакле, питао откуд сва та знања онима који практикују алегорезу, када се те ствари могу једино схватити из дословног разумевања Писма, као јединог аутентичног извора знања. Из такве логике, могло би се на пример поставити питање Филону: откуд сазнање о томе како је Бог створио првог, небеског човека који је по лику Божијем и каква је разлика између њега и од земље створеног Адама [De opificio mundi: 134f; Legum allegoriarum: I, 31]. Питање је да ли је то научио из Писма или је до таквих идеја дошао на основу јелинске философије?

Теодор је тврдио да су пагански филозофи користили алегорију да објасне апсурдност митских приповедања и да им дају морално прихватљиво значење [Simonetti 2006: 805]. Познато је да је Јулијан предлагао свештеницима да избегавају читање еротизованих митских прича и оних у којима се говори да богови наносе зло човечанству или једни другима из мржње, јер такве приче су хришћани могли искористити у борби против јелинизма [Tate 1934: 111]. Теодору је била добро позната егзегетска пракса јелинских тумача митова, која креће од претпоставке да у основи предложеног текста нема историје [Commentarii in psalmos: 7, 15–11, 14]. Такав приступ Теодору је био неприхватљив, јер се на тај начин занемаривало реално Божије деловање у историји. Тек сагледавајући Божије деловање у историји, човек је у могућности да разуме вољу и науке Божије. Стога оно што је написано стварно изражава оно што се десило [Commentaris in epistulam ad Galatas: 4, 24]. Тумачење се мора заснивати на тексту као историјском сведочанству [Tractatus contra Allegoristas: 4, 13]. Делове Писма који се не могу схватити на основу искуства и разумског промишљања треба прихватити онако како су написани, јер човек не може сасвим да разуме Божије деловање у историји. То су чуда која превазилазе човекову моћ разумевања. Тако за Јонин тродневни боравак у утроби кита и избацавање на копно Теодор каже: „Уопште не могу разумети када се некорисно промишља о изласку пророковом из немани и када се покушава људским разумом схватити и људским језиком изразити како се то збило” [Commentarius in Jonam Prophetam: 337D-340A]. Теодор инсистира на вери, која надилази рационално објашњење, док алегоријско тумачење управо тражи рационалну потпору.

* * *

На примерима ове егзегетске дијалектике, очигледна је напетост која постоји између дословног и алегоријског тумачења Писма. Те напетости често ни сами тумачи нису свесни, поготово у неком мирном периоду. Међутим, када се питање заоштри, и када се појаве они који желе да ствари изводе до краја, настаје проблем. Одбацивање алегорезе у неким случајевима, доводи тумачења до баналности. Поготово на примерима где дословно тумачење нема смисла, то јест када се текст покушава схватити као прецизни преносилац историјских факата. Тешко је у том случају разумети како је Бог ишао по Еденском врту „кад захлади” (Пост 3, 8) или сличне приповести. С друге стране, увођење слободне алегорезе, која текст не узима у његовом дословном значењу, води у другу опасност – укидању или релативизацији историјске реалности описаних догађаја. На питање: како је Бог шетао по врту, заговорници дословног тумачења би одговорили: тако што је Богу све могуће (нпр. Теодор Мопсуестијски), док би присталице алегоријског тумачења закључиле: због очигледних нелогичности у томе треба тражити дубљи смисао (нпр. Филон, Ориген). Диодорова херменеутичка поставка је најприхватљивија, ње је био свестан и Теодор Мопсуестијски. Типологија је такође била начин да се обузда претерана алегореза. Ипак, и она у екстремним ситуацијама тешко може да помогне. Напетости заправо појачава и умањује контекст у којем се тумаче библијски текстови. У конкретном случају, одговор хришћанских богослова био је смислен и оправдан, мада њихов приговор претходницима који су практиковали алегорезу није био сасвим исправан. Тиме се истовремено показује да је унутрашња напетост између дословног и алегоријског тумачења константа, која надилази историјске тренутке и базична егзегетска промишљања.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

ИЗВОРИ

- Adversus Haereses (1993–2001). Иринеј Лионски, *Adversus haereses = Darlegung der apostolischen Verkündigung – Gegen die Häresien I–V* (прир. N. Brox) Herder, Freiburg u. a.
- Commentarii in psalmos (1980). Диодор Таршанин, *Diodori episcopi Tarsensis commentarii in psalmos I–L*, (hg. J. M. Olivier = CCG 6), Tübingen.
- Commentarii in psalmos (1982). Теодор Мопсуестијски, *Theodore de Mopsueste. Fragments syriaques du Commentaire des Psaumes* (Psaume 118 et Psaumes 138-148) (L. Van Rompay = CSCO 435 = CSCO.S 189), (L. Van Rompay = CSCO 436 = CSCO.S 190), Louvain.
- Commentaris in epistulam ad Galatas (1880, 1882). Теодор Мопсуестијски, *Theodori episcopi Mopsuesteni in epistolas B. Pauli commentarii I–II* (прир. H. B. Swete), Cambridge.
- Commentarius in Jonam Prophetam = Теодор Мопсуестијски, *Commentarius in Jonam Prophetam*, (PG 66: 317–346).
- Contra Celsum (1967–1976). Ориген, *Contre Celse I–V* (прир. M. Borret = SC 132.136.147.150.227), Paris.

- Contra Galilaeos (1990). Јулијан Отпадник, *Contra Galilaeos* (прир. E. Masaracchia = Testi e Commenti 9), Roma.
- Contra Heraclium cynicum (1963). Јулијан Отпадник, *Contre Heracleios le cynique*, Sur la mere des dieux, Contre les cyniques ignorants (прир. G. Rochefort = Collection des universites de France, auteurs grecs 25), Paris, 34–90;
- De diis et mundo (1960). Салустије, *Des dieux et du monde* (прир. G. Rochefort = Collection des universites de France, auteurs grecs 42), Paris.
- De matre deorum (1992). Јулијан Отпадник, *Alia Madre degli dei* (прир. V. Ugenti), Galatina.
- De opificio mundi (1962, 1964). Филон Александријски, *Philonis Alexandrini Opera quae supersunt I–VII* (прир. L. Cohn / P. Wendland), Editio maior, Berlin 1896–1930 [Berlin]; *Philo von Alexandria. Die Werke in deutscher Übersetzung I–VI* (прир. L. Cohn / I. Heinemann / M. Adler / W. Theiler), Berlin 1909–1938 [Berlin 1962], VII Berlin.
- De Principiis (1992). Ориген, *Vier Bücher von den Prinzipien* (прир. H. Goergemanns / H. Kapp), Darmstadt.
- Epistulae (1925). Јулијан Отпадник, *Oeuvres completes. Tome II – 2e Partie: Lettres et fragments* (прир. J. Bidez = Collection des universites de France, auteurs grecs 25), Paris.
- Excerpta ex Theodoto (1934). Климент Александријски, *Excerpta ex Theodoto* (прир. R. P. Casey), London: Christophers.
- Hexaemeron (1997). Василије Велики, *Homilien in Hexaemeron* (прир. E. A. Mendiaba / S. Y. Rudberg), GCS, NF 2.
- Historia Ecclesiastica (1914). Јевсевије Кесаријски, *Historia Ecclesiastica*, (прир. E. Schwartz (GCS 9, 1–3) Hinrichs, Leipzig 1903–1909, Hinrichs, Leipzig².
- Legum allegoriarum (1962, 1964). Филон Александријски, *Philonis Alexandrini Opera quae supersunt I–VII* (прир. L. Cohn / P. Wendland), Editio maior, Berlin 1896–1930 [Berlin 1962]; *Philo von Alexandria. Die Werke in deutscher Übersetzung I–VI* (прир. V. L. Cohn / I. Heinemann / M. Adler / W. Theiler), Berlin 1909–1938 [Berlin 1962], VII Berlin.
- Refutatio Omnium Haeresium (1986). Иполит Римски, *Refutatio Omnium Haeresium* (прир. M. Marcovich.), Berlin, Walter de Gruyter.
- Sermo (1953–1957). Евсевије Емески, *Sermo* (прир. É. M. Buytaert), Eusèbe d'Émèse, Discours conservés en latin (SSL 26–27), Louvain.
- Tractatus contra Allegoristas (1982). Теодор Мопсуестијски, *Tractatus contra Allegoristas* (прир. L. Van Rompay) (CSCO 436), Louvain.

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

- Кубат, Родољуб (2015). *Трајовима Писма II – Сјари Савез: рецејција и контексти*, Београд: Библијски институт ПБФ.
- Blönnigen, Christoph (1992). *Der griechische Ursprung der jüdisch – hellenistischen Allegorese und ihre Rezeption in der alexandrinischen Patristik*, Frakfurt am Main: Peter Lang.
- De Lubac, Henri (1999). *Typologie, Allegorese, geistiger Sinn: Studien zur Geschichte der christlichen Schriftauslegung* (ThRom 23), Freiburg i. Br: Johannes Verlag.
- Dörrie, Heinrich (1974). Zur Methodik antiker Exegese. *Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft* 4: 121–138, Walter de Gruyter.
- Elm, Susanna (2003). Hellenism and Historiography: Gregory of Nazianzus and Julian in Dialogue, *JMEMS* 33/3: 493–515.
- Fiedrowicz, Michael (2007). *Theologie der Kirchenväter*, Freiburg im Breisgau: Herder.
- Giebel, Marion (1990). *Das Geheimnis der Mysterien: Antike Kulte in Griechenland, Rom und Ägypten*, München: Artemis Verlag.
- Kepple, Robert David (1977). An analysis of Antiochene exegesis of Galatians 4, 24–26, *WTJ* 39: 239–249, Westminster Theological Seminary.

- Lippold, Adolf (2001). „Julianus I“, *Reallexikon für Antike und Christentum* 19, Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag.
- Pépin, Jean (1976). *Mythe et Allégorie: Les origines grecques et les contestations judéo-chrétiennes* (Nouvelle édition, revue et augmentée), Paris: René Roques.
- Pépin, Jean (1987). *La tradition de l'allégorie de Philon d'alexandrie à Dante* (Études Augustiniennes. Série Antiquité), Paris.
- Reventlow, Graf Henning (1990). *Epochen der Bibelauslegung I*, München: C. H. Beck.
- Rosen, Klaus (1997). Kaiser Julian auf dem Weg vom Christentum zum Heidentum, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 40: 126–146, Münster: Aschendorff Verlag.
- Sanders, Gabriel (1981). Kybele und Attis, y: M. J. Vermaseren (прип.), *Die orientalischen Religionen im Römerreich* (EPRO 93), 264–297, Leiden: Brill.
- Schäfer, Christian (2008). *Kaiser Julian 'Apostata' und die philosophische Reaktion gegen das Christentum*, Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Simonetti, Manlio (2006). „Theodor of Mopsuestia“, *Handbook of Patristic Exegesis: The Bible in Ancient Christianity* (прип. Ch. Kannengiesser), Leiden/Boston: Brill.
- Smith, Rowland (1995). *Julian's gods: Religion and philosophy in the thought and action of Julian the Apostate*, London: Routledge.
- Tate, J (1934). On the Histories of Allegorism, *Classical Quarterly* 28 (1934), 105–114, The Classical Association.
- Thome, Felix (2004). *Historia contra Mythos: die Schriftauslegung Diodors von Tarsus und Theodors von Mopsuestia im Widerstreit zu Kaiser Julians und Salustius' allegorischem Mythenverständnis* (SAKG 24), Borengässer Bonn.
- Wolfson, Harry Austryn (1962). *Philo: Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam I–II*, Cambridge: Harvard University Press.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

LITERAL IN CONTRAST TO ALEGORICAL INTERPRETATION: HISTORY VERSUS MYTH

by

RODOLJUB KUBAT

University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 5, Belgrade, Serbia
rkubat@bfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: Allegoresis as an exegetical method originated within Hellenistic schools of philosophy, and it expressed the Hellenistic thought to a great extent. First interpreters of the Bible who started using allegorical interpretation were the Hellenized Jews – Aristobulos and Philo of Alexandria. Later Christian interpreters followed in their footsteps, especially the representatives of the Alexandrian School, of whom the most notable is Origen. Biblical interpreters were faced with the problem of relation between the literal and the allegorical interpretation from the very beginning. The source of that problem was the Christian understanding of history, namely, the belief that God has really revealed Himself in history. Denial of text's historical meaning deprived the formative events of faith of any meaning. On the other side, the sole view of the history as series of events from the past which have no deeper meaning led exegesis to sterile literalism. Tensions between the literal interpretation and the allegoresis escalated particularly in the 4th century when Emperor Julian the Apostate tried to revive Hellenistic paganism.

In order to revive old myths, he made use of allegoresis. In polemic writings against the Christians he also emphasized that the Bible has to be understood allegorically. Prominent Christian theologians then arose against allegorical interpretation, seeing in it as a serious threat for the correct understanding of the Scripture. In that exegetical battle, the most notable were: Basilus the Great, Diodoros of Tarsus and Theodore of Mopsuestia. In this paper we will take a look at that exact moment in history.

KEYWORDS: The Bible – Scripture, literal interpretation, allegory (allegoresis), understanding, history, myth, text, Hellenism, Christianity

ПРОТИВ КРИТИКЕ: ДРУШТВО И РАЦИОНАЛНОСТ

ПРЕДРАГ КРСТИЋ

Универзитет у Београду
Институт за филозофију и друштвену теорију
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
prekrst66@gmail.com

САЖЕТАК: У овом раду полази се од „жртава” насиља друштвене критике и њихове перцепције повређивања критиком. Налази се да се могу препознати и артикулисати три теоријске групације противника критике друштва, које у име заштите оних вредности које верују да критика оспорава устају против ње: традиционалисти, „некритички” или „посткритички” ужљебљени у овај или онај неупитан свет; „политофили”, који заступају аутономију вештине политике од надређеног судишта ума; „заумни” истраживачи, који у потрази за истином или остварењем искушавају границе рационалности. Закључује се, међутим, да те три стратегије оповргавања друштвене критике немају једнак теоријски домет: једино последња формација остаје лојална гесту критике и када се окреће против ума као основе властитог важења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: критика друштва, традиционализам, аутономија политике, романтизам, рационалност

У овом чланку пошло би се од „жртава” насиља друштвене критике, од њихове перцепције повређивања критиком, од питања према коме критика може бити насилна, ко је може видети као да над њим врши насиље, не би ли се доспело до самосвести теоријске критике друштва која увиђа своја огрешења. Угрубо и без оштрих граница, чини се да се могу детектовати и разврстати три групе „антикритичара”, три скупа оних који се осећају „повређени” критиком, бране се од ње или прелазе у контра-напад: традиционалисти, „некритички” или „посткритички” ужљебљени у овај или онај неупитан свет; „политофили” који заступају аутономију вештине политике од надређеног судишта ума; „заумни” истраживачи који у потрази за истином или остварењем искушавају границе рационалности. Три, дакле, породице теоретичара, који у име заштите оних вредности које верују да критика оспорава, устају против ње.

ТРАДИЦИОНАЛИСТИ

Прву формацију погођених критиком друштва сачињавају „традиционалисти”, заступници времена без критике или носталгичари за њим. Заиста, ако се упитамо према коме критика може бити насилна, у одговору се пре свега појављује онај друштвени свет који се критикује, један већ некако уређени поредак који се доводи у питање. Тај свет је виђен као добар или, свакако, бољи него овај који је прожет критиком или онај који би критика да најави. Штавише, све наопако почело је управо с промишљањем, анализом, критиком, који су пољуљали темеље и распарали ткиво заједница.

Ренесанса, реформација, епоха просветитељства, с Француском револуцијом и револуцијама које ће уследити као кулминацијом разорних сила, етапе су на силазној путањи западних друштава: историја с њима напредује једино у нереду и дезорганизацији. Слика те деволуције опомиње на погубност укидања класа и слојева и потирање свих вредности, као последице оног „критичког” дисконтинуирања које укида сваку друштвену, моралну и духовну повезаност. То важи за Местра (Maistre), Бонала (Bonald), Шатобријана (Chateaubriand) и друге француске „конзервативце” с краја 18. века, као и за деветнаестовековни „песимизам” Токвила (Tocqueville), Буркхарта (Burckhardt) или Ничеа (Nietzsche), те за Шпенглера (Spengler), Берђајева (Бердяев) и Сорокина (Сорокин) у 20. веку: историја се увек разумева као процес дезинтеграције друштва [Nizbet 1995: 305–307].¹ Сен-Симон (Saint-Simon) је у том смислу најприкладније разделио етапе западноевропске историје на „органске” и „критичке” периоде. „Критичко”, притом, увек значи „негативно, дезорганизовано, чак нихилистичко” [Manuel 1963: поглавље 19].

У заостреној варијанти аргумент гласи: све што је сачинио разум, разум може и да растури; све што је изградила критика не може се одбранити од њеног напада. Ако се извор власти једном прогласи рационалним – само је питање времена када ће се хроничном сумњом прераслом у менталитет и он оповргнути. Врховна власт никада не сме да подлегне рационалном просуђивању и правдању, јер би и само њено доказивање повлачило могућност да се разлосима одбаци. Ако држава треба да опстане, а људи да је поштују, извор њене моћи мора бити апсолутан, тајан и толико претећи да може да одврати и најмањи покушај да се она доведе у питање. Друштво почива једино на слепој послушности властима, а целат је репрезент и средиште оног конститутивног терора који га штити од хаоса – не либи се да консеквентно приведе извођење крају Местр [Mestr 2013: 34].

У Местровој критици рационализовања друштва – а у извесном степену то важи за сваку конзервативну мисао – ирационалност се, дакле, не појављује као препрека, него управо као гаранција мира, сигурности и

¹ За злосрећни развој „дедивинизације” света од ренесансе преко реформације до просветитељства и даље видети: [Тојнби 1970; Sorokin 1957]; у православној и словенофилској традицији: [Розанов 1990; Леонтьев 1996].

снаге друштва [Berlin 2002: 137]. Најбрже пропадају установе које су изграђене на темељу разума, који у својој нејакости није кадар ништа поуздано да заснује, па ни републике, изборне монархије, демократије. (Дуго) трајне су једино ауторитарне цркве, наследне монархије и аристократије, традиционални видови живота – све те и само те ирационалне установе чија непробојна тајна може трајно да доминира људима. „Све замисливе институције почивају на једној религиозној идеји или од ње полазе. Оне су снажне и дуготрајне у мери у којој су обожене. И не само да људски ум или оно што називамо филозофијом а да и не знамо шта то значи, не може да замени те основе које називамо сујеверним, опет не знајући шта говоримо, већ је филозофија, напротив, суштински разарајућа снага” [Mestr 2001/b: 105]. Бахата филозофија просветитељства – на њу се циља, мада... – субверзивна је и беспошtedна критика, која заслепљено разара и с презиром искорењује стожерне институције друштва, инфантилно умишљајући да гради нове.

Чини се да је праведно рећи да Местр диже свој глас против оног прецењивања разума, који су филозофи популарног просветитељства уздигли „до улоге свемоћног тиранина” [Гарард 2011: 97]. Али Местрова анатема разума као „вере филозофа” тако је жестока да се стиче утисак да се свака рационалност сматра непожељном: „Само сам желео да покажем да је људски разум, или оно што се зове филозофија, бескористан за срећу државе и појединаца и да све велике институције имају свој корен и дуговечност на неком другом месту. Када се људски разум помеша с таквим институцијама, он их само изопачује или их уништава” [Maistre 1996: 82]. У истом недовршеном есеју, „О суверенитету народа”, међутим, Местр ипак ограничава примедбу не на „разум као такав”, већ на „људски разум сведен на његове властите изворе”. Том кључном оријентиром филозофа просветитељства, том ослонцу у еманципацији од религијског мрачањства и политичке доминације, сада се доследно окрећу статус и улога: „Што људски разум више верује себи, што више тражи своје изворе унутар самог себе, то је све апсурднији и све више открива своју немоћ. То је разлог зашто је, у сваком веку, највећи светски тиранин увек било оно што називамо филозофијом: филозофија није ништа друго до људски разум који самостално делује; људски разум сведен на властите изворе није ништа друго до звер, а целокупна његова моћ ограничена је само на уништавање” [Maistre 1996: 78].

Пред налетом зверстава филозофије, уместо на разум, неопходно је ослонити друштвене установе на веру и обновити „савез политике и религије” [Maistre 1996: 81]. Под условом обистињења тог савеза, односно теоријског и практичног ангажовања у духу колективне традиције, и разум постаје другачији. „Религијске и политичке догме морају се стопити и смешати тако да у потпуности обликују заједнички или национални разум који би био довољно снажан да сузбије лутања оног индивидуалног разума који је по својој природи смртни непријатељ сваком удруживању зато што он производи само дивергентна мишљења”, вели Местр, не пропуштајући да у наставку до краја изведе последице таквог већ и лексичког

обртања метафора просветитељства: „Прва човекова потреба је да се његов разум с којим је рођен заузда двоструким јармом, како би се унизио и утопио у национални разум, тако да промени његову индивидуалну егзистенцију у другу заједничку егзистенцију, баш као што река која се улива у океан увек наставља да постоји у маси воде, али без имена и без издвојене реалности” [Maistre 1996: 87–88].

С осудом тог „индивидуалног разума”, који је патетичан а фатално погрешив, и с одговарајућом афирмацијом „националног” разума, којег Местр, као и Берк, сматра изразом „колективне мудрости народа која се постепено градила генерацијама” [Гарард 2011: 98], довршава се оптужница, неодвојиво везаних, филозофије уопште и њених амблема разума и критике. Наопакe фантазије, против друштвеног поретка вазда заверених филозофа, исходовале су и увек ће исходовати разорним последицама: интелектом силујући друштвену стварност угрозиле су и неминовно ће увек угрожавати основе заједништва. Умишљајући да утемељују институције, они их подривају беспопшtedном критиком. Покушавајући да изнова изграде друштво, за рачун новорођених измишљотина које су се издавале за вечне истине, они разграђују његову супстанцију, одбацују његов компас и неправедно клеветају сва она мњења, правила живота и установе којима су древност извора и вековни опстанак довољна гаранција врлине [упоредити Berk 2001: 159, 163–166, 175; Mestr 2001/c: 35, 52–55].

Таква осуда филозофије и одговарајуће обраћање традицији и континуитету, важно је истаћи, код ових „пророка прошлости” изворно су мотивисани „моралнополитичким становиштем” и циљевима [Nizbet 1995: 309–310]. Местр тако часно признаје да, говорећи о религијама, говори „искључиво политички”: „ја не желим да хришћанство посматрам другачије сем као једну политичку институцију” [Mestr 2001/a: 159]. Хришћанство је „древна грађевина” која представља најстарији, најраспрострањенији и најузвишенији „национални систем”, а увиђање „грешке” у њему и подухват његовог реформисања „сечењем корена у самим основама и њиховом уклањању како би били замењени новим” најапсурднији је чин „људског ума” – будући да је „наместо ауторитета поставио расправу, и наместо непогрешивости вођа партикуларно расуђивање појединца” [Mestr 2001/a: 160].

„ПОЛИТОФИЛИ”

Три момента претходног извођења чине се значајним и за разраду другог типа оспоравања критике: поимање неодвојивости критике од ума, уочавање друштвене улоге критике, односно прецизније, дисфункционализације друштва друштвеном критиком, те, најзад, нормативно становиште с којег се просуђује њен политички учинак. Рајнхарт Козелек (Reinhart Koselleck) понудио је најиздашнију реконструкцију потоњег кретања.

С почетка 18. века „критика” излази из забрана филологије, естетике или историје, где су је хаманисти дотад практиковали, и постаје општа вештина долажења до истине, нераскидиво повезана с умом: ум се раствара

у непрекидно вршење критичке делатности, а та делатност осликава ум као инстанцу суђења. Безбројне књиге и списи (од) тада садрже у свом наслову придев „критичко”, а сама критика проглашава се обележјем епохе.² У Предговору *Критике чистиога ума* из 1781. године, у једној напомени која је после смрти Фридриха Великог (Friedrich der Große), у другом издању из 1786. године изостављена, Кант (Kant) вели: „Наше доба јесте право доба критике, којој се мора све подврћи. *Религија* на основу своје *свејојности* и *законодавства* на основу свога *величанства* обично желе да је избегну. Али они тада изазивају против себе оправдану сумњу, те не могу рачунати на искрено поштовање које ум поклања само ономе што је могло издржати његово слободно и јавно испитивање” [Kant 1968: 11].

Козелек, међутим, указује да је у овом кретању скривена и једна позадинска игра: осамнаестовековна критика је подлегла привиду своје неутралности, инсталирала се у универзално судиште и постала – хипокризија. Као одговор на државни апсолутизам, тече реконструкција, Република људи од пера се најпре изоловала од државе да би се могла неометано одвијати – не би ли онда срушила ту границу коју је сама поставила и, промовишући ум у врховног судију, и власт подвргла својој судској пресуди. Улоге се потпуно мењају. Не измиче више критика држави, већ она сада наступа с таквом сувереношћу да и сама држава узмиче пред њеним судом. Критика избегава утемељење у политичком дискурсу, али жели да се реализује у њему. Козелек то хитро детектује као удобну амбиваленцију привидне надполитичности – у суштини политичке критике [Kozelek 1997: 159–160].

Ако су критичари прво у самоодбрани разграничили морал од политике – самопривилегујући се за етичко подручје – на тој граници су потом заснивали надмоћну и само наизглед неполитичку критику. Подвргавајући политику суду морала, „морални суд се преображава у *politicum*: у политичку критику” [Kozelek 1997: 241]. Козелекова интерпретација „патогенезе грађанског света” би да разобличи управо структуру и логику те деполитизације друштва и криптополитизације „моралне критике”: претензија морала да доноси политичке одлуке преокренуће се коначно у право морализоване политике да окупира морал, под окриљем оптимистичке филозофије историје. Противотров би представљао увид да је развој моралног света био „производ политичке стабилности” и да је морал нужно и увек подређен оном „политичком устројству” у којем се темељи [Kozelek 1997: 82–84].

Тај рефрен ће постати заштитни знак једне школе модерног мишљења која здушно заступа посвемашње превасходство (реал)политичког, нарочито жестоко уколико му прети инфекција етичким доменом. Савезник се лако проналази у породици традиционалистичких теоретичара. Уз оне које сматра „реалистима” – Хобса (Hobbes), Бонала и Кортеца (Cortés) – Карл Шмит (Carl Schmitt) се тако безмало век и по касније диви Местру.

² За филозофско (само)хвалисање „века критике” видети: [Le Clerc 1700: 404–405; Mar-montel 1751: 491–493; упоредити Kasirer 2003: 340–341; Israel 2006: 409–435].

Шмитов „бесмртни Местр” [Schmitt 1986: 134] и његови контрареволуционарни саборци имају „став заснован на стварности” [Schmitt 1986: 23], практични су људи од овога света, „испуњени осећајем да нису уздигнути изнад политичке борбе, већ су обавезни да одлучују у корист онога што сматрају исправним” [Schmitt 1986: 116]. Местров „реализам”, према Шмиту, поред личног искуства и психолошких разлога, исходи управо из „мањка илузија о моралу” [Schmitt 1988: 58; Schmitt 1976: 61; Schmitt 1986: 142].

Шмит, међутим, у једном битном смислу Местра чита „тенденциозно”: превиђа да је он био „провиденцијалиста”, уверен да се дела људи исправно могу разумети само у ширем контексту божанског плана – који је изван домета њиховог сазнања. Местрова стигматизација друштвене критике не спада у исти низ с осудом моралне критике за конквисту политике јер управо почива на моралном становишту: крвопролиће Француске револуције је у коначном обрачуну „дубоко морално”, будући да та казна праведне више силе за злочине човечанства у 18. веку „не може имати други циљ до уклањање зла” [Maistre 1983: 46]. Шмит, у овом погледу насупрот Местру – и насупрот свом тумачењу Местра – врлином своје политичке теорије сматра њену независност од ма каквог моралног контекста, њено одбијање да, попут либерализма, „веже политичко за етичко” [Schmitt 1976: 61].

Према Шмитовом гледишту, политика, морал и естетика имају интерне стандарде: темељна политичка антитеза пријатеља и непријатеља налази еквивалент у моралној сфери у опозицији добра и зла а у естетичкој у разликовању лепог и ружног. То важи макар за прво издање *Појма йолишничког*, а у каснијим издањима, када напушта то оштро разликовање – политика од једне међу другим областима аванзује до „тотално” политичког [упоредити Meier 1998: 22]. Но, било да колонизује друге области политиком, било да брани област политичког од њихове колонизације, Шмиту је пресудно важно да политика буде аморална, да се ослободи „подређености” моралу, да се „одлука” – срж његовог појма политичког – „ослободи сваке нормативности” [Schmitt 1988: 12]. Одлука не произлази, као код Местра, од праведне промисли Бога, него „нормативно гледајући, из ништавила” [Schmitt 1988: 312]. Никаква натполитичка димензија не постоји у Шмитовом свету сурове и аморалне борбе супростављених сила и интереса за опстанак и надмоћ, [упоредити Garrard 2001: посебно стр. 226–229].

С друге стране политичког спектра апологета „политичког” одазива се његова скорија, Бадјуова (Badiou) варијанта. Заstraшен да би политички потенцијал, који скривају савремене етичке концепције, могао бити неутралисан, он се окомљује на „доктрину ’Зла’”: како на њено порекло у кантовском универзализму, тако и на њену савремену обраду у реторици „људских права”. Потоња однекуд (п)овлашћује пасивног и рефлексивног субјекта за право на „не Зло”, за ослобођење од повреда или напада зарад „поштовања” живота [Badiou 2001: 9]. Такав пасивни субјект либералне демократије – у томе је невоља – фиксиран је у регулаторне (дакле неполитичке) шеме чија је парадигма безбедност и дословно паразитира

на њеним институцијама. Уместо „одлучности”, Бадју додуше заговара „опасност”: за разлику од владајуће политичке парадигме безбедности, она постаје критеријум и модел оне непрограмске отворености за догађај [Badiou 2001: 74] која би могла спасити политички субјект од стигме која се везује за њега у повучености етичке позиције [упоредити Mattessich 2008: 316].

„ЗАУМНИ” ИСТРАЖИВАЧИ

Не мора се, међутим, обавезивати закључцима оних забринутих због лукаве узурпације поља политике маневром натполитичких моралних критичара, а да се усвоје налази „генеалогije” њихове критике критике. Заиста, изгледа да је увек у питању некакав једном већ уређен свет с успостављеним односима моћи, који сада изазивају незадовољство критичара и, уколико је тај „реметилачки фактор” довољно убедљив, подлеже прекомпозицији. И тако смо већ на терену Фукоа (Foucault). Али, он не само да не би рекао да нема ничег горег од критиком морализоване политике, него у предавању „Шта је критика?” са симпатијама пристаје уз један „критички став као врлину уопште”. Фукоова историзација реконструира да се тај врли став, као „одређен начин мишљења, говора и деловања, одређен однос према ономе што постоји, што се говори, што се ради, однос према друштву, култури, као и однос према другима”, запатиио негде у 15. и 16. веку у модерним друштвима Запада – али не с општом хајком нечасних критичара на часне политичаре, већ као део истог склопа с „великим историјским процесом владавинеизације друштва” [Fuko 2018: 38, 47]. Тадашња и тамошња европска друштва обележила је „истинска експлозија умећа владања људима” – „која се не може одвојити од питања ’Како не подлећи владању?’” [Fuko 2018: 40–45].

С једне стране, дакле, Фуко критику наглашено контекстуализује и чак редукује на „функционални” статус: „Критика не мора да буде премиса дедукције која се закључује конклузијом ’ово или оно треба да се ради’. Она треба да буде инструмент оних који се боре, оних који се опирају и одбијају оно што јесте. Она се употребљава у процесима конфликта и конфронтација, она је есеј у одбијању” [Foucault 2002: 236]. С друге стране, његова апологија критике претвара се у апотеозу када, схватајући је кантовски, као питање граница нашег сазнања, изјављује да је „[н]аша слобода улог” [Fuko 2018: 48]. Бачена у неизвесност и лишена директива, критика се ту пре свега подиже против ограничења која онемогућавају слободу: оспорава, растапа и неутралише она темељна позадинска уверења која не дозвољавају другачија искуства. И тиме управо ослобађа утуљене могућности препознавања ко смо и шта можемо да урадимо са собом, не бисмо ли, у крајњој линији, креирали себе као „дело уметности” [Foucault 1997: 261].

Ако смештањем у епохалну раван Фуко деестернализује критику и поткопава њен самозадовољни статус, својом с временом све мање уздржаном похвалом критичком ставу, он је уједно приводи једној визији која

такође пословично упућује примедбу оној у традицији филозофије стилизованом умској критици. Та примедба би се могла назвати (рано)романтичким или естетичким. Романтизам је, наиме, ум просветитеља суочио с његовом клиничком сликом, према којој је рационализација света израз патологије аналитичког духа. Ако је његов вивисекцијски приступ дао резултате у хемији, ако је и развејао религијске илузије, он је такође расточио људску душу и државу. Прву је свео на механички склоп елементарних чулних утисака и представа, а другу на равнодушно оперисање индивидуализованих монада без истинског односа и заједништва. Пред фуриозним налетом аналитичког ума страдали су креативни и осећајни потенцијали човека, чулност, спонтаност и свака „посебност”: као што је све трансцендентно ишчезло под тиранијом природнонаучног логоса, тако је и слобода замечена испод општости закона. Хладни, испразни, формални, апстрактни, аветињски разум, тај, речима Франца Шуберта (Franz Schubert), „ружни костур без меса и крви”, [према Peri 2000: 240], излази на зао глас, као узурпатор сложености, дубине и изузетности људског искуства.

„Не нестају ли све чари света / На пуки додир хладне филозофије”, пита се Џон Китс [John Keats 2013: стихови 229–230], да би закључио како она немилосрдно кастрира: „Филозофија ће одсећи крила анђелу / Покорити све тајне правилима и реду” [стихови 234–235]. Противотров геометријском прорачунавању аналитичке рационалности науке и пантократији филозофског ума тражи се у уметничкој, превасходно песничкој, имагинацији.³ „Уметност је дрво живота, / наука је дрво / смрти”, пише Вилијам Блејк [William Blake 1826–1827: стихови 100–102], пре свега против двојице славних земљака, Њутна (Newton) и Лока (Locke), али и против режима уредног света уопште, који се сада доживљава као тамница слободног духа. Свет стога ваља „поетизовати”: славећи песништво као „израз имагинације”, Шели [Shelley 1821: §342] најзад промовише песнике у „непризнате законодавце света”.

Као трошковник остварења обећања модерне, мотив естетичке опомене критичкој рационалности век касније излаже Макс Вебер (Max Weber). Епохалним „процесом рационализације”, који је бирократски организовао све сфере друштвеног живота, омогућен је технолошки напредак и материјални просперитет, али је цена била (пре)висока: напоредни развој софистициране технике за „политичку, друштвену, образовну и пропагандну манипулацију и доминацију људским бићима” [Weber 1949: 35]. У „рашчараном” свету ликвидирани су мит, мистерија и магија, а секуларни научно-технички модел прорачунатог сазнавања проширио се на економију, политику, право, чак и уметност [Weber 1987: 291–293]. Из рационализованог и једнообразног живота ишчезли су, међутим, и осећања, спонтаност, страст, као и индивидуална аутономија и слобода – све што може да представља препреку бездушном продуктивности капитализма.

³ Као карактеристичне примере видети: [Šlegel 1999/a: 18, фрагмент 104; Novalis 1967: 61]; упоредити: [Frank 1989: 7–24; Bowie 1997: 65–89].

То указивање на изостанак аутореферентне корекције рационалности с обзиром на „примедбу романтизма”, на необрачунавање трошкова огрешења о оно „друго” од ума, ускоро ће прерасти у манир. Ако се тај мањак ауторефлексивности схвати као непребродив хендикеп, критика ума претвара се у опроштај с њим. Тако Хартмут (Hartmut), Беме (Böhme), детектују протокол ума који, у вољи за господарењем, компулзивно треби умно од безумног: он изолиује сферу „фантазије” која не припада разумном изрицању, а тело, природу, осећања, „метафизичке потребе”, потребе за непосредношћу, прогања у ирационално, хаотично, „лудо”. То изгуривање „другости” не може да прође без последица и по сâм ум, од којих се својеврсни аутизам не чини најмањом: „Ум који хоће да доминира ограничава се. Он оставља Друго споља и у исто време је саодређен тим другим. Од те тачке, одбрана и страх прате доминацију ума” [Böhme and Böhme 1996: 436]. Све од ума различито постаје „страно и несхватљиво”, а уколико се уопште одлучи да му приступи, „панична и застрашена” реакција пред том произведеном опасношћу може бити једино насиље [Böhme and Böhme 1996: 437].

Узима се да је постмодернизам у свом главном току тако реаговао на одмакли удес умске рационалности, те да је део његове уобичајене мантре објава не неопходности њене корекције него „сумрака”. Делегитимизација и стечај „метанарација” [Liotar 1988: 5–6, 61–62], за Лиотара (Lyotard) ће тако значити и коначни опозив критике. Он изреком упозорава да се критика не потиरे критиком, него регенерише. Уместо да надгорњавајућим критикама наставља своје самозадовољно плетење, саму фигуру критике ваља препознати и одбацити као некада моћну али сада дезинвестирану технику. Време је за промену жанра, за коначни опроштај од Хегела (Hegel), у сенци чије непрескочиве спекулативне критике се неуротично живело, све једнако с намером да се из ње „критички” изађе: „Хегел није умро у логорима смрти (напротив, трагична дијалектика се једино и храни лешевима), он није умро од критике (напротив, он од ње живи), он је умро у обиљу, он је цркао од благостања, он је одапео од здравља” [Liotar 1989: 174].

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Три изложена типа оспоравања критике различитих су интенција и домета. Једино романтичарско је вољно, а можда и кадро, да властитим одвијањем рехабилитује и ум и критику. Рани немачки романтичари најчешће су критиковали рационалност рационалним средствима. Криза рационалности с краја 18. века којој су кумовали, произишла је из јасне свести да ум, због своје „само-аналитичке природе” која се коначно окреће против властитих темеља, не може да се заснује на метафизички начин. Управо у том епистемолошком „антифундационализму”, у настојању да се понуди алтернатива заснивању филозофије на првим принципима, могла би се пронаћи одредбена заједничка карактеристика мишљења раних романтичара: „Они које називам *Frühromantik* с пројектом апсолутног идеализма деле исти циљ. Али у делима раних немачких романтичара

’апсолутно знање’ је замењено апсолутним ’не-знањем’, а резултат је скептички основ филозофирања” [Frank 2004: 56].

За разлику од друге две сорте које анатемишу критику друштва, код њих се теоријски ум не напушта, већ преконфигурише у свести о својој граници [упоредити Šlegel 1999b: 38–39; фрагменти 116; Oergel 2006: 284]. Просветитељски принцип беспопштедне критике они су, штавише, „ентузијастички усвојили”, просветитељима замерајући једино што ту инстанцу коју су декларативно инаугурисали нису довољно далеко протегли: „Не може се бити довољно критичан”, писао је Фридрих Шлегел (Friedrich Schlegel) у 281. фрагменту [Šlegel 1999a]. У најбољим изданицима романтизма, такав налог је обавезивао на доследно извођење кардиналних последица и/или подвргавање критици и самог принципа умске критике која, уместо поузданог тла, нуди једино сумњу. Инвестирање у продуктивну моћ уметности произашло је тако из вере да она може да испуни празнину коју је оставила убојита моћ критике и створи нову, али сада и умску и чулну митологију, која би не само изнова „романтизовала” свет, него и стваралачком имагинацијом обновила еманципаторске потенцијале друштва.⁴

Могло би се, најзад, рећи да су сви противници критике друштва добро лоцирали мету напада: било да се каже, не дирајте уређени свет с повлашћене позиције утописта који знају истину и будућност света, било да се каже, уђите у политичку арену а не сањарите с безбедне криптополитичке моралне осматрачнице, било да се у име утуљене фантазије и мистерије оспорава бездушно и осакаћујуће становиште панлогизма критике, то становиште, ту позицију, ту осматрачницу, гарантује једино ум. Ако његова правда није универзална, онда је и критика насиље. Али ако се критика и не може оперисати од опуномоћења умом, као ауторефлексивна, она може да игра своју игру практикујући захвате на самој себи, уместо да у некаквом последњем окрету одустане од умског просуђивања. То је покрет који прави једино романтичарска линија оспоравања критике, остајући му лојална и када се окреће против онога на чему је критика темељила легитимност: против самог ума као неупитне основе властите моћи и важења. Тај гест чини се доследније критичким од сваке унапред политички руковођене теорије друштва.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Гарард, Греим (2011). *Против просветитељства: од осамнаестог века до данас*. Бања Лука: Видици.

Леонтјев, Константин (1996). *Восток, Россия и Славянство*. Москва: Республика.

Розанов, Василий (1990). *Сумерки просвещения*. Москва: Педагогика.

Badiou, Alain (2001). *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil*. London: Verso.

Berk, Edmund (2001). *Razmišljanja o Revoluciji u Francuskoj*. Beograd: „Filip Višnjić”.

⁴ На узоран начин видети: [Šlegel 1999b: 142–146; Helderlin 1997: 104–105]; за политички аспект нове митологизације света: [Sturma 2005]; за ревитализацију раноромантичарске визије „поетизоване културе” и у њој преображене критике у савремености: [Rorty 1995: 95–98].

- Berlin, Isaiah (2002). *Freedom and Its Betrayal: Six Enemies of Human Liberty*. London: Chatto & Windus.
- Böhme, Hartmut & Gernot Böhme (1996), The Battle of Reason with the Imagination. In: James Schmidt /ed./ *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*. Berkeley: University of California Press, 426–452.
- Bowie, Andrew (1997). *From Romanticism to Critical Theory. The Philosophy of German Literary Theory*. London: Routledge.
- Foucault, Michel (1997). On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress. In: Paul Rabinow /ed./ *Ethics: Subjectivity and Truth*, New York: The New Press, 253–280.
- Foucault, Michel (2002). Questions of Method. In: James Faubion /ed./ *Power: Essential Works of Foucault, 1954–1984*, III, London: Penguin, 223–238.
- Frank, Manfred (1989). *Einführung in die frühromantische Ästhetik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Frank, Manfred (2004). *The Philosophical Foundations of Early German Romanticism*. New York: State University of New York Press.
- Fuko, Mišel (2018), Šta je kritika? Prevod: M. Rašić. U: Adrian Zaharijević i Predrag Krstić /ur./, *Šta je kritika?*, Novi Sad: Akademski knjiga; Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 35–91.
- Garrard, Graeme (2001). Joseph de Maistre and Carl Schmitt. In: Richard A. Lebrun /ed./ *Joseph de Maistre's Life, Thought, and Influence*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 220–238.
- Helderlin, Fridrih (1997). Najstariji sistemski program nemačkog idealizma. U: Fridrih Helderlin, *O pesničkoj umetnosti*. Izbor i prevod J. Aćin. Beograd: Rad, 103–105.
- Israel, Jonathan (2006). *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*. New York: Oxford University Press.
- Kant, Immanuel (1968). *Kritik der reinen Vernunft*, Kants gesammelten Schriften, II, Berlin: de Gruyter.
- Kasirer, Ernst (2003). *Filozofija prosvetiteljstva*. Prevod: D. N. Basta. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Kozelek, Rajnhart (1997). *Kritika i kriza: studija o patogenezi građanskog sveta*. Prevod: Z. Đindić. Beograd: Plato.
- Liotar, Žan-Fransoa (1988). *Postmoderno stanje*. Prevod: F. Filipović. Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.
- Liotar, Žan-Fransoa (1989). Adorno kao đavo. Prevod: A. Moralić. *Delo XXXV*, 1–3: 158–174.
- Maistre, Joseph de (1983). *St. Petersburg Dialogues*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Maistre, Joseph de (1996). *Against Rousseau: "On the State of Nature" and "On the Sovereignty of the People"*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Manuel, Frank E. (1963). *The New World of Henri Saint-Simon*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Mattessich, Stefan (2008). Self-Critical Theory: Discursive Strategies in an Era of Real Universality. *New Literary History*, XXXIX, 2: 301–320.
- Meier, Heinrich (1988). *The Lesson of Carl Schmitt*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mestr, Žozef de (2001/a). Razmišljanja o protestantizmu kroz njegove odnose sa državom (1798). U: Žozef de Mestr, *Spisi o revoluciji*. Prevod: A. Cvijić. Čačak: Umetničko društvo Gradac, 153–169.
- Mestr, Žozef de (2001/b). Razmatranja o Francuskoj. U: Žozef de Mestr, *Spisi o revoluciji*. Prevod: A. Cvijić. Čačak: Umetničko društvo Gradac, 71–152.
- Mestr, Žozef de (2001/c). Četvrto pismo jednog savojskog rojaliste svojim sunarodnicima, u: Žozef de Mestr, *Spisi o revoluciji*. Prevod: A. Cvijić. Čačak: Umetničko društvo Gradac, 24–55.
- Mestr, Žozef de (2013). *O dželatu*. Prevod: M. Stojković. Beograd: Službeni glasnik.
- Nizbet, Robert (1995). Konzervativizam. Prevod: V. Lorencin. *Treći program*, 101: 275–322.
- Novalis (1967). Fragmenti. U: Zoran Gluščević /ur./, *Romantizam*, Cetinje: Obod, 61–77.

- Oergel, Maike (2006). *Culture and Identity: Historicity in German Literature and Thought 1770–1815*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Peri, Marvin (2000). *Intelektualna istorija Evrope*. Prevod: Đ. Krivokapić. Beograd: Clio.
- Rorty, Richard (1995). *Kontingencija, ironija i solidarnost*. Prevod: K. Bašić. Zagreb: Naprijed.
- Schmitt, Carl (1976). *The Concept of the Political*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Schmitt, Carl (1986). *Political Romanticism*. London: MIT Press.
- Schmitt, Carl (1988). *Political Theology*. London: MIT Press.
- Sorokin, Pitirim (1957). *Social and Cultural Dynamics*. Boston: Porter Sargent.
- Sturma, Dieter (2005). Politics and the New Mythology: the Turn to Late Romanticism. In: Karl Ameriks /ed./, *The Cambridge Companion to German Idealism*. New York: Cambridge University Press, 219–238.
- Šlegel, Fridrih (1999a). Fragmenti Liceum. U: Fridrih Šlegel, *Ironija ljubavi*. Izbor i prevod: D. Stojanović. Beograd: Zepter, 5–22.
- Šlegel, Fridrih (1999b), *Ironija ljubavi*. U: Fridrih Šlegel, *Ironija ljubavi*. Izbor i prevod: D. Stojanović. Beograd: Zepter, 142–146.
- Tojnbi, Arnold (1970). *Istraživanje istorije*, I–II. Izbor: R. Lukić. Prevod Miodrag Lukić. Beograd: Prosveta.
- Veber, Maks (1987). Racionalizam zapadne kulture. U: Mihajlo Đurić /ur./ *Sociologija Maksa Vebera*, Zagreb: Naprijed, 290–305.
- Weber, Max (1949). The Meaning of „Ethical Neutrality”. In: E. Shils and H. Finch /ed./, *The Methodology of the Social Science*. New York: Free Press, 1–47.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Blake, William (1826–1827). „Laocoön”. Доступно на: [http://en.wikisource.org/wiki/Laocoon_\(Blake\)](http://en.wikisource.org/wiki/Laocoon_(Blake)). Приступљено: 12. 5. 2011.
- Keats, John (2013). *Lamia*. Доступно на: http://www.gutenberg.org/files/2490/2490-h/2490-h.htm#link2H_PART2. Приступљено 14. 3. 2018.
- Le Clerc, Jean (1700). *Ars critica*, том II, Доступно на: http://books.google.rs/books?id=VLUTAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Приступљено 3. 5. 2009.
- Marmontel, Jean-François (1751). Critique. u: *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences des arts et des métiers*, том 4, 489–497. Доступно на: http://fr.wikisource.org/wiki/L%E2%80%99Encyclop%C3%A9die/Volume_4#CRITIQUE. Приступљено 12. 9. 2006.
- Shelley, Percy Bysshe (1821). *Defence of Poetry*, Доступно на: <http://rpo.library.utoronto.ca/content/defence-poetry-part-first-1821>. Приступљено 12. 2. 2010.

AGAINST CRITICISM: SOCIETY AND RATIONALITY

by

PREDRAG KRSTIĆ

University of Belgrade

Institute for Philosophy and Social Theory

Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia

prekrst66@gmail.com

SUMMARY: The starting points of this article are the “victims” of the violence of social critique and their perceptions of wounds it inflicted. It is found that one could recognize and articulate three theoretical groups of enemy of social critique who, in the name of protecting the values they believe the critique challenges, get up against it: traditionalists, “uncritically” or “post-critically”, grooved in this or that unquestionable world; “Politophiles”, advocating autonomy of the art of politics in front of the superior court of reason; researchers of the “irrational” who, searching for the truth or accomplishment, test the boundaries of rationality. It is concluded, however, that the three strategies of refuting social criticism have no equal theoretical range: only the last formation remains loyal to the gesture of critique even when it turns against the reason as a ground of its own validity and, in this way, rehabilitate both reason and critique. Unlike the other two types of denial of critique that reject it from the standpoint of social undesirability, early German romanticists and heirs of their “aesthetic” orientation do not abandon rationality, but reconfigure it. They criticize the rationality with rational means in a clear awareness of its limits: theoretically and socially critical reason consequently turns itself against its own foundations.

KEYWORDS: critique of society, traditionalism, autonomy of politics, romanticism, rationality

ЈА И ДРУГИ У ПОСТМОДЕРНОМ ДРУШТВУ: ИСТРАЖИВАЊЕ ОБИЉЕЖЈА РЕЛАЦИОНИХ ОБРАЗАЦА НА УЗОРКУ СТУДЕНАТА

МИЛАНА ЉУБИЧИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за социологију
Чика Љубина 14–18, Београд, Србија
milanaljubicic@yahoo.com

САЖЕТАК: У раду се бавимо истраживањем перцепције младих људи о Другом. Истраживање је смјештено у контекст посмодерног друштва за које је карактеристична производња неизвјесности и неоиндивидуализам. Други је неријетко објектификован – он треба да послужи испуњењу наших циљева, док је могућност *ауθενитичног сусрећа* сведена на најмању могућу мјеру. Циљ анализе је био да опишемо како наши млади перципирају Другог и какве односе с другима практикују. Истраживањем је обухваћено 197 испитаника, студената хуманистичких факултета у Србији. Да бисмо испитали њихова увјерења и праксе користили смо структурисани упитник. Налази су показали да нема мјеста за оптимизам: већина испитаника је неповјерљива према другима, живе у увјерењу да се могу ослонити само на себе, а проценат усамљених је висок. Имајући на уму уочено, указано је на потребу за даљим истраживањем ове тематике.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: постмодерно друштво, млади, ја, други, релациони образац

Седамдесетих година 20. вијека развијена западна друштва су се сусрела с брзим друштвено-економским промјенама. Њих је иницирала економска криза,¹ која је подрила до тада стабилан капиталистички систем и наметнула потребу да се пронађе ефикаснији модел тржишног пословања. Та потрага је за резултат имала напуштање фордистичког система серијске производње и прелазак на постфордистичку флексибилну акумулацију, у којој је посебан акценат стављен на економију понуде и потрошње, а не производње [Harvey, према: Jašović 2005: 121]. Тако су отворена врата

¹ Бројни аутори као кључни догађај који је модерно превео у постмодерно друштво узимају почетак нафтне кризе (1973) [Brikner 2013].

новом добу – постмодернизму. Његова кључна одлика је конзумеризам: потрошња је постала *modus vivendi* западног човјека. Незаситост се непрекидно подстиче. Без престанка се нуде *најновији* производи који задовољавају неку од човјекових новостворених потреба.² Конзумеризам посмодерног појединца бива и награђен: њему је сада дато право и слобода да рефлексивно креира своју биографију [Ljubičić 2016]. У том процесу путоказе му више не дају раније традиционалне окоснице идентитета какве су на примјер породица, класна или расна припадност. Сада сâм бира између различитих опција животних стилова и тако развија специфични неоиндивидуализам [Schumaker 2001: 27]. Ова нова лична карактеристика, сматра се [Ogihara and Uchida 2014], постаје најзначајнија вриједност у савременим друштвима.

Но, и поред тога што се домети индивидуализма величају, постоји низ доказа који указују да његове негативне стране надилазе оне позитивне [Schwartz 2000]. У првом реду, неспорна је чињеница да свако не може бити слободан. Наиме, слобода појединца да креира своју биографију бива у великој мјери ограничена простом рачуницом – колико може купити. Или како то лијепо примјећује Бауман [према: Јаšовић 2005: 119], постоји јасан раскол између морати и моћи.

То посебно важи за развијена друштва у којима парадоксално све већи број људи живи у неизвјесности [Lipovetsky 2008] и сиромаштву [Brickner 2013]. Тако у развијеним западним економијама релативно сигурно запослење има тек 40% запослених, док је у случају осталих радни статус несигуран (30%) или у толикој мјери неизвјестан (30%) да их сврстава у категорију маргинализованих [Young 1999; Brikner 2013]. Коначно, показује се да су сиромашни у богатим друштвима материјално депривиранији него припадници њихове класе прије једног вијека – њихово је сиромаштво апсолутно [Brikner 2013].

ЛИЧНОСТ ПОЈЕДИНЦА У ПОСТМОДЕРНОМ ДРУШТВУ: ТЕОРИЈСКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ И НАЛАЗИ ИСТРАЖИВАЊА

Слична парадоксална позиција се понавља и на онтолошком плану. Постмодерни појединац је *уловљен* у мрежу егоизма. Охрабрен је да сâм себе постави у центар моралног универзума, унутар којег се креће руководећи се паролом: *Шта овдје има за мене?* [Eckersley 2001: 59]. Непосредна посљедица овог посмодерног неоиндивидуализма је став да су и други својеврсна роба.³ Њихова је улога епизодна: онда када задовоље наше потребе и интересе, или када затраже *храњиво њисусиџво* [Žinžer 2010] ми их одбацујемо и тражимо нове епизодисте.⁴

Ове површне, експлоатативне и нарцизмом обојене релације с другима [Žinžer 2010] постају окосница личног идентитета. Постмодерни егоиста

² Бауман [2009] сматра да је на дјелу производња незаситости – главна грана данашње привреде.

³ Други престаје бити *Ти*, а постаје *Оно* [Buber 2000].

⁴ Ријеч је о тзв. инструменталним пријатељствима [Schwartz 2000: 69].

је тако на сталном опрезу према другима. Он их презише, окривљује и перципира као непријатеље [Young 1999].

Имајући на уму речено, не изненађује да је одговор на питање да ли постмодерно друштво производи карактеристичне облике патологије појединаца,⁵ потврђан [Fee 2000]. Но, њих због изузетне одомаћености сматрамо за нормалне [Kecmanović 1979].

С друге стране, све већи број становника развијених земаља западног свијета пати од различитих менталних поремећаја. Да се иза овог тренда крије раст индивидуализма и слободе показују налази истраживања која разоткривају директну повезаност ових чинилаца с опадањем социјалне кохезивности и порастом несигурности и осјећајем угрожености [Eckersley 2006]. Екертслеј (Eckersley) и Дир (Dear) [2002: 69] сматрају да је на дјелу немогућност западних друштава да обезбједе одговарајући оквир социјалног идентитета и повезаности, уз тенденцију промовисања погрешних очекивања од личне слободе и аутономије.

То посебно погађа младе људе. Они се сусрећу с осјећајем несигурности и сумње, усамљености, ризика и неизвјесности, недостатком јасних референтних тачака [Furlong and Cartmel 1997; Wei et al. 2005; Kros et al. 2013; Matthews et al. 2016]. Одатле не треба да чуде налази низа истраживања⁶ у којима је потврђено изразито присуство депресије [Sabaté 2004; Thapar et al. 2012], болести зависности [Curčić 2005; Dragišić Labaš 2012/a; Dragišić Labaš 2012/b] и суицида међу младима у развијеним друштвима [Eckersley and Dear 2002; Sabaté 2004; Wasserman et al. 2005].

До сличних налаза долазе и домаћи аутори. Евидентан је константан раст менталних поремећаја, болести зависности и суицидалности међу младима [Curčić 2005]. Анксиозност и депресивност су у значајном проценту (10%) заступљене међу нашим средњошколцима.⁷ Њима нису страни напади панике, осјећања преплашености и немира, нерасположења и туге [Centar za Edukaciju, Istraživanje i Razvoj, 2013]. Скоро половина (45%) ученика је стално забринута, под стресом чији је један од узрока могућност да родитељи изгубе посао. Висок проценат (12%) о себи има негативну слику – себе сматрају безвриједнима, а чак 7% размишља да се убије [European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2013]. Да ове налазе треба схватити крајње озбиљно потврђује и чињеница да је стопа суицида наших младих виша у односу на европски просјек и износи 9,0. Психоактивне супстанце (у даљем тексту: ПАС) су дио њихове свакодневнице. Подаци говоре да су алкохол и дроге пробали и/или (зло)употребљавали 14,6% младих узраста од 15–29 година [Институт за јавно здравље Србије, 2009], с неком од ПАС је експериментисало и/или је и даље користи 14% шеснаестогодишњака, међу којима су бројнији они нижег социјалног статуса [Centar za Edukaciju, Istraživanje

⁵ Постмодерни селф дијагностификован као анксиозни, шизофрени, параноидни, депресивни, фрагментисани, нихилистични, самопосједујући, данас је не само изузетно раширен, већ и нормалан начин егзистенције.

⁶ Страна научна продукција на овом пољу је импозантна [Fee 2000; Eckersley 2001].

⁷ Узорком је обухваћено 1.000 ученика трећег разреда 40 средњих школа у Србији.

i Razvoj, 2013], док канабис редовно користи чак 7% ученика првог разреда средње школе [The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs, 2015].⁸

Мимо ових клинички упадљивих поремећаја младих људи у нашој земљи, остаје да примјетимо да је и њихово лично благостање⁹ изразито угрожено. Тако је индекс менталног благостања¹⁰ наших младих нижи у односу на европски просјек, а ствари стоје слично и с повјерењем у друге људе [European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2017]. Чини се да је младима у Србији блиско осјећање онтолошке несигурности. Већину њих плаши неизвјесност, а највише могућност да остану без посла¹¹ (у наредних шест мјесеци). Релативно мали број – ријеч је о младима без егзистенцијалних брига, сматра да ће њихова будућност бити боља¹² [Tomanović i Stanojević 2015]. Уједно, они су и највише забринути због могућности да буду незапослени и сиромашни. Другачије речено, ризик да постану *žубијници* највише плаши потенцијалне *рефлексивне њобједнике* – оне који имају шта да изгубе [Young 1999; Ljubičić 2014]. Додајмо и то да су социјални контакти младих редуковани – слободно вријеме по правилу проводе сами (углавном користећи интернет) [Centar za Edukaciju, Istraživanje i Razvoj, 2013].

Ови налази не изненађују, уколико имамо на уму друштвени контекст у којем живе наши млади. У најкраћем, он би се могао описати као несигуран. Млади људи се с неизвјесношћу сусрећу у сваком сегменту свог живота: стопа њихове незапослености је изразита¹³, а посљедњих година се повећава чак и међу високо образованима [Stanojević 2012; Ментус и Ментус 2017]. Неповољан положај на тржишту рада их чини у значајној мјери зависнима од родитеља у материјалном и стамбеном погледу [Dragišić Labaš i Ljubičić 2012], док степеница која треба да потврди њихов статус одраслих лица – породична транзиција [Stanojević 2012], бива одложена за неко далеко *суџија*. Но, и поред тога, на њих се врши изразит притисак да буду потошачи. Речено је лако илустровати: довољно се осврнути на домаће електронске медије који уче како постати теледизајнирани бренд [Ljubičić 2016]. Имајући речено на уму, не можемо а да се не запитамо да ли је у постмодерном друштву истински контакт с другим могућ?

МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ

Управо описани друштвени миље представља контекстуални оквир наше студије. У њој смо настојали да опишемо на који начин је Други

⁸ Узорком је обухваћено 16.000 ученика првог разреда средњих школа у Србији.

⁹ Лично благостање се посматра кроз три димензије: задовољство животом, когнитивну и емоционалну раван [Eckersley 2001: 60].

¹⁰ Повјерење у људе (4,6) је испод европског просјека (5,1 од укупно 10) [Ognjenović 2015].

¹¹ Чак 14% младих испитаника испољава ову врсту страха [Ognjenović 2015].

¹² Налази показују да 1/3 њих (34,7%) сматра да ће будућност бити боља [Tomanović i Stanojević 2015].

¹³ Подаци за 2010. годину откривају да 46,1% младих (узраста од 14 до 24 године) није било у радном односу [Ognjenović 2015].

присутан у животима перспективни(и)х припадника младе генерације – младих људи, који су на путу да постану академски грађани наше земље. Deskрипцију присуства Другога смо засновали на конструкту релационог обрасца [Dalos and Drejper 2014]. Овај образац укључује и емоционалну и когнитивну и димензију праксе, а у нашој студији ми смо истраживали: 1) каква увјерења о другима имају наши испитаници; 2) каквима друге виде; 3) шта према другима осјећају; и 4) какве односе с другима граде (праксе) (Табела 1).

Табела 1. Димензије и индикатори релационих образаца

Димензије	Индикатори
увјерења, перцепција и осјећања	увјерења о другима шта је за тебе успјех? перцепција другог други су... осјећања према другом блискост/дистанца у односу на друге
искуство/праксе	искуство блискости са другим припадање подршка од повјерење у посезање за

О личним увјерењима наших испитаника требао је да говори њихов избор између различитих опција преферираног животног циља. Понуђене опције описују посмодерне индивидуалистичке, с једне стране, и вриједности које предност дају заједништву. Перцепцију су описали одговори на питање: *какви су други људи?* Осјећања наших саговорника смо настојали утврдити тако што смо их питали како се осјећају у сусрету с другима? О праксама говоре индикатори који разоткривају начине на који наши испитаници ступају у контакт с другим.

За потребе анализе, увјерења, осјећања, перцепцију и искуства посматрали смо као међусобно одвојене димензије, а све с циљем да јасније уочимо њихова кључна обиљежја. Оваква подјела наметнута из аналитичких разлога, сматрамо да није у колизији с јасном позицијом истраживача да се обиљежја образаца – преферираних начина ступања у контакт с другима, формирају као продукт међудјеловања личних норматива, увјерења, искустава и осјећања.

Полазна претпоставка, конципирана у складу с теоријским оквиром студије, јесте да већина испитаника развија понашајне образце типичне за постмодерно доба. Очекивали смо наике да су увјерења већине наших респондента о блискости оптерећена неповјерењем у Друге, да се осјећају усамљено и да се лишавају уласка у контакт с другим. Претпоставили смо да у значајнијој мјери предност дају споља видљивом успјеху и примању од других, него давању, као и да они респонденти који преферирају посмодерне циљеве значајно чешће перципирају односе с другима као дистанциране.

У истраживању је примјењен полуструктурисани упитник¹⁴. Узорком смо обухватили 197 испитаника, 69 студената и 128 студенткиња друге, треће и четврте године Социологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду, и друге године на Правном факултету Универзитета у Београду. Испитаници су узраста између 22–26 година. Истраживање је рађено од октобра 2017. године до марта 2018. године. Подаци су обрађени у SPSS програму (верзија 18).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА: СОЦИОДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ ИСПИТАНИКА

Питањем социодемографског профилисања испитаника у овом истраживању нисмо се посебно бавили. Разлог томе лежи у теоријском оквиру који подвлачи да су млади, независно од класне припадности, стављени у сличну позицију – несигурности. На основу података из упитника стекли смо неку врсту скице помоћу које смо описали основне социодемографске одлике респондента. Њихови родитељи углавном обављају радничка (32%), и занимања службеника (око 23%), док је скоро четвртина мајки и очева незапослено. Преко 70% испитаника сматра да су њихове породице добро ситуиране – имају довољно за нормалан живот, док лошим материјални стандард породица оцјењује 16% испитаника. Најмање бројни су они материјално одлично (12) и изузетно лоше (2) ситуирани.

Поредећи степен образовања испитаника и њихових родитеља, може се уочити значајна образовна покретљивост. Наиме, већина родитеља има средњи степен стручне спреме (њих око 60%), док је нешто више од трећине високо образованих. То са своје стране може да обликује и перцепцију младих о личној успјешности и посљедични неоиндивидуализам као стечену личну карактеристику. Ову претпоставку нисмо провјеравали, но оно што је сасвим извјесно је да су наши испитаници перспективнији припадници своје генерације. Треба примјетити и то да је већина задовољна својим академским постигнућем. Себе углавном перципирају као добре (у преко 60% случајева) и одличне студенте (око 30%).

РЕЛАЦИОНИ ОБРАСЦИ

Први сегмент релационих образаца – увјерења, настојали смо да опишемо преко испитивања лично пожељних циљева. Наиме, настојали смо да преко одговора на питање *Шта је за тебе успјех?*, утврдимо чему наши респонденти дају предност – личном, споља видљивом постигнућу и *еџо-истичном* *ћримању* (постмодерни неоиндивидуализам), или његовању блискости с другима кроз *ћружање* (заједништво као вриједност).

¹⁴ Један број питања у *Упитнику* креиран је по узору на Скалу усамљености [Russell et al. 1978]. Питања из Скале смо знатно промијенили и прилагодили нашем истраживању. Колико је нама познато налази студија у којима је коришћена ова скала не доводе у везу усамљеност и постмодерни контекст, па је у том погледу наше истраживање оригинално.

Већ лeтимичан поглед на одговоре наших испитаника разоткрива да већина предност даје тзв. екстринзичним, постмoдeрним циљевима. Тако је успјети у животу за највећи број студената синоним за: имати каријеру (82) и живјети у материјалном благастану (47). Интринзичне циљеве – стварање порoдице и грађење блиских веза, као симболе успјеха бира тек мали број испитаника – њих 10%.

С овим налазом сагласан је и слeдећи. Замољени да по пожељности градирају показатеље успјеха, у већини се опрeдјeљују за оне који описују постмoдeрна стрeмљења. Ријеч је о категоријама: имати каријеру – бити споља препознат као успјешан, и бити вољен – од других добијати љубав. С друге стране, категорију вољети – дакле, лично давати, бира тек трећина наших испитаника (Табела 2).

Табела 2. Градација циљева

Којој од опција дајеш предност?	ф	%
имати каријеру	74	37,6
бити вољен	65	33,0
вољети	58	29,4
Укупно	197	100,0

Други сегмент релациoнoг обрасца тиче се перцепције других. Нас је занимало да утврдимо како наши млади саговорници виде друге: да ли се на друге могу ослонити; да ли други може бити пријатељ; и колико им је (не)прихватање од стране других важно.

Показаће се да је више од половине наших испитаника увјерено да су – сами. Сматрају да нема никог ко би им могао помоћи, да се могу ослонити искључиво на себе, а чак трећина вјерује да су за друге људе небитни. Скоро половина је увјерена да у данашњем свијету нема пријатељства. С друге стране, за већину ових младих је веома важно да буду прихваћени од стране других (Табела 3).

Табела 3. Увјерења о другима

Увјерења о другима		све у животу морам сâм	могу се ослонити искључиво на себе	веома ми је важно да будем прихваћен од стране других	у данашњем свијету нема пријатељства
потврдан одговор	ф	119	117	106	97
	%	60,4	59,4	53,8	49,2

Перцепција да морају све сами, потврђују и њихове праксе – начини на које посежу за другима. Тако преко 30% испитаника радије бира да се с другима не дружи. Њихов је (декларативни?) став да им је љепше да буду сами него у друштву других. Још је већи број оних који се пред другима затварају: умјесто да крену у *сусрећ*, они чекају да их други позову.

Коначно, чак трећина наших младих испитаника избјегава да уђе у непосредан однос с другима, сумњајући у своје способности комуницирања (Табела 4).

Табела 4. Пракса: посезање за другима

Искуство заједништва с другима		Љепше ми је кад сам сам са собом, него у друштву других људи	Чекам да ме други људи позову да се дружимо/изађемо	Не знам шта бих причао/ла са другим људима
потврдан одговор	ф	64	91	70
	%	33,5	46,2	35,5

Не изненађује налаз да трећина наших испитаника осјећа да другима нису битни. Сматрају да су за друге *невидљиви*: ти други их игноришу и намјерно изостављају из друштва. Очекивано, велики број наших испитаника осјећа се усамљено (Табела 5).

Табела 5. Осјећања: како други мене виде и како се ја осјећам

Осјећања:		Осјећам да ме други изостављају из друштва	Осјећам да ме други игноришу	Осјећам да за друге нисам важан	Осјећам се усамљено
потврдан одговор	ф	54	60	71	65
	%	27,5	30,5	36,0	33,0

Уопште гледано, распрострањено је неповјерење у друге. На примјер, искуство безмало половине испитаника је да су други људи безобзирни. У крајњем скору, овакав дефицит повјерења рађа и одлуку да се пред њима не показују на аутентичан начин. Тако више од трећине наших испитаника не дозвољава другима да их упознају (Табела 6).

Табела 6. Искуство: (не)повјерење у/и блискост са другима

Искуствени план: повјерење у друге		Моје је искуство да други људи нису ок	Не дозвољавам да ме други људи упознају	Не успјевам да остварим близак однос с другима
потврдан одговор	ф	80	113	75
	%	40,6	57,4	38,0

Зато не чуди да искуство блискости недостаје великом броју младих. Ову својеврсну повученост у односу на друге добро илуструје слједећи налаз. У години која је претходила истраживању највећи број наших испитаника (око 60%) био је сâм – нису реализовали емоционалну везу. Од тога броја 26 је партнерски однос раскинуло, док је двоструко већи број

био сâм и дуже од годину дана. Додајмо и то да једна петина до сада није улазила у емоционалну везу.

Сложенија анализа је показала да по питању преферираних релационих образаца нема значајних разлика између младића и дјевојака. Слично томе, нашли смо да између преферираних образаца и варијабли: старост испитаника, материјални статус породица, године студија и факултет, нема статистички значајне повезаности. Даља анализа је показала да између преферираних циљева и релационих образаца такође изостаје статистички значајна повезаност, изузев у случају једне праксе и увјерења. Нашли смо наиме да они млади људи који предност дају опцији *бићии вољен* значајно чешће од других очекују да им приђу ($\chi^2=25,151$; $p=0,014$; Cramer's $V=0,206$). Коначно, млади људи за које је успех *имаћии каријеру* гаје изразито непо-вјерење према другима. Значајно чешће него остали, ови испитаници живе у увјерењу да могу вјеровати само себи ($\chi^2=26,963$; $p=0,035$; Cramer's $V=0,210$).

ПЕРЦЕПЦИЈА БУДУЋНОСТИ

Имајући на уму ове налазе, занимало нас је да истражимо на који начин наши испитаници перципирају будућност. Показало се да се већина може сврстати у категорију оптимиста – сматрају да је њихова будућност обећавајућа. Једна трећина је у том погледу резервисана: будућност је за њих неизвјесна, док 29 испитаника спада у категорију песимиста (Табела 7).

Табела 7. Очекивања од будућности

Очекивања од будућности	ф	%
оптимисти	111	56,3
резервисани	57	28,9
песимисти	29	14,7
Укупно	197	100,0

Показало се да очекивања иду руку под руку с перцепцијом о успјеху. Тако оптимистичну визију будућности чешће имају они који предност дају интринзичним циљевима (52,3%). С друге стране, песимизам је присут-нији код оних младих који успјех мјере каријером и новцем (33%).

Ову слику: портрет о нашим младим испитаницима закључићемо истраживањем субјективне позиције младих у односу на могућност да рефлексивно креирају своју биографију. Ову смо позицију описали тако што смо наше испитанике позвали да се опредјеле о томе да ли у садашњем тренутку живе преферираним начином живота. Пронашли смо да су се испитници подијелили: скоро је подједнак број задовољних и оних неза-довољних својим животом (Табела 8).

Табела 8. Живљење преферираног животног стила у садашњости

Живим животом каквим би хтио	ф	%
слажем се	102	51,8
не слажем се	95	48,2
Укупно	197	100,0

Имајући на уму овај налаз, могли бисмо закључити да се добар дио младих у посматраном одсјечку времена налази у позицији немоћи у односу на преферирану биографију. Овај налаз, ваља бити крајње опрезан, не значи да им мањка дјелатни приступ у креирању пожељних животних стилова, већ описује тренутна осјећања. С друге стране, продубљена анализа указује да је већина ових испитаника лишена блиских односа с другима. У више од половине случајева ови млади људи на блискост гледају као на једностранни однос и не успјевају је остварити на лично задовољавајући начин. Њихово је увјерење да су за друге неважни (40% случајева). Због тога значајно ријеђе посежу за другима (57% случајева). Од њих се дистанцирају – чешће бирају да буду сами него у друштву других (око 60%). Њихово је искуство да се могу ослонити искључиво на себе (60%), у друге немају повјерења (64%) и увјерени су да у данашњем свијету нема пријатељства (40%). За ове младе људи успјех је бити вољен, а будућност у њиховој перцепцији углавном није оптимистична. Имајући све речено на уму не изненађује да су управо ови млади људи значајно чешће незадовољни собом ($\chi^2=20,449$; $p=0,000$; Cramer's $V=0,329$). На крају ваља подвући сљедећи налаз – младим људима који не успјевају остварити блискост с другима, значајно је важније него њиховим вршњацима који имају другачије искуство везивања, да их други људи прихвате ($\chi^2=14,188$; $p=0,007$; Cramer's $V=0,278$).

ЗАКЉУЧАК

Предмет ове студије био је да се опишу начини којим су други присутни у животима наших младих испитаника. (Не)присутност смо операционализовали преко концепта релационог обрасца и анализирали неколико његових показатеља. Ријеч је о увјерењима и перцепцији о другима, осјећањима у односу на њих и о праксама – начинима ступања у релације с другима. Полазна претпоставка, коју су налази у великој мјери и потврдили, јесте да је у посмодерном окружењу у којем живе и наши млади Други одсутан. На примјер, пронашли смо да већина испитаника која предност даје посмодерним вриједностима (имати, бити вољен), у друге нема повјерења и осјећа да за друге нису важни. То су усамљени млади људи који се, и поред тога што им је битно да буду прихваћени, лишавају сусрета с Другим. Одгојени у духу посмодерног неоиндивидуализма чекају да други посегну за њима, и на своју будућности не гледају с оптимизмом. С друге стране, један број младих се опредјељује за варијанту *вољети* као животно циљ. За разлику од посмодерно оријентисаних, они су задовољнији

својим животом у различитим доменима и позитивније гледају на свој будући живот.

На основу реченог, сматрамо да је исправно закључити да постмодерни друштвени контекст производи и типичне обрасце понашања. Да има основа за такав став, са своје стране лијепо илуструје и чињеница да перцепција личног успјеха кроз споља видљиве показатеље иде руку под руку с овим обезличеним интерперсоналним односима.

Имајући на уму ове обеспокојавајуће налазе, сматрамо да је на мјесту позвати на даље истраживање ове проблематике. Разлог је више него очигледан. Уколико се сложимо да уочени обрасци илуструју одсуство другог из живота незанемарљивог броја наших испитаника, у друштвеном контексту у којем су препуштени себи у великој мјери, морамо изразити забринутост због могућих како личних тако и друштвених посљедица. Поред потенцијалног пораста клинички упадљивих форми менталне дисфункционалности, на пољу личног можемо очекивати даље одустајање од сврховитог контакта с другима. У крајњем скору ово изостављање другог: неприпадање, неповезаност како с мјестима, личном историјом, тако и с другим човјеком, у питање доводи и сâм смисао живота.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ментус, Владимир и Светлана Ментус (2017). Изложеност стресу као механизам утицаја социоекономског положаја на квалитет здравља. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 163(3): 471–483.
- Bauman, Zigmunt (2009). *Fluidna ljubav*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Brikner, Paskal (2013). *Beda prosperiteta: tržište kao religija i njegovi neprijatelji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Buber, Martin (2000). *Ja i ti*. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.
- Ćurčić, Vojislav (2005). Mentalno zdravlje mladih – rizik i šansa, *Psihijatrija danas, Supplement*, 37(1): 87–96.
- Dalos, Rudi and Ros Drejper (2014). *Sistemska porodična psihoterapija: teorija i praksa*. Novi Sad: Psihopolis.
- Dragišić Labaš, Sladana (2012a). *Alkoholizam u porodici i porodica u alkoholizmu*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Dragišić Labaš, Sladana (2012b). Upotreba alkohola u populaciji adolescenata i mladih odraslih, *Sociološki pregled*, XLVI(1): 35–56.
- Dragišić Labaš, Sladana i Milana Ljubičić (2012). Between children and parents: housing (in) dependence and “growing up”, *Sociologija*, LIV: 263–285.
- Eckersley, Richard & Keith Dear (2002). Cultural correlates of youth suicide, *Social Science & Medicine*, 55: 1891–904.
- Eckersley, Richard (2006). Is modern Western culture a health hazard?, *International Journal of Epidemiology*, 35: 252–258.
- Eckersley, Richard (2001). Culture, health and well-being, In: R. Eckersley; J. Dixon and R. Douglas (Eds.): *The Social Origins of Health and Well-being*, Cambridge: Cambridge University Press, 51–70.
- Fee, Dwight (2001). *Pathology and the Postmodern: Mental Illness As Discourse and Experience Inquiries in Social Construction*. USA: Safe Publications.
- Furlong Andy and Fred Cartmel (1997). Risk and uncertainty in the youth transition, *Young, The Nordic Journal of Youth Research*, 51(1): 3–20.

- Jašović, Boris (2005). Dehumanizacija i samootuđenje između potrošačke kulture i globalnih razlika, *Sociologija*, XLVII(2): 117–142.
- Kasser, Tim (2002). *The high price of materialism*. London, Massachusetts: A Bradford Book Cambridge.
- Kecmanović, Dušan (1979). *Između normalnog i patološkog*. Beograd: Mladost.
- Lipovetsky, Gilles (2008). *Paradoksalna sreća. Oglad o hiperpotrošačkom društvu*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus d.o.o.
- Ljubičić, Milana (2014). Viktimizacija i siromaštvo: o žrtvama i žrtvovanima u Srbiji, *Sociološki pregled*, 4: 565–582.
- Ljubičić, Milana (2016). *Identitet(i) i mentalna bolest*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Očić, Časlav (2016). Kriza smisla: Kraj rada ili novo ropstvo?, *Crimen*, VII(2): 119–128.
- Ogihara, Yuji & Yukiko Uchida (2014). Does individualism bring happiness? Negative effect so find individualism on interpersonal relationships and happiness, *Frontier in psychology*, 5: 1–8.
- Russell, Dan; Peplau, Anne Letitia & Mary Lurd Ferguson (1978). Developing a measure of loneliness. *Journal of Personality Assessment*, 42: 290–294.
- Sabaté, Eduardo (2004). *Depression in the Young People and the Elderly*. Geneva: World Health Organisation.
- Schwartz, Barry (2000). Self-determination: the tyranny of freedom, *American Psychologist*, 55: 79–88.
- Schumaker, John F. (2001). *The Age of Insanity: Modernity and Mental Health*. Westport, CT: Praeger.
- Stanojević, Dragan (2012). Obeležja društvenog položaja mladih, U: Smiljka Tomanović (ur.) *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 53–81.
- Thapar, Anita; Stephan Collishaw, Daniel Pine & Ajay Thapar (2012). Depression in adolescence, *Lancet*, 379: 1056–67.
- Tomanović, Smiljka i Dragan Stanojević (2012). *Young people in Serbia 2015. Situation, perceptions, beliefs and aspirations*. Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung, SeCons Development Initiative Group.
- Wasserman, Danuta; Qi Cheng & Guo-Xin Jiang (2005). Global suicide rates among young people aged 15-19, *World Psychiatry*, 4(2):114–120.
- Wei, Mei; Danel Russell, & Robyn Zakalik (2005). Adult Attachment, Social Self-Efficacy, Self-Disclosure, Loneliness, and Subsequent Depression for Freshman College Students: A Longitudinal Study, *Journal of Counseling Psychology*, 52(4): 602–614.
- Žinžer, Serž (2010). *Geštalt terapija: umetnost kontakta*. Novi Sad: Psihopolis.
- Young, Jock (1999). *The Exclusive Society: Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*. USA: Sage Publication, Ltd.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Институт за јавно здравље Србије „Др. Милан Батут” (2009). Доступно на: <http://www.batut.org.rs/download/publikacije/ESPAD%202008.pdf>. Приступљено: 18. 3. 2018.
- Centar za Edukaciju, Istraživanje i Razvoj (2013). Доступно на: http://www.mc.rs/upload/documents/saopštenja_izvestaji/2013/12-12-13-CEIR-istrazivanje.pdf. Приступљено: 15. 3. 2017.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2013). Доступно на: http://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1350en6_0.pdf. Приступљено: 18. 3. 2018.

- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2017). Long-term unemployed youth: Characteristics and policy responses, Publications Office of the European Union, Luxembourg. Доступно на: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1729en.pdf. Приступљено: 18. 3. 2018.
- Kross Ethan, Philippe Verduyn, Emre Demiralp, Jiyoung Park, Lee David Seungje, Natalie, Lin, Holly Shaback, John Jonides & Oscar Ybarra (2013). Facebook Use Predicts Declines in Subjective Well-Being in Young Adults. *PLoS ONE*, 8(8), e69841. Доступно на: <http://doi.org/10.1371/journal.pone.0069841>. Приступљено: 20. 3. 2018.
- Matthews, Timothy, Andrea Danese, Jasmin Wertz, Candice Odgers, Antony Ambler, Terrie Moffitt & Louise Arseneault (2016). Social isolation, loneliness and depression in young adulthood: a behavioural genetic analysis, *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, Доступно на: https://moffittcaspi.com/sites/moffittcaspi.com/files/field/publication_uploads/Matthews2016_online.pdf. Приступљено: 20. 3. 2018.
- Ognjenović, Kosovka (2015). Stanje i pravci rešavanja problema strukturne nezaposlenosti u Srbiji, U: Stošić, Ivan, Marko Malović i Dragan Filimonović (ur.) *Strukturne promene u Srbiji – dosadašnji rezultati i perspektive*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 384–394. Доступно на: http://ebooks.iien.bg.ac.rs/42/1/ko_2015_01.pdf. Приступљено: 10. 3. 2018.
- The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs, (2015). Доступно на: <http://www.espad.org/report/situation/availability-of-substances>. Приступљено: 3. 3. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MYSELF AND THE OTHERS IN THE POSTMODERN SOCIETY: RESEARCH ON THE CHARACTERISTICS OF RELATIONAL PATTERNS ON STUDENTS SAMPLE

by

MILANA LJUBIČIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy

Department of Sociology

Čika Ljubina 14–18, Belgrade, Serbia

milanaljubicic@yahoo.com

SUMMARY: Subject of this article is exploration of relational patterns of young people: their beliefs, feelings, perceptions and experiences gained through relationships with other people in postmodern social context. The postmodern societies, including ours, share the same characteristics: production of uncertainty, neo-individualism and consequent loss of contact with another human being. The others are often objectivised – they should serve to fulfill our goals, while the possibility of an authentic human contact is reduced to a minimum. Although not clinically striking, these behavioural patterns – ways of adaptation to the uncertain social context, can not be classified as personally and developmentally beneficial. The goal of our analysis was to describe how our young people perceive the Other and how they interact with the others. The survey was conducted on 197 students of humanities faculties. In order to examine their beliefs and practices we used a structured questionnaire. Findings have shown that there is no room for optimism: most respondents are distrustful to others, living in the belief that they can rely solely on themselves, and the percentage of lonely ones is high. Having in mind the above, the need for further research on this subject has been recognized.

KEY WORDS: post-modern society, young people, me, others, relational pattern

THE MAPPING OF RURAL SERBIA ACCORDING TO THE INDEX OF NATURAL AMENITIES

GOJKO RIKALOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Economics
Kamenička 6, Belgrade, Serbia
rikgoj@ekof.bg.ac.rs

SONJA JOSIPOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Mechanical Engineering
Kraljice Marije 16, Belgrade, Serbia
sjosipovic@mas.bg.ac.rs

ABSTRACT: Amenities are recognized as a new source of comparative advantage of rural areas, which is strategically used for the popularization of the reverse migration flow from urban to rural areas, as well as for enforcing a new development approach defined as the “rural industrialization”. Climate conditions, topography, forest land and water resources have been identified as the main drivers of the migration flow from urban to rural areas. Additionally, they are highly related to economic growth in rural areas with high natural amenities.

The current paper has two aims. The first is to highlight the importance of the concept of rural amenities for economic development, with special emphasis on the natural amenities. The second aim is to describe the concept of natural amenities on the example of rural areas in Serbia by introducing a set of measures of natural amenities, as well as a summary natural amenity index which allows the classification of the rural areas in Serbia with respect to their natural amenities.

Natural amenities have a significant influence on the total amenity value of rural areas in Serbia. There are significant differences in climate conditions and landscape amenities among rural areas. The mapping of rural Serbia according to the developed index of natural amenities is only the first necessary step in creating an efficient rural policy for the purpose of ensuring sustainable rural development in the future. Rural areas with high natural amenities in Serbia include Raška, Zlatibor, Moravica, Pčinja, Bor and Toplica.¹

¹ Due to the lack of data, the survey will not cover the rural areas in the territory of Kosovo and Metohija.

KEYWORDS: rural amenities, natural amenities, composite index, mapping of rural areas, classification of rural areas, Serbia
JEL: O13, Q56

In the literature, amenities are recognized as a new source of comparative advantage of rural areas, which is strategically used for the popularization of the reverse migration flow from urban to rural areas, as well as for enforcing a new development approach defined as “*rural industrialization*”.

The concept of rural amenities can be explained by three main types of amenities: *natural*, *built* and *cultural* ones. Natural amenities refer to the physical rural environment, such as climate, topography, forest land and water areas. Today, rural agricultural landscapes are valued not only because of their ability to produce different agricultural outputs, but also because they make rural areas attractive as places for residence, work and active outdoor recreation. The most attractive rural areas are those which are characterized by a mild climate, topographical variation and a mix of forest and open land. The built amenities refer to the availability of various recreational activities in rural areas serving as an important segment of local economy which induces income from tourism. The main role of the built amenities is reflected in adding value to the natural amenities and they are defined in the literature together with natural amenities as outdoor rural amenities [Beale and Johnson 1998; McGranahan et al. 2011]. The cultural amenities refer to the local diversity or homogeneity, cultural richness and integrity, and the presence of higher educational and other cultural institutions [Power 2005: 65].

In the developed economies, the population and employment change in rural areas in the last 40 years has been highly related to the natural, built and cultural amenities. The rural areas with high amenities experience a substantial population and employment growth and the growth of entrepreneurship activities. The main characteristics of a specific rural environment in these rural areas include a mild climate, varied topography with hills and mountains, and significant forest and water resources.

The main research question of the current paper is the following: *If different features of natural amenities that shape the local amenity value in rural areas can be summarized by the natural amenity index, then it is possible to make a classification of rural areas in Serbia according to their level of natural amenities.*

After the introduction, the remainder of the paper is divided into five sections. Section two provides a brief background on the role of the concept of rural amenities for economic development. Section three covers the measurement of natural amenities and provides an explanation of the methodology used to gauge the relative amenity value of each rural area in Serbia and to analyse the impact of different natural amenities on the local amenity value. In section four, we present the results of the ordinary least-squares (OLS) regression analysis of the amenity value, with climate, landscape and population density as independent variables. In section five, we develop the methodology for classifying rural areas in Serbia with respect to their natural amenities. The last section provides the conclusions.

LITERATURE REVIEW

In the USA and EU countries, the rural area migration pattern has been shaped by economic factors and site-specific qualities defined in the literature as rural amenities. Rural amenities represent location-specific public goods and services, like local climate, the level of congestion, air and water quality, landscape characteristics, rivers, outdoor recreation opportunities and the rich cultural heritage. Climate and landscape amenities are very important quality-of-life indicators, as well as the major sources of the rapid rural population and employment growth in rural areas. During the 1970s and 1990s in the USA, the flow of people out of urban areas to rural areas exceeded the flow of people from rural to urban areas. Using the simultaneous equation model of the 1990–2000 change in jobs and net migration in the USA, McGranahan [2008] showed that the *four preferred landscape variables* (topography variations measured by a topography scale, land in forest, water area and cropland) influenced migration directly, not through effects on employment. The most significant part of this flow of people to rural areas with high natural amenities was a high quality of human capital, comprised of people in occupations such as management, business and financials, engineering, science, education and arts. These results are consistent with the results of an empirical study of Goe and Green [2005]. Using the econometric methods for panel data, they showed that during the period from 1980 to 2000 the highest growth in population and employment was in the rural areas with high levels of warm weather, outdoor recreation and historical/cultural amenities.

Previous studies have managed to solve the problem of empirical measuring of rural amenities by using multiple indicators of natural and built amenities and grouping them into a corresponding composite index, based on which rural areas can be classified and their economic growth can be analysed. In order to analyse the population and employment change of rural areas in the USA during the period from 1970 to 1996, McGranahan [1999] used six natural amenity measures and grouped them into one statistical measure, namely, the *natural amenity index*. The four used measures include *climate measures* (average January temperature, average January days of sun, average July temperature and average July humidity), and the other two refer to *landscape measures* (topography scale and lake, pond and ocean area as a percent of rural area). According to empirical results, the relationship between the level of the natural amenity index and the population and employment growth is quite strong. While many rural areas in the top quarter of the natural amenity index succeeded to double their population and experienced employment growth, rural areas in the bottom quarter of the natural amenity index were faced with a decrease in population and employment. In order to present the classification of rural areas in USA from the perspective of natural and built amenities, McGranahan et al. [2011] used nine outdoor amenity measures (eight natural and one built amenity measure) and grouped them into one statistical measure, the *outdoor amenity index*. The eight used natural amenities measures include average January temperature, average January days of sun, average July temperature, average

July humidity, topography scale, water area and percent of forest land and its square. The share of employment in hotels and restaurants is included as an approximation for the possibility for different recreational activities in rural areas (built amenities). In the developed economies, the rural areas which are not only identified as areas with high levels of natural amenities but also as recreational areas have the highest rates of population and employment growth.

DATA AND METHODOLOGY

Empirical research that will be presented in this paper has two aims:

1. *The first aim* is to gauge the relative amenity value of each rural area in Serbia in order to test the hypothesis:
H1: Natural amenities (climate and landscape) have a significant influence on the total amenity value of rural areas in Serbia.
2. *The second aim* is to develop a summary natural amenity index which allows the classification of rural Serbia with respect to natural amenities.
H2: If natural amenities are distributed unevenly across rural Serbia, then different natural amenities (climate and landscape) can be quantified by developing an appropriate composite index, the natural amenity index.

The approach accepted in the literature to gauge the non-commercial economic value of rural amenities is based on the analysis of an average housing value and income per capita in rural areas. Many authors have provided a theoretical explanation and an empirical confirmation of the fact that the presence of amenities is reflected in the greater housing value in rural areas [Wu and Gopinath 2008; Hand et al. 2008; McGranahan 2008]. Natural amenities of rural areas, such as a pleasant climate and the beauty of the natural landscape, are associated with relatively high gains in housing value.

In order to test the hypothesis that climate and landscape amenities have a significant influence on the total amenity value of rural areas, we will first gauge the relative amenity value of each rural area in Serbia. According to the empirical research of Gleaser et al. [2001], the relative amenity value of each rural area in Serbia (the demand for local amenities) is gauged by obtaining the residual of the regression of the 2008 average housing value on the 2008 average income per capita.

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 X_i + \varepsilon_i, i=1,2,\dots,N \quad (1)$$

where Y_i is an average housing value ($\log_e$), X_i is an average income per capita ($\log_e$), ε is a residual and e_i is an estimated residual.

$$Y_i = \hat{Y}_i + e_i, e_i = Y_i - \hat{Y}_i, i=1,2,\dots,24 \quad (2)$$

$$Y_i = b_0 + b_1 X_i + e_i \quad (3)$$

For the purpose of empirical research, natural amenities are defined as the attributes that make rural areas attractive as places of residence, work and active recreation. It is assumed that natural amenities of rural Serbia are reflected in a mild climate, varied topography and rich water and forest resources.

To reflect the natural amenities, we used six measures of natural amenities:

- Based on the research of Kusmin [1996] and McGranahan [1999], we used two measures of climate: the average January temperature and average July temperature;
- Based on the research of McGranahan [2008], we used four measures of landscape: topography measure (topography scale), water area and land in forest and its square.

Based on the available data of the Republic Hydrometeorological Service of Serbia, the average values for two climate measures are calculated for the period from 1991 to 2008. The correlation coefficient between the average January temperature and the average July temperature is 0.81. Since a high correlation coefficient can cause the problem of multicollinearity, we solved this problem according to prior studies [McGranahan 1999] by using the residual of a regression July temperature on January temperature. The residual shows how much the temperature in July is higher or lower in relation to what one would predict on the basis of the January temperature. A lower residual value indicates a more favourable climate, and a relatively small temperature gain between the January and July temperature.

To measure topography (i.e. to create a topography scale), we used the data created especially for this study by the Military Geographical Institute in Belgrade. The data show the representation of the basic types of relief in rural areas in Serbia. Four basic types (categories) of relief are the following [Markoski 2018: 7]:

1. Lowlands (plains, rolling relief up to 200 m and hilly relief from 200 to 500 m);
2. Low mountain relief 500–1000 m;
3. Mid mountain relief 1000–2000 m;
4. High mountain relief above 2000 m.

In cases where a rural area had more than one type of relief, we assigned the highest of the categories that applied, provided this higher category appeared to apply to at least 25 percent of the rural area [McGranahan 1999: 4].

Besides topography, water area, land of forest and its square were included as landscape measures. Water area is measured as the percent of each rural area. The model includes the percent of land in forest and its square because, according to empirical studies on landscape preferences, the expectation is that the relationship between the net migration and land in forest would have an inverted “U”-shape, with a positive coefficient for the first term and a negative coefficient for the squared term [McGranahan 2008: 230].

All used measures in the empirical research and data sources are presented in Appendix A. The empirical research was conducted on the sample of 24 rural areas in Serbia according to the OECD definition which classifies “local units” as rural if their population is below 150 inhabitants per km² (Table 1). Six of the 24 rural areas in Serbia can be classified as “significant rural or intermediate”². These areas include South Bačka, Podunavlje, Šumadija, Moravica, Rasina and Jablanica. Other observed rural areas can be classified as

² “Significant rural or intermediate” are those areas in which the share of population living in rural local units is between 15% and 50%.

“predominantly rural”, since their share of population living in the rural local units is higher than 50%.

Table 1. Rural areas in Serbia

Rural area	The share of rural in the total population (%)	Type of rural area
North Bačka	100.00	predominantly rural
Central Banat	100.00	predominantly rural
North Banat	100.00	predominantly rural
South Banat	59.49	predominantly rural
West Bačka	100.00	predominantly rural
South Bačka	45.20	intermediate
Srem	79.88	predominantly rural
Mačva	62.72	predominantly rural
Kolubara	100.00	predominantly rural
Podunavlje	47.78	intermediate
Braničevo	62.64	predominantly rural
Šumadija	41.16	intermediate
Pomoravlje	68.83	predominantly rural
Bor	100.00	predominantly rural
Zaječar	100.00	predominantly rural
Zlatibor	100.00	predominantly rural
Moravica	47.92	intermediate
Raška	100.00	predominantly rural
Rasina	49.36	intermediate
Nišava	94.88	predominantly rural
Toplica	100.00	predominantly rural
Pirot	100.00	predominantly rural
Jablanica	35.14	intermediate
Pčinja	100.00	predominantly rural

Source: [Bogdanov i Stojanović 2006: 61]

EMPIRICAL RESULTS

In order to test the hypothesis that climate and landscape amenities have a significant influence on the total amenity value of rural areas, we regressed the estimated residual of the regression of the 2008 average housing value on the 2008 average income per capita on six measures of natural amenities (January temperature, July temperature, topography, water area, land in forest and its square) and density as a control measure.

$$e_i = b_0 + \sum_i^6 b_i X_i + b_7 D + \mu \quad (4)$$

where X_i represents amenity measures and D represents population density.

Table 2 presents descriptive statistics for the natural amenity measures and density for 24 rural areas in Serbia. Table 3 presents the results of testing the validation of the regression model assumptions.

Table 2. Natural amenities and density statistics for rural areas in Serbia

Measure	Units	Mean	Median	Maximum	Minimum
January temperature	Degrees	0.21	0.37	1.31	-2.11
July temperature	Degrees	21.49	21.86	22.93	18.38
Topography	Scale 1-4	2.17	2.00	4.00	1.00
Water area	Percent	1.07	0.45	3.56	0.01
Land in forest	Percent	24.71	28.00	49.00	1.00
Density	Population/land area	81.04	74.82	163.55	34.83

Source: Authors' calculation

Table 3. Validation of the regression model assumptions

Measure	Test statistic (p-value)
Autocorrelation / Breuch-Godfrey test	1.72 (0.42)
Heteroscedasticity / Breusch-Pagan-Godfrey test	11.81 (0.11)
Normality of residuals / Jarque-Bera	0.16 (0.93)
Regression specification error / Ramsey RESET test	1.58 (0.24)

Source: Authors' calculation

Using the Breusch-Godfrey test, it was concluded that there was no autocorrelation in the model (Obs*R-squared=1.72, which is less than critical χ^2 (5%) and the p-value of 0.42 is greater than 0.05). According to the results of the Breusch-Pagan-Godfrey test, the assumption of homoscedasticity in regression is not violated (the p-value is greater than 0.05). According to the results of the Jarque-Bera test, the sample data set is not significantly different than a normal distribution (p-value=0.24). To test the omitted variables, we used the Ramsey's RESET test and concluded that there were no omitted variables in the model (the p-value is higher than the threshold of 0.05).

Table 4 presents the regression results of the housing value residual on two climate measures and four landscape measures and density as a control measure. In the regression equation, population density was included as a control measure which reflects the characteristics of the local market economy, such as access to services and jobs.

Table 4. Residual housing value regression

Variable	Regression model with all natural amenity measures		Final model	
	Coefficient	p – value	Coefficient	p – value
January temperature	-0.020	0.6499		
Temperature gap	-0.205	0.0054	-0.209	0.0035
Topography	0.170	0.0098	0.178	0.0041
Water area	0.171	0.0062	0.182	0.0014
Land in forest	0.028	0.0035	0.028	0.0028
Land in forest squared	-0.001	0.0028	-0.001	0.0023
Density	0.004	0.0027	0.004	0.0014
Constant	-1.065	0.0000	-1.083	0.0000
R ² (R ² adj.)	0.82 (0.74)		0.82 (0.75)	
F statistic	10.47 (0.00)		12.77 (0.00)	

Source: Authors’ calculation

In the ordinary least squares (OLS) regression, the presented natural amenity measures explained about 82% of the variation in the housing value residual (Table 4). Except the temperature in January, all the presented measures of natural amenities (temperature gap, topography, water area, land in forest and its square) have a significant influence on the total amenity value of rural areas in Serbia. These results are consistent with the research on rural natural amenities, according to which the amenity value of rural areas is significantly shaped by climate conditions, topographical variation and available forest and water resources.

THE NATURAL AMENITY INDEX
AND THE CLASSIFICATION OF RURAL AREAS IN SERBIA

In order to classify the rural areas in Serbia, we developed the natural amenity index by grouping the natural amenity measures which, according to empirical results presented in section four, have a significant influence on the total amenity value of rural areas in Serbia. The natural amenity index was created as a sum of four amenity measures (temperature gap, topography scale, forest land and water resources), using their standardized measures as in the empirical research of McGranahan [1999].

The advantage of the developed natural amenity index is reflected in the possibility to summarize all four measures of natural amenities in a composite index which allows the classification of rural areas in Serbia with respect to their natural amenities (Table 5). We have found a positive correlation between the index of natural amenities and the residual of the regression of the 2008 average housing value on the 2008 average income per capita which is used as

an approximation for the relative amenity value of each rural area in Serbia (correlation coefficient is 0.46; p-value=0.02).

Table 5. Natural amenity index of the 24 rural areas in Serbia

Rural area	Temperature gap	Topography	Water area	Land in forest	Natural amenity index
Raška	1.97	1.75	-0.84	1.32	4.20
Zlatibor	1.06	1.75	-0.64	0.89	3.06
Moravica	2.06	0.79	-0.98	0.83	2.70
Pčinja	0.49	1.75	-0.66	0.89	2.46
Bor	-0.75	-0.16	1.48	1.51	2.08
Toplica	0.68	0.79	-1.02	1.38	1.84
Rasina	1.23	-0.16	-0.62	0.58	1.03
Mačva	0.64	-0.16	0.06	0.02	0.56
Pirot	-0.06	0.79	-0.82	0.51	0.43
Jablanica	-0.43	0.79	-0.90	0.76	0.23
Braničevo	-0.75	-0.16	0.77	0.27	0.13
Kolubara	1.05	-0.16	-0.95	0.02	-0.04
Šumadija	0.55	-0.16	-0.59	-0.11	-0.31
Nišava	-0.70	0.79	-0.62	0.14	-0.39
Zaječar	-1.15	0.79	-0.97	0.70	-0.62
Pomoravlje	-0.23	-0.16	-0.60	0.27	-0.72
Srem	0.04	-1.11	0.50	-0.60	-1.18
South Bačka	-0.48	-1.11	1.61	-1.22	-1.20
South Banat	-0.31	-1.11	0.94	-1.29	-1.76
North Bačka	-1.65	-1.11	2.38	-1.41	-1.79
Central Banat	-0.71	-1.11	1.30	-1.41	-1.93
Podunavlje	-0.19	-1.11	-0.02	-1.22	-2.54
West Bačka	-0.98	-1.11	0.75	-1.35	-2.70
North Banat	-1.40	-1.11	0.44	-1.47	-3.54

Source: Authors' calculation

Based on the value of the natural amenity index, we have classified rural areas into three groups: the top quarter, the middle half and the bottom quarter (Map 1). The rural areas which belong to the top quarter group are identified as the areas with high natural amenities. According to empirical results, these areas include Raška, Zlatibor, Moravica, Pčinja, Bor and Toplica. The rural areas which belong to the bottom quarter are identified as the rural areas with low

natural amenities. According to empirical results, these areas include North Banat, West Bačka, Podunavlje, Central Banat, North Bačka and South Banat.

During the last ten years, the identified rural areas with high natural amenities have been facing structural problems, such as the ageing of the population, poor educational structure of the population, insufficiently developed secondary and tertiary sector, as well as a large number of unemployed people per thousand inhabitants [Рикаловић и др. 2012]. Between the last two censuses (2002 and 2011), only the Raška area had an increase in population.

Map 1. Map of rural Serbia according to the natural amenity index

Development of rural Serbia must be based on locally specific development factors, such as natural, built and cultural amenities, as well as other

factors that determine the quality of life in rural areas. It is necessary to develop the local strategies in accordance with the specifics of rural areas and use natural amenities as instruments for the retention of the existing residents and the attraction of in-migrants of working age (especially the people between the age of 30 and 50 who are willing to exchange their higher urban income for a better quality of life for themselves and their families in the rural areas with high natural amenities), tourists and retirees. For the increase of the rural population and the recovery of rural economy in Serbia, in addition to the physical supply of natural amenities, it is also necessary to provide a high quality of social and human-built environment such as quality schools and other public services and the necessary public and commercial infrastructure.

CONCLUSION

In the developed economies, the rural area migration pattern is shaped by economic factors and site-specific qualities defined in the literature as rural amenities. The amenities are recognized as a new source of a comparative advantage of rural areas, which is strategically used for the popularization of the reverse migration flow from urban to rural areas, as well as for enforcing a new development approach defined as the "*rural industrialization*". Rural areas with high amenities experience a substantial population and employment growth and a growth of entrepreneurship activities. The main characteristics of a specific rural environment in these rural areas include a mild climate, varied topography with hills and mountains, and significant forest and water resources.

This paper was aimed at explaining and applying the concept of natural amenities on the example of rural Serbia. Using the econometric methods for cross-sectional data, we gauged the relative amenity value of each rural area in Serbia and tested the hypothesis that natural (climate and landscape) amenities have a significant influence on the total amenity value of rural areas in Serbia. The amenity value is measured as the residual from the OLS regression of the average housing value on the average income per capita. Except temperature in January, all the presented measures of natural amenities (temperature gap, topography, water area and land in forest) have a significant influence on the total amenity value of rural areas in Serbia.

The advantage of the presented natural amenity index of rural Serbia is reflected in the ability to summarize the measures of the natural amenities that shape the total amenity value of rural areas in Serbia in a composite index which allows the classification of rural Serbia with respect to natural amenities. Six rural areas in Serbia have been identified as the rural areas with high natural amenities: Raška, Zlatibor, Moravica, Pčinja, Bor and Toplica.

Bearing in mind all the obtained results, the new concept of rural development in Serbia should be based on the strengthening of the process of rural industrialization that is based on the locally specific development factors. The rural areas with high natural amenities must use their comparative advantage as an instrument for the retention of the existing residents and the attraction of in-migrants of working age, tourists and retirees.

Appendix A. Measures used in the empirical research and their sources

Variables	Source
Climate January temperature (average 1991–2008) July temperature (average 1991–2008)	The Republic Hydrometeorological Service of Serbia, Climatological yearbooks http://www.hidmet.gov.rs/ciril/meteorologija/klimatologija_godisnjaci.php
Landscape Topography scale 1–4 (types of relief in rural areas) Water area (% of rural area) Forest (% of rural area)	The Military Geographical Institute in Belgrade The Jaroslav Černi Institute for the Development of Water Resources in Serbia (JCI), Belgrade Statistical Office of the Republic of Serbia
Others Average housing value Average income per capita	National Mortgage Insurance Corporation, Belgrade http://www.nkosk.rs/content/index-cena-nepokretnosti-nacionalne-korporacije-za-osiguranje-stambenih-kredita Statistical Office of the Republic of Serbia

REFERENCES

- Рикаловић, Гојко; Жаклина Стојановић и Зорка Закић (2012). Нови образац привредног развоја и запошљавања: Модел креативне руралне индустријализације. *Зборник Мајмике Српске за друштвене науке* (Нови Сад), 141: 565–582.
- Beale, Calvin and Kenneth Johnson (1998). The Identification of Recreational Counties in Nonmetropolitan Area of the USA. *Population Research Policy Review*, 17: 37–53.
- Bogdanov, Natalija i Žaklina Stojanović (2006). Metodologija utvrđivanja ruralnosti i identifikacija ruralne Srbije. *Poljoprivreda i ruralni razvoj Srbije u tranzicionom periodu*. Društvo agrarnih ekonomista Srbije i Ekonomski fakultet, 47–70.
- Glaeser, Edward; Jed Kolko and Albert Saiz (2001). Consumer city. *Journal of Economic Geography*, 1: 27–50.
- Goe, Richard and Gary Green (2005). Amenities and change in the well-being of nonmetropolitan localities. In: Green et al. (eds.): *Amenities and Rural Development Theory, Methods and Public Policy*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 95–112.
- Hand, Michael; Jennifer Thacher, Daniel McCollum and Robert Berrens (2008). Intra-regional amenities, wages, and home prices: the role of forests in the Southwest. *Land Economics*, 84, 4: 635–651.
- Kusmin, Lorin; John Redman and David Sears (1996). *Factors associated with rural economic growth: Lessons from the 1980's*, USDA ERS Technical Bulletin Number 1850, Washington, DC: United States Department of Agriculture, Economic Research Service.
- Markoski, Blagoja (2018). *Basic Principles of Topography*, Springer.
- McGranahan, David (1999). *Natural Amenities Drive Rural Population Change*. Agricultural Economic Report No. 781, Food and Rural Economics Division, Economic Research Service, U. S. Department of Agriculture Washington, DC 20036-5831.
- McGranahan, David (2008). Landscape influence on recent rural migration in the U. S. *Landscape and Urban Planning*, 85: 228–240.
- McGranahan, David; Timothy Wojan and Dayton Lambert (2011). The rural growth trifecta: outdoor amenities, creative class and entrepreneurial context. *Journal of Economic Geography*, 11: 529–557.

- Power, Thomas (2005). The supply and demand for natural amenities: an overview of theory and concepts. In: Green et al. (eds.): *Amenities and Rural Development Theory, Methods and Public Policy*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 63–77.
- Wu, JunJie and Munisamy Gopinath 2008. What Causes Spatial Variations in Economic Development in the United States. *American Journal of Agricultural Economics*, 90: 392–408.

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

МАПИРАЊЕ РУРАЛНЕ СРБИЈЕ ПРЕМА ИНДЕКСУ ПРИРОДНИХ ПОГОДНОСТИ*

ГОЈКО РИКАЛОВИЋ

Универзитет у Београду, Економски факултет
Каменичка 6, Београд, Србија
rikgoj@ekof.bg.ac.rs

СОЊА ЈОСИПОВИЋ

Универзитет у Београду, Машински факултет
Краљице Марије 16, Београд, Србија
sjosipovic@mas.bg.ac.rs

РЕЗИМЕ: Погодности су препознате као нов, кључан извор компаративних предности руралних области који се стратешки користи за популаризацију обрнутог миграционог тока и форсирање новог приступа развоју дефинисаном као „рурална индустријализација”. Климатски услови, топографија, шумски и водни ресурси представљају главне покретаче миграционог тока становништва из урбаних ка руралним областима и имају значајан утицај на економски раст руралних области високих погодности.

Рад има два циља. Први циљ се односи на објашњење значаја концепта руралних погодности за економски развој, с посебним фокусом на природне руралне погодности. Други циљ се односи на примену концепта природних погодности на примеру руралних области у Србији и представљање мера квантификације различитих природних погодности и збирног индекса природних погодности помоћу кога је извршена класификација руралних области у Србији.

Природне погодности имају значајан утицај на обликовање укупне вредности погодности руралних области у Србији и постоје значајне разлике у погледу климатских услова и лепота природног пејзажа између руралних области. Мапирање руралне Србије према развијеном индексу природних погодности представља први неопходан корак ка креирању ефикасне руралне политике која треба да буде у функцији обезбеђења одрживог руралног развоја у будућности. Као руралне области високих природних погодности у Србији идентификоване су: Рашка, Златиборска, Моравичка, Пчињска, Борска и Топличка област.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: руралне погодности, природне погодности, композитни индекс, мапирање руралних области, Србија

JEL: O13, Q56

* Због недостатка података, истраживање није обухватило рурална подручја на територији Косова и Метохије.

ПРИЛОГ РАСПРАВИ О НАЗИВУ МАНАСТИРА ТУМАН

СРЕЋКО ПЕТРОВИЋ

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Библијски институт
Мије Ковачевића 116, Београд, Србија
petrovic.srecko@gmail.com

САЖЕТАК: Проблемом порекла назива манастира Туман у близини Голупца до сада се бавило неколико аутора који су предложили више различитих решења. Овај рад представља покушај да се уз коришћење расположиве историјске и језичке грађе укаже на још неке аспекте које би у трагању за одговором на питање о пореклу назива манастира Туман требало сагледати, а које досадашњи истраживачи нису узимали у обзир. Наиме, уважавајући у народном сећању сачуване традиције о постанку и називу овог манастира, мислимо да би се у расправи о имену манастира Туман, поред раније предложених тумачења и етимолошких објашњења, претпоставки о настанку назива манастира на основу речи из старогрчког или латинског језика, те тврдњи о настанку имена манастира по узору на истоимени јерменски манастир, било неопходно осврнути и на могуће словенско порекло назива – нарочито с обзиром на бројне постојеће паралеле у топонимима крајева насељених претежно словенским живљем, као и на његово праиндоевропско, или можда најпре азијско, тј. монголско-татарско залеђе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: манастир Туман, антропоними, ојконими, топоними, ономастичко истраживање, етимологија

*О њосѣању и љрвоне њочейѣку овоѣа
монаѣѣира разна су мњенија и наѣаѣања,
а њоѣоѣово се љрви и љрави њочейѣак
не може ни докучиѣи,
јер је све ѣамоѣ њокривено
[Веселић 1867: 131]*

У свом *Пуџишесџвију њо Србији* Јоаким Вујић забележио је народно предање према којем је манастир Туман¹ назив добио од „ту мани” којим се Милошу Обилићу, „фундатору” манастира, у писму обратио кнез Лазар (позивајући га да прекине – „мане” – зидање задужбине и дође к њему, јер Турци „прекрилише Косово Поље”) [Вуич 1828: 48].²

Слично предање помиње и Тодор Влајић у свом *Српском венцу* у поглављу „Постање Манастира Тумана” – допуњујући га уводном приповешћу о томе како је Обилић манастирску цркву почео зидати на месту гробнице Зосима Синаита, којег је претходно нехотице смртно ранио [Влаић 1850: 20–21]; пре него што је било завршено зидање цркве, кнез Лазар Обилићу поручује: „Ту мани задужбину, но дођи ома у Крушевац...” [Влаић 1850: 21], те Обилић оставља задужбину коју је већ био подигао до крова и одлази за Крушевац. Према Влајићевом *Венцу*, после погибије Обилићеве народ је довршио и украсио поменуту цркву, и манастиру дао име *Туман* на основу кнежевог „ту мани” из позива упућеног Обилићу [Влаић 1850: 21–22].

Јосиф Веселић је путујући по Србији нешто касније записао још једно локално предање – да је име манастира Туман настало од „ту мани ме” којим се Милошу Обилићу обратио смртно рањени испосник Зосим Синаит,³ кажујући му да одустане од своје намисли (наиме, Обилић га је – према Веселићевом запису – претходно нехотице ранио, потом га пронашао у шуми пратећи крвави траг, те повео са собом) и да га остави [Веселић 1867: 132]. Веселић додаје и предање о кнезу Лазару [Веселић 1867: 133].⁴

Феликс Каниц (Felix Philipp Kanitz), испитујући предање о дворима и купалишту Милоша Обилића у близини манастира, које је поменуо др Аћим Медовић [Медовић 1852: 195], записао је још једно народно сведочанство о настанку имена манастира Туман, које је чуо од намесника Саве Михаиловића, према којем је Обилић приликом зидања своје задужбине, богомоље подигнуте на месту где је Зосим издахнуо, чуо надземаљски глас који му је рекао: „Ту мани!” [Kanitz 1904: 192–193].⁵

¹ Изгледа да је први поуздани историјски помен манастира „у селу Туман” онај у турском дефтеру сачињеном крајем 16. века за време Мурата III [Зиројевић 1984: 197]. Опширније о првим поменима овог манастира видети на крају текста. За назив овог манастира, поред назива *Туман*, постоје и варијанте *Тумане* (уп. нпр. [Павловић 1965: 193; Џуњак и Џуњак 2016]) и *Тумани* (уп. нпр. [Николић 1969: 103–105]), што је назив који је и данас одомаћен међу локалним становништвом – искован гвозденим словима на луку изнад једне од манастирских капија.

² Према Вујићевом казивању, у цркви ман. Туман налазе се мошти светитеља Зосима Синаита, који је ту „како пустиник живио и умро” [Вуич 1828: 48].

³ Мотив смртог рањавања испосника стрелом великаша среће се и у другим народним предањима и хагиографским штивима – тако је по предању Јошу Синаита смртно ранио кнез Лазар [уп. Павловић 1965: 201; Радовић 1981: 125].

⁴ Ова предања навођена су и препричавана у каснијој литератури [уп. Милошевић 1940: 235; Павловић 1965: 193, 200; Николић 1969: 104–105 (где се налази нешто измењена верзија, записана по казивању Стевановића 1934 – према којој проговара мртав пустињак Зосим); Радовић 1981: 121; Митошевић 1985²: 9–10, 13; Стјелца 2014: 62; Плећевић 2015: 10; Томић 2016: 238].

⁵ Занимљиво је што се у околини манастира налази више ојконима чији настанак народно сећање везује за Милоша Обилића: село Двориште (где су се налазили Обилићеви

Осамдесетих година 20. века Божидар Ковачевић, оценивши да је „пучка етимологија” наивна, изнео је претпоставку да је име манастира Туман изведено из грчке речи „тимвос” (τῦμβος), „по друкчијем изговору ’тумвос’”, што означава гроб, односно гробну хумку [Ковачевић 1981: 3], чему је слично и латинско *tumulus*, и износи мишљење да је манастир добио име због гроба неког пустињака, можда баш Зосима Синаита [Ковачевић 1981: 3].

Радомир Милошевић, помињући предања забележена у 19. веку за која вели да немају историјског основа, такође сматра да се име Туман може довести у везу са кореном грчке речи τῦμβος, тј. гроб, или са кореном латинских речи *tumulo* – укопати – и *tumulus* – гроб, *tumulo inanis* – празан гроб (кенотаф), што би указивало на постојање неког гроба из античких, односно ранохришћанских времена према којем је манастир добио име, и додаје да не треба одбацити ни придев *tumulosus* – хумовит, бреговит, с обзиром на терен на ком се манастир налази. Он даље предлаже да се порекло имена манастира Туман потражи ван балканских предела, јер у Јерменији постоји манастир истог имена, а код Руса презиме Тумански и Туманов [Милошевић 2003: 291].⁶

Марко Атлагић и Звездана Елезовић такође тврде да у Јерменији постоји манастир Туман [Атлагић и Елезовић 2014: 159]. Попут Милошевића, и они помињу да код Руса постоје презимена Туманиски⁷ и Туманов, и предлажу да би било добро испитати постоји ли нека веза између свих ових имена.

Гордан Бојковић и Небојша Ђокић, позивајући се на Радомира Милошевића, понављају претпоставке да се име манастира може довести у везу са грчким τῦμβος, тј. латинским *tumulus*, *tumulosus*, као и тврдњу да у Јерменији постоји манастир Туман, а код Руса патроними Тумански и Туманов, и да нека веза свакако постоји [Бојковић и Ђокић 2016: 219].

У везу су назив манастира и поменуте антропониме довели Млађан Цуњак и Сава М. Цуњак, који на основу постојања манастира Туман у Јерменији, те руских презимена Туманов и Тумански, у својој монографији о манастиру Туман тврде да је име манастиру дао Зосим Синаит, који је пореклом био из Русије или Јерменије [Цуњак и Цуњак 2016: 6], односно да је пустињак манастиру дао име по узору на име манастира из своје далеке домовине [Цуњак и Цуњак 2016: 27].

Непознато је да се на неком другом месту износи теза да је овај Синаит био пореклом из Русије или Јерменије, и осим што се на основу назива „Синаит” претпоставља да је Зосим био у вези са монашким покретом синаита, до сада, колико је познато, у литератури нису изношене неке претпоставке о његовом пореклу. Но, порекло Св. Зосима, М. и С. Цуњак

двори), село Кобиље (у којем је рођен Обилић – отуда можда презиме *Кобилић*) и село Малошево (= *Милошево*) – [уп. Вушковић 2012: 103–104].

⁶ Касније је Милошевић ову тезу допунио претпоставком да се име манастира може довести у везу са Јерменима трговцима, с обзиром на то да манастир истог имена постоји и у Јерменији [Милошевић 2013: 44].

⁷ Претпостављамо да је овде реч о словној грешци, тј. да је требало да пише *Тумански*.

на занимљив начин доводе у везу са Русијом и Јерменијом, и ради илустрације навешћемо цео параграф са стр. 6 њихове књиге *Манастир Тумане*.⁸ У том параграфу аутори кажу, разматрајући питање настанка имена манастира:

„Ако би решење овог питања базирали на подацима изван наших балканских оквира, дошло би се до закључка да се на простору Јерменије налазио манастир са истим именом, затим сазнали бисмо да се код Руса често среће презиме Тумански или Туманов. Те констатације указују да је постојала извесна веза између Србије и Русије у знатно старијем времену. То би могло да значи да је на Синају било монаха из Јерменије и Русије, који су у периоду турске најезде пребегли у Србију. У том случају не би била далеко од истине констатација да је и сам Зосим био пореклом из Јерменије или Русије, па је новоподигнутом манастиру у овим голубачким окружењима дао име по узору на назив манастира из своје домовине” [Цуњак и Цуњак 2016: 6].

Сматрамо да ово питање не мора бити решено на начин који предлажу аутори цитиране монографије. Најпре, манастир под називом *Туман* не постоји у Јерменији, иако се у новијој литератури на српском тај податак, вероватно првобитно изведен услед неког неразумевања, погрешно наводи.

Што се презимена Туманов, Тумански и сл. тиче, ово антропономастичко питање захтевало би да се размотре још неке чињенице.

1. АНТРОПОНИМ ТУМАН

Антропоним *Туман* среће се као лично име у Азији, Европи и Африци. Име *Туман* засведочено је још од старог века: тако се отац Модуна, оснивача древног царства Хсиунг-ну у средишњој Азији, звао *Туман* (*Toutan*, *Tutan*, *Tu'-tan*, *Tumen* – владао око 220–209. пр. Хр. – [Grousset 1970: 27; Beckwith 2009: 5]). Име *Тумен* (*Tūmen*) носио је и митски оснивач древне корејске државе са краја старе ере. Први туркијски каган звао се *Тумен*⁹ (*Tumīn* – владао 552. године) [Beckwith 2009: 7–9].

Ово име користили су у средњем веку и несторијански хришћани: оно се помиње у једном кинеском царском указу из 1264. године (*Toman*, а у другом рукопису *Tutan* – [De Rachewiltz 1993: 95, н. 26]). Једна од Тамерланових жена звала се *Туман-ака* (по њој се тим именом зову маузолеј и дамија у Самарканду који су сазидани 1405). *Туман* (*Toutan*) је име и једног од ликова из *Хиљаду и једне ноћи* [Payne 1901: 74–75], а *Туман-бај* је било име последњег мамелучког султана Египта [Sobernheim 1993: 836–837].

Старији брат Сундијате Кејте (Sundiata Keita, око 1217–1255), оснивача афричког царства Мали, звао се *Данкаран Туман* (*Dankaran Toutan* – [Jackson 2002: 201]).

⁸ За критички приказ поменуте монографије видети: [Петровић 2017: 228–236].

⁹ Ненад Видаковић наводи старотурску верзију његовог имена као *Bumīn*, али додаје и кинеско читање – као *Tūmēn* [Vidaković 2015: 68].

Међу Јерменима је ово име ако не раније коришћено бар од средњег века [Karapetian 2007: 155]. Мелик по имену *Туман* легендарни је оснивач јерменског манастира Цицернаванк [Ширакуни 1904: 195–197], а *Туман Туманјан* је име чувеног јерменског борца за националну државу с почетка 20. века (1879–1906).

Међу Калмицима у Русији коришћено је име *Туман* [Kazem-Beg 1851: 113–114, нап. 5]. На Кавказу је постојао и етноним *Тумени*, одн. *Туменици* [Семеновъ 1895: 237; уп. и Kazem-Beg 1851: 31, 106] – како се називао један од туркијских народа данашњег Дагестана, ишчезао у 16–17. веку, од којег воде порекло савремени Кумици. У царској Русији постојала су два племићка рода пореклом из азијских народа за нас занимљивих презимена – кнежевски род *Туменских* (рус. *Тюменские* – пореклом од северокавказских *Тумена* – [Лобанов-Ростовский 1895: 307–308])¹⁰ и кнежевски род *Туменевих* (рус. *Тюменевы* – калмичког порекла – [Долгоруков 1856: 56]). Сва је прилика и да су савремена српска презимена *Туменко* и *Туманов* највероватније руског порекла...

2. ТОПОНИМ ТУМАН

Велики је број топонима који садрже појам *туман* или почињу њим. Поменимо најпре неке ојкониме.

2.1. Ојконим *Туман*

Место Руманова (Rumanová) у данашњој Словачкој изворно се у 12. веку звало *Туман* (први писани помен датира из 1156. године), а касније *Туманова* (од 15. века *Руманова*), а на Азовском мору у 14. веку постојало је насеље по имену *Туман* (*Tuman / Toban* – [Botos 1996: 85]). На Криму су до 1948. године постојала три села по имену *Тумен*, која су обједињена у савремено село Овражноје (наиме руски, немачки и татарски *Тумен* – *Тюмень русский*, *Тюмень немецкий* и *Тюмень татаарский*). У Малој Преспи, на југозападној обали Преспанског језера, у данашњој Албанији, налази се словенско село *Туманец* (данас познато и као *Туминец*), у којем је почетком 20. века живело неколико стотина православних хришћана словенског порекла [Кжнчовъ 1900: 241; Brancoff 1905: 170–171]. У турском попису целепи Пиротског кадилука из 1581. године помиње се село *Туманице* [Катић и Амедоски 2012: 151].¹¹

Остаци древног села *Тумани* (*Tumani*), које је постојало некада у Јерменији, налазе се југоисточно од Мирзика (данашњег Гојгола у Азербејџану), и још увек су видљиве рушевине овог места [Karapetian 2007: 426]. Истоимено село до иселавања Јермена почетком 20. века постојало је и

¹⁰ Постоји и мишљење да порекло ове породице није извесно. Видети: [Брокгауз и Ефронъ 1902: 323].

¹¹ Убицирано као данашње село *Тамњаница*, западно од Беле Паланке [Катић и Амедоски 2012: 151].

у вилајету Ерзурум у Турској. У савременој Јерменији, у области Лори постоји градић *Туманџан*.

На северозападу Сирије, у покрајини Алепо постоји место *Хан Туман* [Walpole 1820: 329], а у њему каравансарај истог назива саграђен 1189. године, чији је градитељ био ајубидски емир *Туман Нури* [*Tuman Nuri*], по којем је место и добило име [Archnet 2017].

Према резултатима индијског пописа из 2011. године, доступним онлајн [Population Census 2011], четири села у Индији зову се *Туман* (*Tuman* – у окрузима Гаџпати, Нагпур и Корба – два села *Туман* у овом последњем).

Село *Тумани* налази се у Псковској области у Русији, а још неколико насеља истоветног назива расуто је по читавој Русији. Велики је и број насеља чији је назив изведен од ове речи, од којих је највеће *Тјумењ*, центар *Тјумењске области*.¹²

У Перуу, у области Ламбаеке постоји град *Туман* (*Tumán*), који је седиште истоимене регије (у граду се налазе и значајна археолошка налазишта – [Lévano 2017: 4–5]), а у Чилеу се налази истоимена популарна плажа (*Tumán*).

2.2. Хидроним и топоним *Туман*

На крајњем истоку Азије, на међи Русије, Кине и Северне Кореје налази се река *Туман* (на руском *Туманная* – букв. *магловита*), а у Северној Кореји на овој реци налази се место *Туманџан*. Још две реке назива *Тумани* налазе се у Азији – једна на северозападу Кине, у региону Синкјанг, а друга у Башкортостану у Русији. У Русији се налазе и река *Туменка* (на Северном Кавказу), језера *Пелымский Туман* (у Свердловској области), *Леушинский Туман* и *Среднесайыгинский Туман* (у Тјумењској области) итд. – Гајдамашко наводи шест језера у Русији у чијим се називима налази појам *џуман* [Гајдамашко 2013: 59], као и неке друге топониме. У Северној Америци, на Аљасци (на Алеутима) постоји топоним *Туман Хед* (*Tuman Head* – [Orth 1967: 991]).

У БиХ постоји топоним *Думан/Туман* – тако се назива један од извора реке Бистрице [Klaić 1928: 14].

У турском попису Ћустендилског санџака 1590–1591. године, у попису тимара Мехмеда, сина Мухаремовог, који је обухватао село *Темњаник* у нахији Тиквеш (у данашњој Македонији), помиње се изградња тврђаве *Тумани* („крепост Тумани” – локалитет те утврде није убициран – [ТИБИ, том 3: 264]), а у попису другог тимара, који је обухватао село Боровик у нахији Букерич, помиње се изградња тврђаве *Туманис* („Туманис” – такође неубициран локалитет – [ТИБИ, том 3: 296]). Место *Туманис*, али на Кавказу, помиње Евлија Челебија у свом путопису из 1666/7. године [Челеби 2008: 175].¹³

¹² Можда нема никакве везе са нашим темом, али успут да поменемо како у Рађевини, у Општини Крупањ постоји село сличног назива – *Томањ*.

¹³ Челебијин *Туманис* је убициран као данашњи археолошки локалитет *Дманиси* поред истоименог града на југу савремене Грузије [Челеби 2008: 175, нап. 365].

Чувени археолошки локалитет у близини Мемфиса у Египту зове се *Ком Туман* [Jeffreys 2005: 590–591; Ivanov 2006: 32; Krol 2015: 295], а *Туман* (*Tutann*) је и назив места у Арабији, које се налази између Меке и Медине [Richardson 1806: 449].

3. ЗНАЧЕЊЕ ПОЈМА ТУМАН

Поред свега горепоменутог, појам *џуман* је од давнина познат у различитим језицима и у различитим значењима, а користи се и у савременим језицима. Тако појам *џуман* на руском језику значи *магла*, *џама*, *нејасносћ* [Грујић 1997²: 271; Станковић 1998²: 870], (уп. старословенски придев „тъмънъ” – *џаман*, *неосвѣѣѣн*, *мрачан*, *лишен свѣѣѣла*, *црн* – в. [Старчевский 1899: 865; Николић 1983⁵: 139; Цейтлин и др. 1994: 714–715], или *џмина*, *џамно* и сл. у другим словенским језицима [Miklosich 1886: 365; Derksen 2008: 505], а ова реч потпуно исто значење има и на кримско-татарском, узбечком и у другим туркијско-азијским језицима [Фасмер 1987: 119; Черных 1999: 270–271; уп. и турски *duman* – *дим*, *магла* Đindić et all. 1997: 307–308].¹⁴

У протогерманском језику и неким језицима насталим од њега, *thuman* (**thuman*, **thūtdōn*) значи *џалац* [Orel 2003: 431; Kroonen 2013: 550].¹⁵

На лувијском језику, којим је говорио ишчезли древни народ Лувијаца сродан Хетитима, *tumtan* значи *уво*, као и *слух* [Palaeolexicon 2017; уп. и Kloekhorst 2008: 412] – *tumtant-* = *уво*, *tumtanti(ia)* – *чуџи*.

С друге стране, у средњовековном монголском вокабулару појам *џуман*/*џумен* означава војно-административну јединицу од 10.000 људи [Гольман 1973: 502–503; Buell 2010: 316; Vidaković 2015: 101; Узелац 2015: 35], одн. 10.000 војника (*тумэн*, од монголског „тум” – десет хиљада; уп. и старословенски „тъма” – десет хиљада), а из монголског језика је са истим значењем ова реч прешла и у турски (*tümen*), татарски, руски (*туман*, *тумен*) [Фасмер 1987: 75] и друге језике (нпр. корејски, манчу итд. [Ki-moon 1991: 5]).¹⁶

¹⁴ Боброва и Шански су мишљења да је реч *џуман* у руски и друге словенске језике дошла посредством туркијског *tutan* (*магла*, *мрак*), односно авестанског *duntan* (*магла*, *џама*), и сматрају да се чини могућим и тумачење ове речи као настале од праиндоевропског *tatas* (*џмина*, *мрак*) [Шанский – Боброва 2002: 327]. С друге стране, авестанском *duntan* (*магла*) блиско је ведско *dhvan* (*џравџи дим*, *сѣварџи облак*), одн. праиндоевропско *dhvhto* – *дим* [Fortson 2005: 209].

Не сугеришући ништа, као занимљиво поменимо да реч која врло слично звучи а има скроз другачије значење постоји у староиранском језику – *dātāna*, што значи *џородица*, *кућа* [Бенвенист 2002: 197–198].

¹⁵ Етимолошки је протогерманско **thuman* блиско санскритском *tūmra* и авестанском **tūta-* – *снажан*, *јак* [Orel 2003: 431], као и латинском *tumēd* – *надувен*, и повезује се са праиндоевропским **teut-* – *надувен*, *надуџи* [Kroonen 2013: 550].

¹⁶ Ки-мун сматра да је реч *џумен* (у значењу броја од 10.000) у алтајске језике (и преко њих у друге азијске језике) стигла из тохарског (*tman* у тохарском А; *tmane*, *tumane* у тохарском Б – [Ki-moon 1991: 5; Pokorny 2007: 3130]). Адамс пак износи претпоставку да је *tumane* једна од најранијих позајмљеница која је у тохарски језик стигла из старокинеског [Adams 2013: 318–319].

На руском појам *џуман/џумен* такође може означавати и монетарну јединицу [Зализняк 1980: 495]. *Туман* је историјски назив за новчане јединице и мере драгоцених метала у Средњој Азији и Индији [Bearman et all. 2000: 619–621]. У персијском језику појам *џуман* означава *измаџлицу*, *маџлу*, али и број од 10.000, као и новчану суму од 5.000 аспера [Steingass 1963: 325].

За време монголске управе Јерменијом и Кавказом, административне области носиле су назив *џуман* [Sanjian 1991: 12; Donabedian 1994: 68; Aliprandi 2016: 18]. Исти називи за административне области коришћени су и у другим крајевима за време владавине Монгола [Barthold 1993: 836], а у савременом Узбекистану и данас се тако називају управне јединице.

У азијским провинцијама Котан и Кашгар (налазе се у западном делу данашње Кине) постојала је класа *џумана* – сељака који су на годишњем нивоу плаћали порез властима [Haidar 1895: 301], а Белуци у британским колонијалним поседима у Пакистану и Индији били су подељени у племена која се називају *џуман* [Rose 1911: 45–46]; на челу ових *џумана* налазио се старешина – *џумандар* (*tumandār*) [Bray 1913: 162–164].

Додатно, појам *џуман* може да има још нека значења. Тако у неким руским дијалектима у области Урала *џуман* значи *језеро*, још конкретније *јроџочно језеро* [Гайдамашко 2013: 59–60], док је у алеутском језику *џуман* лична заменица првог лица множине – *ми* [Geoghegan 1944: 121]. Појам *џуман* на арапском језику може да значи *сјокој*, *безбедносћ* [Белова 2009: 75], у Лаосу је *џуман* назив који означава будистичког *свешћеника* [Low 1839: 254], док у турском језику појам *tuman* има значење *дуџачких чакшира*, *веща* [Đinđić et all. 1997: 987] (а *џуманлије* су, према *Речнику Маџице српске*, простране, широке турске шалваре – [РМС, VI: 334; уп. и Iveković i Broz 1901: 604], итд.

Уопштено говорећи, појам *џуман* постоји у многим језицима, а ми смо као интересантне овде поменули поједине примере из неких језика, међу њима и неких који су на одређени начин могли имати утицај на настанак овог топонима у нашим крајевима – на првом месту примере из словенских и посебно туркијских језика.

У том смислу, мишљења смо да појам *џуман* не би требало везивати првенствено за име неког (непостојећег?) јерменског манастира, и како би требало узети у обзир чињеницу да је појам *џуман* познат у другим језицима, другим поднебљима и културама, и да би стога питање имена манастира Туман требало додатно истражити пре доношења закључака.

Не одбацујући у народном сећању сачуване традиције о постанку и називу овог манастира, мислимо да би се у расправи о имену манастира Туман, поред раније предложених тумачења и етимолошких објашњења, претпоставки о настанку назива манастира на основу речи из старогрчког¹⁷ или латинског језика, те тврдњи о настанку имена манастира по

¹⁷ Узгред, изгледа да ранији истраживачи нису узели у обзир још једно значење старогрчке речи *τῦμβος*, која поред значења *џроба* метафорички може да значи и *сџарац* [Liddell and Scott 1996: 1834; Beekes 2010: 1518], што би у контексту Тумана као православног *мана-сџира* повезаног са покретом синаита можда имало неког значаја.

узору на истоимени јерменски манастир, било неопходно осврнути и на могуће словенско порекло назива – нарочито с обзиром на бројне постојеће паралеле у топонимима крајева насељених претежно словенским живљем, односно на његово праиндоевропско, или можда најпре азијско, тј. монголско-татарско залеђе (посебно у контексту тога што се на мање од 30 km од манастира налази и ојконим *Кумане*).¹⁸

Додатак 1

ПРВИ ПОМЕНИ МАНАСТИРА ТУМАН

Није познато када је манастир Туман добио своје садашње име. Први помен манастира у селу Туман¹⁹ крај Голупца датира из друге половине 16. века: Олга Зиројевић наводи да се у турском попису извршеном у време султана Мурата III помиње манастир у селу Туман [Зиројевић 1984: 197; Атанасов 2008: 250].

У ранијим турским пописима, колико смо сазнали, манастир у селу Туман, одн. манастир Туман се не помиње.²⁰ Траг који смо пронашли у Стојановићевом издању *Браничевског дефџера* из 1467. године, у којем се у тимару Синан-бега, диздара тврђаве Голубац, међу поменутих селима Ждрела налази и мезра *Хумани* [Stojaković 1987: 117] није нас одвео до села Туман. Захваљујући истраживањима др Александра Крстића и др Еме Миљковић, сазнали смо да је мезра *Хумани* у турском попису из 1477. уписана као *Хумје*, и да није идентична са селом *Туман(и)*, јер се налазила на територији нахије Ждрело, а Туман би припадао простору нахије Пек [Миљковић и Крстић 2007: 147–148, 196].

¹⁸ Кумани су у Браничеву били присутни почетком 13. века [Узелац 2008], а велики талас куманских избеглица запљуснуо је Југоисточну Европу 1239. године [Узелац 2015: 36–37]. Пар година потом, 1241–1242. неким крајевима данашње Србије протутњали су монголски коњаници, остављајући за собом пустош, покрећући нове таласе избеглица [Узелац 2015: 47–52]. Нешто касније, крајем 13. века до области Браничева досегла је власт монголског великаша Ногаја („цар татарски Ногеј” – Археп. Данило II), према којем је Милутинова Србија била у вазалном односу [Узелац 2009а: 20–26], а обласни господари Браничева и Ждрела били су великаши куманског порекла – Дрман и Куделин [Узелац 2009а: 17–19; 2009б: 3 и даље]. Поред тога, у истим областима раније су живели Печенези [Узелац 2010: 71–74], као и други народи из Азије, који су пролазили туда током сеоба и ратних вихора средњег века. Успут, од почетка 13. века у служби српске државе налазио се један број Татара, Кумана, Алана [Узелац 2007; 2009в], као и припадника других азијских народа [Шаркић 2011: 63–66], који су свој траг могли оставити и у топонимима [Узелац 2009в: 15–16; 2015: 105]. Наравно, на топониме је могао утицати и језик потоњих вишевековних завојевача из Азије – Турака.

¹⁹ Није познато ни да ли је поменуто село Туман добило име по манастиру или је пак манастир добио име по селу. Село у којем се налази манастир данас не носи тај назив, нити постоји неко село таквог назива у близини манастира. У том смислу нетачна је тврдња да се манастир налази „у селу Тумане”, која се среће у новијој литератури [Атлагић и Елезовић 2014: 155].

²⁰ Попут половине средњовековних браничевских сеоских насеља – која су током османлијског поковавања Србије избрисана са лица земље [Крстић 2008: 199–200]. Браничево је посебно страдало током турских освајања, о чему поред нестанка појединих села говоре и бројне убициране и неубициране развалине хришћанских средњовековних сакралних грађевина у овом крају.

Изостанак помена манастира у селу Туман у раним турским пописима могао би значити да је манастир после пропасти српске државе и Цркве запустео,²¹ а помен манастира у селу Туман у другој половини 16. века упућује нас на претпоставку да је манастир обновљен после обнове Пећке патријаршије 1557. године.²²

Нажалост, као што је то случај и са неким другим питањима из наше историје, будући да је сачуван мали број историјских извора из наше прошлости, и писаних и материјалних, остаје нам да се надамо проналажењу неког новог извора који би нам омогућио да сазнамо нешто више о постанку манастира Туман (као и о настанку његовог имена). У том погледу, можда би евентуална археолошка истраживања манастира Туман могла дати неке конкретније податке о његовој прошлости.

Први нама познати помен манастира по имену *Туман* налази се у извештају егзарха Максима Ратковића из 1733. године, у којем се налази и опис манастира Тумана [Витковић 1884: 179]. Манастир је тада био врло скроман – према опису егзарха Максима у манастиру је живео један калуђер, а манастир није имао ни путира, ни дискоса, ни кадионице, ни двери, ни кандила, ни епитрахила итд.; од богослужбених књига имао је само један *Окѣиох србски разрушен*.

Чини се да се стање није значајно променило ни један век касније, судећи на основу онога што казују на почетку текста споменути домаћи аутори Вујић и Веселић: манастир је претрпео знатна страдања у 18. и 19. веку – пустошења и разарања у време Кочине крајине и Првог српског устанка [Вуич 1828: 48–49; Веселић 1867: 135]. Пруски официр Пирх је у свом путопису из 1829. манастир такође описао као скроман, са два калуђера, малом каменом црквом оштећеног живописа и дрвеним конаком [Пирх 1899: 85–86].

Додатак 2

СВЕТИ ТУМАН

Према подацима које смо пронашли на вебсајту јерменске невладине организације „Houshamadyan”, основане 2010. године у Берлину, која као своје циљеве истиче истраживање и реконструкцију начина живота јерменског живља који је до пре једног века насељавао одређене области данашње Турске, у региону које су некада насељавали Јермени постоји топоним *Св. Туман*.

Наиме, у близини града Палу (тур. Palu – некадашњи Романополис), у вилајету Елазиг у савременој Турској, налази се некадашње јерменско село Нбешџи (Nbeshi), данас Нипши (Nipşi), у којем су до погрома почетком 20. века живели Јермени. У селу се налазе рушевине више цркава, као и

²¹ [Кнежевић 1989; Зиројевић 1994].

²² Е. Миљковић и А. Крстић остављају отвореном и могућност да је манастир подигнут после обнове Пећке патријаршије 1557. године [Миљковић и Крстић 2007: 226].

рушевине манастира Св. Павла (?) (St. Boghos). У близини села постоје остаци још једног светилишта („holy place”), локалитет по имену *Св. Туман* (St. Tuman – јерменски Մ. Թումանյան) [Tachjian 2017].

Да ли би назив овог локалитета на неки начин имао везе са манастиром Туман код Голупца и његовим именом, остаје да се испита.²³

²³ Тачијан [2017] упућује на литературу о селу Нбеши на јерменском језику, која нам нажалост није била доступна. Како бисмо евентуалним будућим истраживачима олакшали посао, овде ћемо навести податке о поменутој литератури онако како их је навео Тачијан:

Rev. Boghos Natanian, *Tears of Armenia or a report on Palu, Harput, Charsandjak, Djabaghchur and Erzindjan* (наслов је преведен на енглески, књига је објављена на јерменском језику), Istanbul 1883, 77–78;

Mesrob Grayian, *Palu: pictures, memoirs, poems and prose taken from the life of Palu* (на јерменском), Catholicossate of Cilicia, Antilias 1965, 43;

Harutjun Tsakhurian, *History of the valley of Palu from ancient times to the present* (на јерменском), Donigian, Beirut 1974, 273–274.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов, Димитър (2008). „Балканско, твърде балканско! (По следите на Милош Обилич)”, у: Д. Алексић (прир.) (2008): *Међународни научни скуп „Браничево у историји Србије”*, Зборник радова III, Свеска 6, Пожаревац–Београд: Историјски архив Пожаревац – Институт за новију историју Србије, 243–256.
- Атлагић, Марко П. и Звездана М. Елезовић (2014). Манастир Туман – историја и мит, у: М. Стојановић (ур.), Ж. Андрејић (прир.): *Пек и Звижд* [Научни скуп одржан у Кучеву 26. августа 2014. године], Рача: Центар за митолошке студије Србије; Кучево: Библиотека „Никола Сикимић Максим”, 155–165.
- Белова, Галина Александровна (2009). Ком Туман (Мемфис), у: Т. А. Шеркова (ред.) (2009): *Култура Египта и стран средиземноморја в древности и средневековье*. Сборник статей, посвященный памяти Т. Н. Савельевой, Москва: Центр египтологических исследований РАН, 54–103.
- Бенвенист, Емиле (2002). *Речник индоевропских устанаова. Привреда, сродство, друштво, власи, право, религија* (прев. А. Лома), Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана. Стојановића.
- Бојковић, Гордан и Небојша Ђокић (2016). *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века*, Пожаревац: Народни музеј.
- Брокгауз, Фридрих Арнолд и Илья Абрамович Ефронъ (1902). *Энциклопедический словарь*, Томъ XXXIV: Трумпъ – Углеродистый кальций, Санкт-Петербургъ, Типографія Акт. Общ. Брокгаузъ–Ефронъ.
- Веселић, Крунослав Јосиф (1867). *Описъ манастира у Србији. Часть I. Одь Юсифа Веселића професора*, Београд: Книгопечатня А. Андрића.

- Витковић, Гаврило (1884). Извештај. Написао 1733. Максим Ратковић, егзарх београдског митрополита. Преписао и приредио Гаврило Витковић, *Гласник Српског научног друштва*, књ. 56, Београд: Штампарија Краљевине Србије, 116–325.
- Влаић, Тодор (1850). *Српски венац: од народних српских исторически и наравоучителних прича, песама, басна, пословица и загонетки исплетенъ. Часть 1 / сочинѣнъ Тодоромъ Влаићемъ Учителѣмъ*, Београд: Печатано у Книгопечатних Княжества Србскогъ.
- Вуич, Јоаким (1828). *Јоакима Вуича Славено-Србског Списателя Путешествіе по Сербіи: во кратце собственномъ рукою његовомъ списано у Крагоевцу у Сербіи*, Будим: Печатано у Славено-Србској и восточних прочиязыка печатни Кралевског Всеучилища Пештанског.
- Вушковић, Марија (2012). Милош Обилић и Милош Поцерац – топонимија о косовском јунаку, *Гласник Историјског архива Ваљева* 46: 101–107.
- Гайдамашко, Роман В. (2013). К етимологији руских диалектних слов Прикамья: *егер, пурга, сѣрд, туман, Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология*, Вып. 4 (24): 57–62.
- Гольман, Марк Исаакович (1973). Тумэн, у: Е. М. Жуков и др. (ред.): *Советская историческая энциклопедия*, Т. 14 (таннах – фелео), Москва: Издательство „Советская энциклопедия”, 502–503.
- Грујић, Бранислав (1997²). *Руско-српски речник. Русско-сербский словарь*, 2. издање, Цетиње: Обод.
- Долгоруков, Петр Владимирович (1856). *Российская родословная книга, издаваемая Княземъ Петромъ Долгоруковымъ*, Част третья, Санктпетербургъ: Печатано въ Типографіи Эдуарда Веймара.
- Зализняк, Андрей (1980). *Грамматический словарь русского языка: Словоизменение*. Около 100 000 слов, 2. изд., стереотип., Москва: „Русский язык”.
- Зиројевић, Олга (1984). *Цркве и манастири на подручју Пећке џаџијаршије до 1683. године*, Београд: Историјски институт и Народна књига.
- Зиројевић, Олга (1994). Попис манастира Смедеревског санџака из 1516, *Саопштења XXVI / Communications XXVI*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 157–160.
- Катић, Татјана и Драгана Амедоски (2012). Попис целепи Пиротског кадилука из 1581. године, *Мешовиџа грађа (Miscellanea)*. Нова серија, књ. XXXIII, 143–170.
- Кнежевић, Бранка (1989). Манастири у Браничеву према турском попису из 1467. године, *Саопштења XX–XXI / Communications XX–XXI* Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 197–209.
- Ковачевић, Божидар (1981). Венци кнезу Лазару и Раваници, *Весник, орџан Савеза удруженог православног свещиенства Југославије*, XXXIII, 699.
- Крстић, Александар (2008). Османско продирање и демографске промене у Браничеву (1389–1459), у: Ј. Николић (прир) (2008): *Међународни научни скуп Браничево у историји Србије*, Зборник радова III, 6, Пожаревац: Историјски архив: Београд: Институт за новију историју Србије, 195–208.
- Кжнчовъ, Васил (1900). *Македония. Етнография и статистика*, София: Българското книжовно дружество.
- Лобанов-Ростовский, Алексей Борисович (1895). *Русская родословная книга*, Том второй, издание второе, Санкт-Петербургъ: Издание А. С. Суворина.
- Медовић, Аћим (1852). Окружење пожаревацко, *Гласник Друштва српске словесности*, Свезка IV, Београд: Книгопечатних Княжества Србије, 185–218.
- Милошевић, Милорад Ј. (1940). Легенда о постанку манастира Тумана, *Етнолозија – часопис Етнолошког друштва у Скопљу*, I, IV: 234–235.
- Милошевић, Радомир М. (2003). *Српска Православна Епархија браничевска: Шемањизам 2003*, Пожаревац: Српска Православна Епархија браничевска.
- Милошевић, Радомир М. (2013). *Манастир Вишовница*, Смедеревево: Р. Милошевић.

- Миљковић, Ема Јб. и Александар Р. Крстић (2007). *Браничево у XV веку: Историјско-географска студија*, Пожаревац: Народни музеј.
- Митошевић, Душан Д. (1985²). *Манастир Туман код Голубца*, Голубац: Манастир Туман.
- Николић, Милоје Р. (1969). Легенда о постанку манастира Тумана, *Браничево: часопис за књижевност, културна и друштвена питања*, XV, 6: 103–105.
- Николић, Светозар (1983⁵). *Српска словенски језик II*. Примери са речником, Београд: Научна књига.
- Павловић, Леонтије (1965). *Кулишови лица код Срба и Македонаца* (Историјско-етнографска расправа). Смедерево: Народни музеј.
- Петровић, Срећко (2017). М. Цуњак / С. М. Цуњак, Манастир Тумане, Српска краљевска академија научника и уметника: Смедерево – Голубац – Београд 2016.” (приказ књиге М. и С. М. Цуњак), *Божословље: часопис Православног богословског факултета Универзитета у Београду* 1: 228–236.
- Пирх, Ото Дубислав (Pirch, Otto von) (1899). *Путовање по Србији у годину 1829*; србски превод од др Драгише Т. Мијушковића, Београд: Академија наука.
- Плећевић, Димитрије (2015). *Прејодобни тумански оци Зосим Синаит и Јаков Нови: чудесни подвижници благодетиња*. Голубац: Манастир Туман.
- Радовић, Амфилохије (1981). Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века, у: *Манастир Раваница: сјоменица о шесћој сјогодишњици: 1381–1981*. Сење: Манастир Раваница, 101–134.
- Речник српскохрватскога књижевног језика (РМС)* (1990). VI, С–Ш (стотина), Нови Сад: Матица српска 1976 (друго фототипско издање, 1990).
- Семёнов Н. (1895). *Туземцы северо-восточного Кавказа*. (Рассказы, очерки, исследования, заметки о чеченцах, кумыках и ногайцах и образцы поэзии этих народцев). Кто такие обитатели кумыцкой плоскости? (Опыт этнографическо-исторического исследования). С. Петербург.
- Станковић, Богољуб (1998²). *Руско-српски речник (Русско-сербский словарь)*. Нови Сад: Матица српска; Москва: Русский язык.
- Старчевский, Адальберт Викентьевич (1899). *Словарь древняго славянскаго языка*. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина.
- Стјеља, Ана (2014). Духовни сјај браничевске светиње, *kWh – Киловатчас*, XL, 487: 62–63.
- ТИБИЗ (1972). *Извори за българската история, Т. XVI. Турски извори за българската история, Т. III*, Б. А. Цветкова (ур.) София: Българската Академия на науките.
- Томић, Ново (2016). *Светилишта и надалишта: Чудотворна места и свети предмети у веровању Срба*, Београд: Лагуна.
- Узелац, Александар (2007). Источњачки најамници у Србији почетком XIV века, *Весник Војног музеја* 34: 29–37.
- Узелац, Александар (2008). Браничево и околне земље пре и после монголске инвазије (1241–1242), у: Ј. Николић (прир.), *Међународни научни скуп Браничево у историји Србије*, Зборник радова III, Свеска 6, Пожаревац: Историјски архив Пожаревац: Београд: Институт за новију историју Србије, 161–174.
- Узелац, Александар (2009а). ’Кан’ Ногај, краљ Милутин и српско-татарски сукоби, *Војноисторијски гласник* 1: 9–31.
- Узелац, Александар (2009б). Ко је спалио Жичу?, *Браничевски гласник* 6: 1–12.
- Узелац, Александар (2009в). Кумани у средњовековној Србији, *Гласник Историјског архива Ваљева* 43: 5–17.
- Узелац, Александар (2010). Скитски разбојници у бугарској пустињи: поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века, *Историјски часопис*, LIX, 59–75.
- Узелац, Александар (2015). *Под сенком йса: Тайари и јужнословенске земље у другој љоловини XIII века*, Београд: Утопија.
- Фасмер, Макс (1987). *Этимологический словарь русского языка*. Том IV (Т–Яшур), Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева, Издание второе, стереотипное, Москва : „Прогрес”.

- Цейтлин, Р. М.; Р. Вечерки, Э. Благова (ред.) (1994). *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Москва: Русский язык.
- Цуњак, Млађан и Хаци Сава Цуњак (2016). *Манасѿир Тумане*, Смедерево: Newpress; Голубац: Управа манастира Тумана; Београд: Српска краљевска академија научника и уметника.
- Челеби, Эвлия (2008). *Книга путешествия. Крым и сопредельные области. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века*, перевод, вступительная статья и комментарии кандидата филологических наук Е. В. Бахревского, Симферополь: Издательство „ДОЛЯ”.
- Черных, Павел Яковлевич (1999). *Историко-этимологический словарь современного русского языка. 13 560 слов. Том II: Панцирь – Ящур*, 3-е издание, стереотипное, Москва: Издательство: Русский язык.
- Шанский, Николай Максимович и Татьяна Александровна Боброва (2002). *Школьный этимологический словарь русского языка. Происхождение слов*, 5-е издание, стереотипное, Москва: Дрофа.
- Шаркић, Срђан (2011). Правни положај странаца у средњовековној Србији, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 3: 53–67.
- Ширакуни, Н. (1904). Зангезурскій уѣздъ Елисаветполской губернии, у: *Сборникъ материаловъ для описанія мѣстностей и племень Кавказа*, 34, Отдѣлъ первый, 182–217.
- Adams, Douglas Q. (2013). *A Dictionary of Tocharian B. Revised and Greatly Enlarged* (Leiden Studies in Indo-European), Amsterdam – New York: Rodopi.
- Aliprandi, Emanuele (2016). *The Story of Nakhijevan*, Rome: MIA Publishers.
- Barthold, W. (1993). 'Tuman', in: M. Th. Houtsma, T. W. Arnold, R. Basset and R. Hartmann (Ed.) (1993): *First Encyclopaedia of Islam 1913–1936. Volume VIII: Ṭā'if – Zūrkhāna*, Reprint Edition, Leiden – New York – Köln: E. J. Brill, 836.
- Bearman, P. J.; T. Bianquis, C. E. Bosworth, E. Donzel, W. P. Heinrichs (Ed.) (2000). *The Encyclopaedia of Islam. New Edition, Prepared by a Number of Leading Orientalists*, Volume X, T – U, Leiden: Brill Academic Publishers.
- Beckwith, Christopher I. (2009). *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton: Princeton University Press.
- Beekes, Robert (2010). *Etymological Dictionary of Greek*, Volume 1, Leiden–Boston: Brill Academic Publishers.
- Botos, László (1996). *Hazatérés*, Rochester, NY: Magna Lingua.
- Brancoff (Dimitar Mišev) (1905). *La Macédoine et sa Population Chrétienne. Avec deux cartes ethnographiques*. Paris: Plon.
- Bray, Denys (1913). *Census of India, 1911. Volume IV: Baluchistan. Part I – Report. Part II – Tables*, Calcutta: Superintendent Government Printing, India.
- Buell, Paul D. (2010). *The A to Z of the Mongol World Empire*, Scarecrow Press.
- De Rachewiltz, Igor (1993). Some Reflections on Činggis Qan's Jasar, *East Asian History*, 6: 91–104.
- Derksen, Rick (2008). *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden–Boston: Brill.
- Donabedian, Patrick (1994). The History of Karabagh from Antiquity to the Twentieth Century, in: L. Chorbajian, P. Donabedian, C. Mutafian (Ed.): *The Caucasian Knot: The History & Geopolitics of Nagorno-Karabagh*, London – New Jersey: Zed Books, 51–108.
- Đinđić, Slavoljub; Mirjana Teodosijević i Darko Tanasković (hazirlayanlar) [прпр.] (1997). *Türkçe-sirpça sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Fortson, Benjamin W. (2005). *Indo-European Language and Culture: An Introduction*, Wiley–Blackwell.
- Geoghegan, Richard H. (1944). *The Aleut Language (The Elements of Aleut Grammar With a Dictionary in Two Parts Containing Basic Vocabularies of Aleut and English)*, Edited by Fredericka I. Martin, United States Department of the Interior.

- Grousset, René (1970). *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, Rutgers University Press.
- Haidar, Muhammad (1895). *The Tarikh-i-rashidi: A History of the Moghuls of Central Asia*, London: Sampson Low – Marston and co.
- Ivanov, Sergej V. (2006). Anthropomorphic figurines found at Kom Tuman (Memphis), in: Barta, M., Coppens, F., Krejci, J. (eds.) (2006), *Abusir and Saqqara in the Year 2005*, Czech Institute of Egyptology: Faculty of Arts: Charles University in Prague, 32–41.
- Iveković, Franjo i Ivan Broz (1901). *Rječnik hrvatskoga jezika. Svezak II. P–Ž*, Zagreb: Štamparija Karla Albrectka (Pretisak: Zagreb: Naklada Dominović 2009).
- Jackson, Michael (2002). *The Politics of Storytelling: Violence, Transgression and Intersubjectivity*, Museum Tusculanum Press – University of Copenhagen.
- Jeffreys, David (2005). Kom Tuman, Kom Dababy, in: K. A. Bard (ed.) (2005), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, Compiled and edited by A. Kathryn Bard with the editing assistance of Steven Blake Shubert, London – New York: Routledge, 590–591.
- Kanitz, Felix P. (1904). *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Erster Band. Land und Bevdlerung*, Leipzig: Verlag von Bernh. Meyer.
- Karapetian, Samvel (2007). *Northern Artsakh*, RAA Scientific Research Series, Book 6, Yerevan: Gitutiun Publishing House of the NAS RA.
- Kazem-Beg, Mirza A. (1851). *Derbend-nâmeḥ, or The History of Derbend; Translated from A Select Turkish Version and Published with the Texts and with the Notes, Illustrative of The History, Geography and Antiquities*, St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences.
- Klaić, Vjekoslav (1928). Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, XV, 1: 13–24.
- Kloekhorst, Alwin (2008). *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden–Boston: Brill.
- Krol, Alexey A. (2015). 'White Walls' of Memphis at Kom Tuman, in: P. Kousoulis and N. Lazaridis (eds.), *Proceedings of the Tenth International Congress of Egyptologists, University of the Aegean, Rhodes, 22–29 May 2008*, Volume I (Orientalia Lovaniensia Analecta 241), Leuven–Paris–Bristol, CT: Peeters, 295–303.
- Kroonen, Guus (2013). *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, Edited by Alexander Lubotsky, Volume 11, Leiden – Boston: Brill Academic Publishers.
- Lévano, Edgar Bracamonte (2017). Panorama arqueológico de Tumán, *La Industria [Suplemento Dominical de La Industria, 2 de julio de 2017]*, Chiclayo, 4–5.
- Liddell, Henry George, Scott, Robert (1996). *Greek-English Lexicon, with a Revised Supplement*, 9th Edition, Oxford: Clarendon Press.
- Low, James (1838). History of Tennasserim, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, V, 10 (July 1838), 216–263.
- Miklosich, Franz Ritter von (1886). *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien: W. Braumüller.
- Orel, Vladimir E. (2003). *A Handbook of Germanic Etymology*, Leiden–Boston: Brill Academic Publishers.
- Orth, Donald J. (1967). *Dictionary of Alaska Place Names*, Geological Survey Professional Paper 567, Washington : United States Government Printing Office.
- Payne, John (1901). *The Book of the Thousand Nights and One Night: Now First Completely Done Into English Prose And Verse, From The Original Arabic*, By John Payne, Volume the Sixth, London: Printed for Subscribers Only.
- Pokorny, Julius (2007). *Proto-Indo-European Etymological Dictionary: A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Indo-European Language Revival Association.
- Richardson, John (1806). *A Dictionary, Persian, Arabic, and English: With a Dissertation on the Languages, Literature, and Manners of Eastern Nations*, Volume I, A New Edition, London: Printed by W. Bulmer for W. J. and J. Richardson.

- Rose, Horace Arthur (1911). *A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab and North-West Frontier Province*, Vol. II. A.–K., Lahore: Printed at the „Civil and Military Gazette” by Samuel T. Weston.
- Sanjian, Avedis K. (1991). The Historical Setting, in: T. F. Mathews, A. K. Sanjian (Ed.), *Armenian Gospel Iconography: The Tradition of the Glajor Gospel*, Dumbarton Oaks Studies, Book 29, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 4–31.
- Sobernheim, M. (1993). 'Tūmānbāi', in: M. Th. Houtsma, T. W. Arnold, R. Basset and R. Hartmann (Ed.) (1993): *First Encyclopaedia of Islam 1913–1936. Volume VIII: Tā'if – Zūrkhāna*, Reprint Edition, Leiden – New York – Köln: E. J. Brill, 836–837.
- Steingass, Francis Joseph (1963). *A Comprehensive Persian–English Dictionary*, Fifth Impression, London: Routledge & Kegan Paul Limited.
- Stojaković, Momčilo (1987). *Braničevski tefer: poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Beograd: Istorijski institut.
- Vidaković, Nenad (2015). Rani Mongoli – etnopolitička povijest do 13. stoljeća, *Migracijske i etničke teme*, 1: 65–114.
- Walpole, Robert (1820). *Travels in Various Countries of the East, being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, London: Longman.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Archnet (2017). Khan Tuman, Syria. *ARCHNET. Digital Library of Resources on the Built Environment of Muslim Societies*. Dostupno na: https://archnet.org/sites/4188/media_contents/35426. Pristupljeno: 6. 11. 2017.
- Ki-moon, L. (1991): The Silk Road and the Korean Language. Dostupno na: https://en.unesco.org/silkroad/sites/silkroad/files/knowledge-bank-article/the_silk_road_and_the_korean_language.pdf. Pristupljeno: 6. 11. 2017.
- Palaeolexicon (2017). The C. Luwian word tum-ma-a-an [Word: tum-ma-a-an; Transliteration: tumman ; Meaning : ear, hearing]”, *Palaeolexicon – Word Study Tool for Ancient Languages*. Dostupno na: <http://www.palaeolexicon.com/Word/Show/26537/>. Pristupljeno: 6. 11. 2017.
- Poportal online (2018). Manastir Tumane iz vazduha. Dostupno na: <https://www.poportal.rs/foto-galerija-manastir-tumane-iz-vazduha/>. Pristupljeno: 23. 7. 2018.
- Population Census 2011 (2011). „Population Census 2011” [15th National Census Survey Conducted by the Census Organization of India]. Dostupno na: <https://www.census2011.co.in/>. Pristupljeno: 20. 10. 2017.
- Tachjian, V. (Ed.) (2017): Palu – Geography [The Town of Palu: Its Location and Description. Armenian-populated Villages]. Dostupno na: <http://www.houshamadyan.org/mapot-tomanempire/vilayetdiyarbekir/palu/locale/geography.html>. Pristupljeno: 25. 8. 2017.

УСМЕНО КАЗИВАЊЕ

- Стевановић, Мика (1934). Голубац.

A CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION ABOUT THE NAME
OF TUMAN MONASTERY

by

SREĆKO PETROVIĆ

University of Belgrade
Faculty of Orthodox Theology
The Biblical InstituteMije Kovačevića 11b, Belgrade, Serbia
petrovic.srecko@gmail.com

SUMMARY: The problem with the origin of the name of Tuman Monastery near Golubac has so far been addressed by several authors who have proposed several different solutions. This paper is an attempt to point out other aspects that should be examined using the available historical and linguistic material, which the previous researchers did not take into account. There were interpretations and etymological explanations proposed earlier, the assumptions about the name of the monastery based on the words from the ancient Greek or Latin and according to the same name of one Armenian monastery etc. Paying due respect to the preserved traditions of the foundation and the name of this monastery, we believe that in the discussion of its name it was necessary to refer to the possible Slavic origin of the name – especially in the light of the numerous existing parallels in the toponyms of the regions inhabited mainly by the Slavic people, as well as its Pre-Indo-European, or perhaps Asiatic, i.e. Mongolian-Tatar background. It is not known when the Tuman monastery got its present name. The first mention of the monastery in the village of Tuman near Golubac dates from the second half of the 16th century. A few Serbian authors claim that in Armenia there was/is a monastery of the same name, according to which the monastery of Tuman near Golubac was named. However, the existence of this monastery is not certain. It remains to be examined whether the toponym of St. Tuman, recorded in the areas of today's Turkey which had been inhabited by the Armenians until the beginning of the 20th century, has any connection with the name of Tuman monastery near Golubac.

KEYWORDS: Tuman monastery, anthroponomastics, toponyms, onomastic research, etymology

ПРЕДСТАВЉАЊЕ СРПСКОГ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА 19. ВЕКА У ЕТНО-СЕЛУ УГАРСКЕ МИЛЕНИЈУМСКЕ ИЗЛОЖБЕ (1896)

ЈУДИТ РАФАИ

judit.raffai@magister.uns.ac.rs

ФЕРЕНЦ НЕМЕТ

ferenc.nemet@magister.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду
Учитељски факултет на мађарском наставном језику
Штросмајерова 11, Суботица, Србија

САЖЕТАК: У последњој четвртини 19. века, по узору на светске изложбе организоване у Европи, и у Угарској су биле у тренду земаљске изложбе. Део тог процеса била је и Миленијумска изложба Угарске, 1896. године, која је постављена уз велика улагања, а на којој је било наглашено представљање етнографских вредности региона. У етно-селу ове изложбе свака жупанија је са свог подручја представила веродостојну реплику опремљене сеоске куће, укупно 24. Од тога, 12 кућа било је у функцији репрезентовања народне културе мањина у Угарској. Торонталска жупанија је, између осталог, представила тип српске куће из Црепаје, као и реплику њене унутрашње опреме, али и српске народне ношње из Меленаца и Црепаје. Изложби су претходила истраживања. Јанош Јанко, етнограф из Будимпеште је 1894. уз подршку Торонталске жупаније вршио истраживања у поменутих местима. Током свог боравка сва запажања је записивао, а правио је и цртеже и фотографије. Резултате свога рада више пута је сажимао. Након завршетка изложбе, изложени предмети су доспели у збирку Етнографског музеја у Будимпешти, који се управо тада конституисао, и у којем су ти предмети сачувани све до данас. Циљ овог рада је да у једном ширем контексту презентује резултате тих истраживања и изложбе, будући да већином представљају до сада непознате податке, цртеже и фотографије с аспекта етнографије и историје културе региона, те спадају у најранији период професионалних етнографских истраживања у Банату.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српско народно градитељство, српске народне ношње, Миленијумска изложба Угарске, етно-село, Банат

У 19. веку, једна од општих одлика европских интелектуалаца који су се окренули према националној култури, било је настојање да се упозна и представи народна култура. Једно од поља где су се ове тежње испољавале, биле су изложбе. Поред збирки етнографских музеја и њихових изложби, значајна места репрезентовања тога доба биле су и светске изложбе које су се појавиле средином 19. века. Предмети и илустрације везане за народну културу нашег региона, као етнографска грађа за представљање културе народа Аустроугарске монархије, први пут су се појавиле 1867. на Светској изложби у Паризу [Székely 2013], где је била изложена и једна графика која је приказивала српску народну ношњу [Ducuing 1867: 328]. На Светској изложби у Бечу 1873. и на словенској изложби у Прагу 1891, поред народних ношњи представљене су и друге области народне културе, па тако и народно градитељство [Winkler 2004: 435]. На Светској изложби у Паризу, 1900. године, Србија је имала засебан павиљон, где је с великим успехом презентовала етнографске предмете којима је представила своју националну културу [Душковић 1995: 328].

По први пут, на Светској изложби у Паризу 1867. појавиле су се сеоске куће, на којој су објекте свог народног градитељства изложиле Холандија, Норвешка, Шведска, Русија, Румунија и Аустроугарска монархија. Аустроугарска је изложила сеоску кућу из Тирола, јужне Аустрије и Чешке, али и једну мађарску чарду [Csilléry 1980: 10]. На Светској изложби у Бечу 1873. већ се увећао број излагача, формирано је такорећи једно читаво село, у којем су реплике разних традиционалних зграда биле постављене тако да су формирале улицу. Већина кућа била је традиционално уређена и опремљена, штавише, за време трајања изложбе у куће су уселили представници народа одређених подручја, који су, боравећи тамо, приказали свој уобичајен начин живота, народну ношњу, народне обичаје и народну уметност [Csilléry 1980: 13–14]. Није случајно да међу државама које су учествовале на тој изложби, наилазимо на оне које су формирале прва етно-села. Први музеј у свету на отвореном представљао је Скансен (Skansen) у Стокхолму, 1891. године. У Норвешкој је 1894. формирана слична институција [Winkler 2004: 440]. Представљање народног градитељства, а унутар тога и традиционалног начина живота, временом је постала општа европска појава у 19. веку. Распрострањеност ове праксе била је уско повезана с тадашњим међународним етнографским интересовањем. „У највећем броју европских регија истраживачи су почели да проучавају варијанте сеоских кућа разних поднебља, пре свега због тога да би уз њихову помоћ дошли до таквих типова-модела, структура и елемената који су могли послужити као основа за формирање градитељства националног карактера, као пример који треба следити. (...) Највећи број изложби на отвореном, куће и културу становања нису приказивале изоловано, будући да су настојале да оне одсликају и карактеристике структуре одређеног насеља или регије, система сеоских порти заједно са објектима који су служили привредном животу” [Pozsony 2007: 551].

У последњој четвртини 19. века, по узору на светске изложбе, и у Угарској су организоване земаљске изложбе. Међународни образац је и на њих

утицао. На Земаљској изложби у Будимпешти, 1885. године, због потребе презентовања културе народног становања у земљи, изложене су реплике 15 сеоских соба, од којих је једна представљала културу становања Срба у Угарској, и у којој су осим унутрашњег уређења, на луткама изложене и богате народне ношње [Herich 1886: 500]. Оперативне послове око ове изложбе, заједно с теренским истраживањем и прикупљањем предмета, обавио је Антал Штрајтман, етнограф, сликар, професор и примењени уметник, коме је тај задатак поверила Торонталска жупанија [Németh 2000: 36–37]. Он је тај задатак успешно и остварио.

ПРИПРЕМЕ ЗА ИЗГРАДЊУ ЕТНО-СЕЛА НА МИЛЕНИЈУМСКОЈ ИЗЛОЖБИ У БУДИМПЕШТИ (1896)

Успех етнографске грађе светских изложби, као и успех сеоских соба земаљске изложбе у Будимпешти, 1885. године, мотивисао је организаторе Миленијумске изложбе да изградњом једног етно-села, обезбеде етнографији један самосталан простор. Мађарско етнографско друштво, основано 1889, поставило је себи задатак да формира једну самосталну етнографску музејску збирку, те је етнографским радом на Миленијумској изложби настојало да створи основе Етнографског музеја у Будимпешти. Сходно томе, Друштво је почев од 1891. настојало да и истраживања и изложбе подреди интересима Етнографског музеја који је био у формирању. Постављање етно-села на Миленијумској изложби поверено је Јаношу Јанку (1868–1902) [Jankó 1897: 820–821]. Он је план изградње етно-села сачинио на основу међународних искустава, праксе светских изложби, као и земаљске изложбе одржане 1885, водећи рачуна о интересима Етнографског музеја који је био у формирању, водећи рачуна и о етничким, националним и географским аспектима Угарске. Његов стручни циљ одредила су тадашња међународна етнографска истраживања. Тражио је типове народног градитељства који су могли представљати модел, а будући да се организациони одбор изложбе заложио за укључивање жупанија, Јанко је сваком етницитету или етничкој групи у Угарској придодao једну жупанију, у нади да ће таква концепција указати на постојеће типове кућа. Приликом одабира жупанија водио је рачуна и о томе да у датој регији одабрани етникум или етничка група представља већину, да етнографска слика региона по могућству буде једнобојна, с дужом историјом, без већег међусобног утицаја осталих националности. У том смислу, Јанко је предлагао подизање 31 куће. Народну културу Срба намеравао је да прикаже примерима из Торонталске и Бачко-бодрошке жупаније, а из ове другопоменуте жупаније преферирао је приказ једне шокачке куће. Од тог плана је на крају одустао, услед одбијања неколико жупанија и услед извршених корекција, коначно је остварена изградња 24 куће, а свему томе придодат је још и цигански шатор, поклон херцога Јозефа [Jankó 1897: 821–822]. Са територије данашње Војводине, као карактеристичне типове кућа, представио је једну српску кућу из Торонталске жупаније и једну шокачку из Бачко-бодрошке жупаније.

Пре постављања изложбе Јанош Јанко је на територији жупанија-учесника вршио етнографска истраживања, повезујући се с локалним стручњацима и сарадницима. Резултате његових истраживања на терену и методе рада добро илуструју извештаји које је писао министарству, цртежи сачињени на терену, фотографије [Jankó 1989], то јест његови каснији сумарни извештаји [Jankó 1897]. Јанко је током свог рада на терену настојао да на основу што већег броја етнографских предмета и уочених појава одреди карактеристике датог подручја, различите типове области као и њиховог дијахроног развоја. Истоветне предмете настојао је да сврста хронолошки, полазећи од основног принципа да примитивнији потичу из ранијег периода, а савременији из каснијег. У домену народног градитељства настојао је да сагледа елементе сеоских кућа. „Тип куће, наравно, веома ретко можемо препознати у једној кући – казује Јанко – ако су зидови стари а кров нов; ако је стари димњак изгорео, а уместо њега изграде нови, другачијег облика, ако се породица повећа, кућа се дограђује нуспросто-ријама, (...) итд. Дакле, одлике које чине типове, било је потребно да анализирам појединачно, те да од њих сачиним архаични тип који је у датом селу некада био доминантан” [Jankó 1897: 823].

СРПСКА КУЋА НА ОСНОВУ ТЕРЕНСКОГ РАДА ЈАНОША ЈАНКА

Јанош Јанко је у Банату, у некадашњој Торонталској жупанији, борао на студијском путовању 1894. године, заједно са Ђулом Ковачем, замеником директора Музеја трговине. Њима су у раду, од стране жупаније, помагали Антал Штрајтман (Streitmann Antal), Миклош Јаблонски (Jablonszky Miklós), Јанош Чемер (Chemér János) и Антал Фридлиндер (Friedlinger Antal) [Németh 1996: 538]. Резултат њихових заједничких напора представљала је немачка и српска кућа из Торонталске жупаније, постављена у Етно-селу на Миленијумској изложби, као и проналажење изложбених предмета који им припадају.

Када су започете припреме за Миленијумску изложбу, било је логично да се у том подухвату рад на терену у Торонталској жупанији повери већ поменутом стручњаку из Великог Бечкерека, Анталу Штрајтману, који је Јанку био од велике помоћи. Штавише – по сопственом признању – он је уредио обе изложене куће на изложби. Био је практични извођач радова, мада су му у томе помагали и други сарадници [Németh 2000: 37].

Током рада на терену, Јанко и сарадници су приликом одабира локација кућа тражили континуирано насељена, етнички чиста места с богатом домаћом радиношћу. Тако је њихов избор, по питању немачке куће, у Торонталској жупанији пао на Нађјечу (Iecsa Mare), која данас припада Румунији, а по питању српске куће, на Црепају, док је у погледу српске ношње њихов избор представљало место Меленци [Jankó 1897: 918]. Њихов циљ – како је то Јанко формулисао – био је истраживање „начина градње кућа, њиховог унутрашњег уређења и народне ношње Срба на подручју старе Војне крајине” [Jankó 1989: 105]. Резултат њиховог теренског рада био је видљив, пре свега на Миленијумској изложби. Осим тога, Јанош

Јанко је своја искуства сажео у више варијанти, делом у извештајима писаним за потребе Министарства, који су тек 1989. објављени и у штампаном облику [Jankó 1989], а делом и у његовим каснијим радовима [Jankó 1897]. По сведочењу тих радова, Јанко је са сарадницима извршио обраду више кућа. Након стеченог искуства на терену, свој извештај Министарству сачинио је разрађујући своју концепцију, почетком децембра 1894. [Jankó 1989], те је о српској кући у Црепаји у извештају дао следећи опис, прикључујући му и цртеже објекта (Слика 1 и 2): „Српска кућа је саграђена од камена или цигле. Забат куће је троугласт, окићен шароликим бојама. Мала капија која се налази поред два улична прозора, води на трем. Трем је засвођен са четири свода и завршава се оставом. На трем воде два степеника, а он је од дворишта одељен једним малим решеткастим вратима. Под трема обложен је циглама.

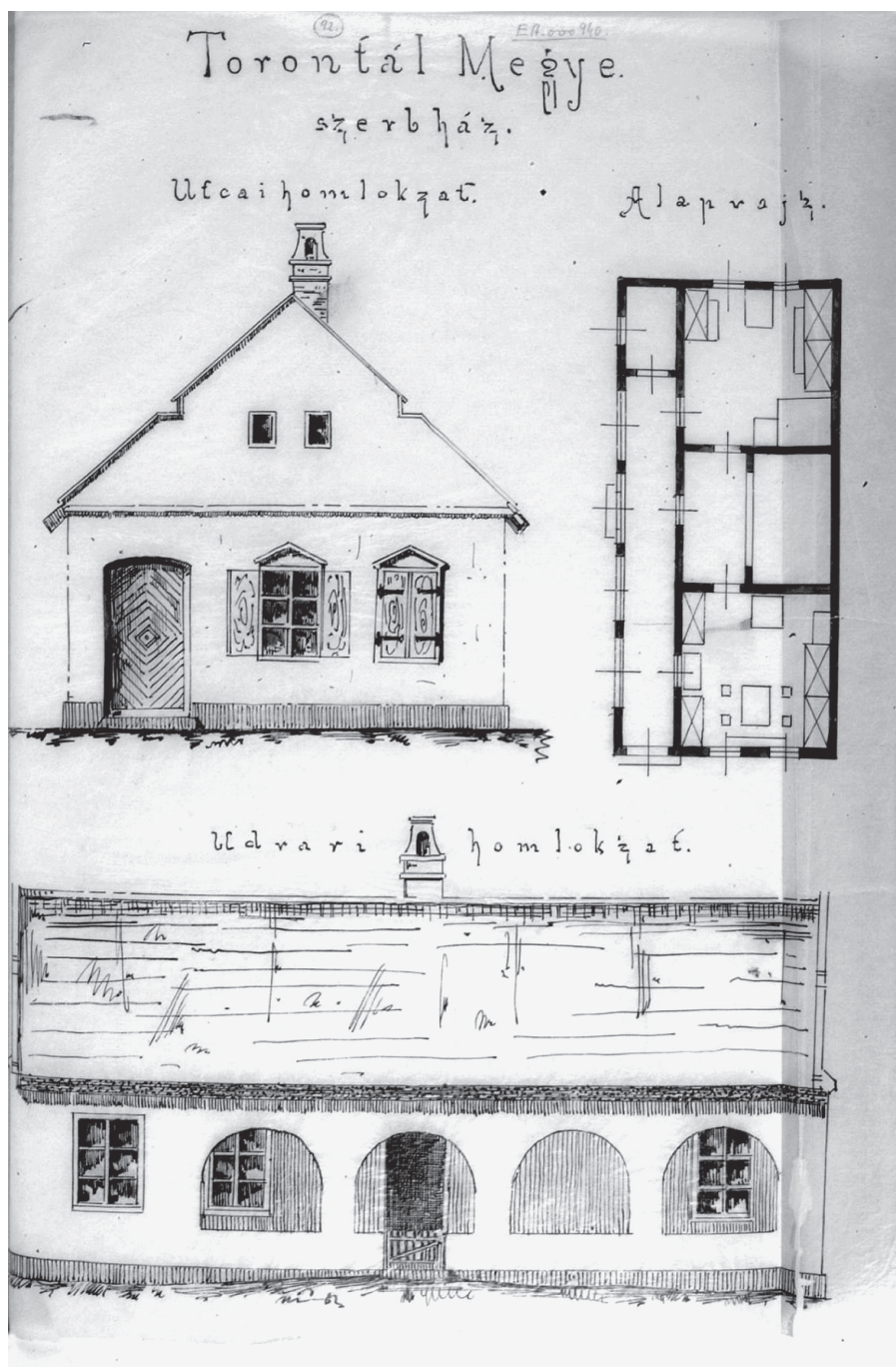
Улаз у прву собу (чисту собу) води из кухиње. Дворишна соба има засебан улаз. Из оставе се иде на таван. Оставу осветљава један прозор са дворишне стране. (...) Из дворишта српске куће ретко недостаје чардак комбинован са свињцем. Други објекат дворишног простора је штала и колница.

Ограда куће је од цигле. Редови цигала су неретко попуњени кровним црепом. Српска кућа је уобичајено покривена црепом или тршчаним кровом.

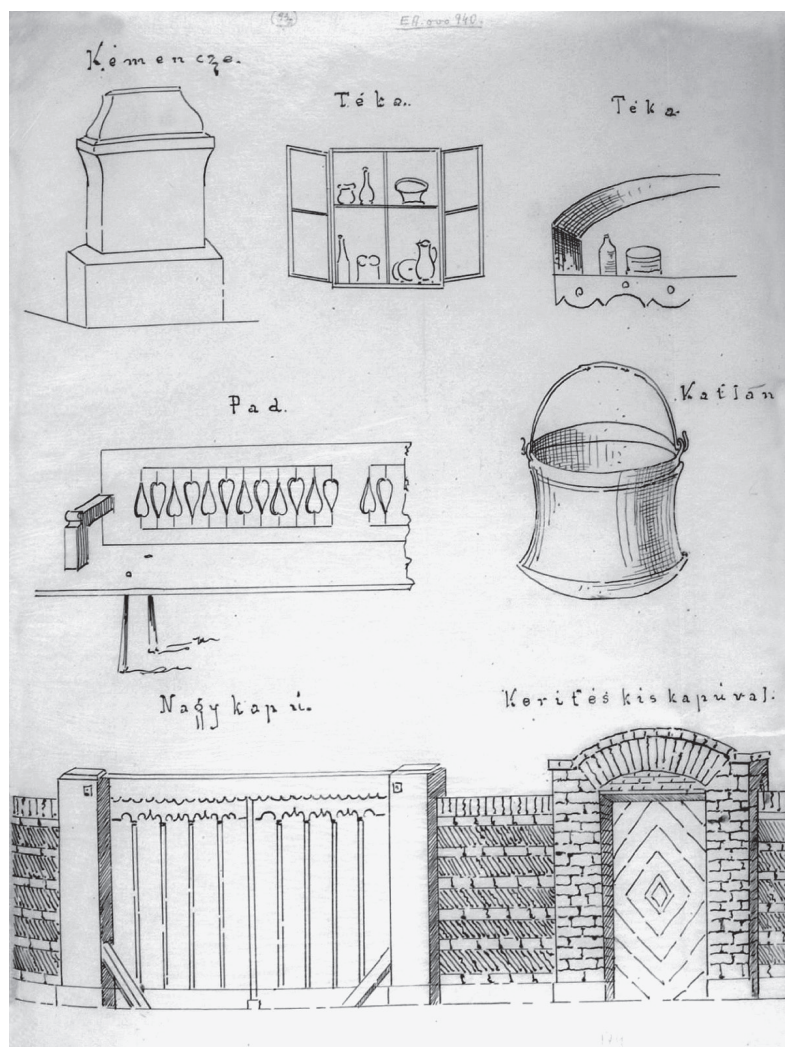
На трему се обично налази клупа за воду, са два бакарна каблића за воду. На трему је често и летњи лежај који запречава врата. На трему је и чивилук са окаченим предметима за домаћинство. Кухињу представљају два мала истурена зида. Попречна греда раздваја кухињу на два дела. Први део је предворје, док је други део кухиња. На кухињском зиду насупрот улаза окачено је већи број кухињског посуђа од плеха; у предворју се налази сандук за брашно, креденац за чаше и корито.

У првој соби се налазе кревети, четвртаст сто покривен српским платном, столице, орман са фијокама, као и клупа са наслоном. Кревети нису покривени. Карактеристична српска ћебад постављена су изнад чаршава.

Најкарактеристичнији предмет српске куће је мали олтар, који се састоји од породичне иконе окачене између два прозора, од цветног аранжмана који се налази око иконе, те од кандила које је окачено на греду и виси испред иконе. На прозорима се обично налазе завесе” [Jankó 1989: 105–107].

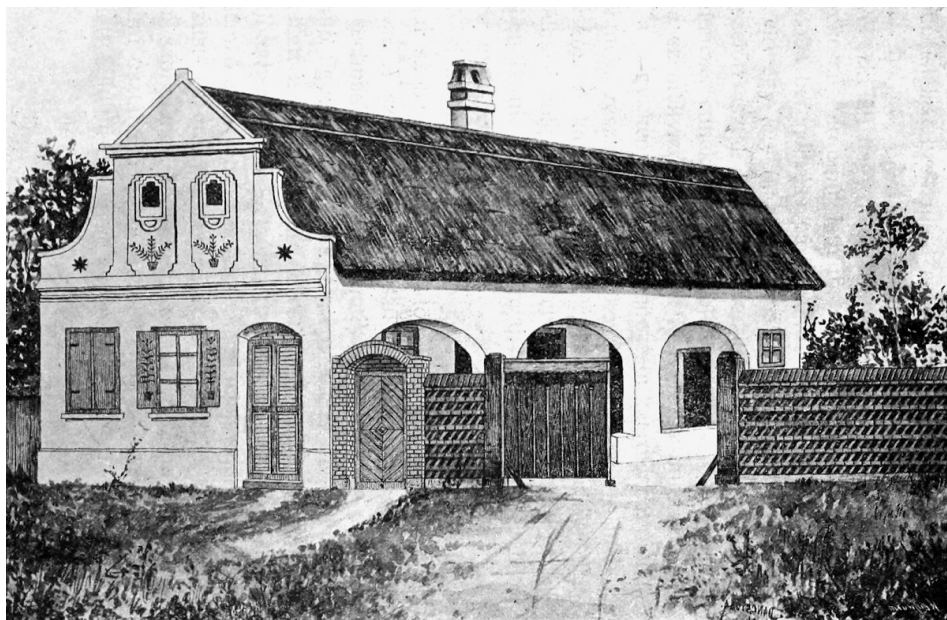

Слика 1. Улични и дворишни забат српске куће у Црепаји, као и њен тлоцрт [Jankó 1989: 111].

Слика 2. Детаљи српске куће у Црепаји
[Jankó 1989: 112].

У информатору издатом након изложбе, Јанко је поново сажео карактеристике банатске српске куће. У овом раду више његових констатација разликује се од претходних, већ поменутих. У тој публикацији је објавио и цртеже куће из Црепаје која је била изложена у Етно-селу (Слика 3 и 4) [Jankó 1897: 917–921]. Према том опису плац куће „ограђен је оградом од даске, а код имућнијих оградом од кровног црепа, у који је углављена висока, двокрилна дрвена капија која се отвара према унутра, као и мала капија која се налази непосредно поред ње или поред куће. Кућа се налази у једном углу порте, са забатом који гледа према улици.

Слика 3. Цртеж постављене куће из Црепаје
[Jankó 1897: 269].

Тлоцрт куће је по троделном систему, у коме је прва просторија чиста соба са два прозора на улицу и једним прозором на двориште; друга просторија је кухиња са предворјем из које једна врата воде ка дворишту, једна у чисту собу и једна у дневну собу; један прозор дневне собе гледа на двориште, а два на задњи део порте. Испред куће протеже се трем, који је одозго у потпуности засвођен, а доле повезан стубовима од цигле, повезане банком од черпића; предњи део трема са пресвођеним вратима, отвара се према дворишту, док му се на крају налази остава са вратима према трему и прозором на двориште. Кров куће покривен је трском у облику двоводног косог крова; његов забатни зид је исто толико чврст и самостално обликован као код немачке куће у Јечи; разлика између српске и немачке куће је само у томе што у српској чешће постоји трем са засвођеним стубовима, те забатни зид са конкавним или крутим контурама, него у немачкој, али обе карактеристике су подједнако присутне и код немачке куће, штавише немачког су порекла. На плацу се налази и један обор преко пута куће, док је у задњем делу, у попречном положају троделни амбар.

Уређење прве собе је по паралелном систему; у два ћошка насупрот врата налази се по један кревет, а испред сваког је клупа са наслоном, чији се наслон може спустити тако да клупа послужи као проширење кревета; између два прозора која гледају на улицу налази се диван, испред њега сто, те је сто – без дивана и клупе – постављен скроз до зида; у простору између прозора и Србин прави олтар, као и Немац, само сваки по

Упоређењем два описа добро се уочавају разлике у погледу основног материјала за покривање крова, забата, броја сводова на трему, као и уређења „чисте” и дневне собе. То се делом може објаснити већ поменути Јанковим методом рада, а делом и правом мешања жупанија, о чему Јанко казује следеће: „Неретко се требало изборити и са сујетом жупанија, ниједна није хтела прихватити кућу без оцака, а многе су протестовале против древног и старинског, ако је оно деловало застарело; и због тих чинилаца је често било потребно нешто и жртвовати; жртву је требало поднети, али до фалсификовања није долазило” [Jankó 1897: 823–824]. У сваком случају, аутентичност обе српске куће потврдила су и каснија истраживања усмерена на проучавање народног градитељства у региону [Цвијић 1922: 191–212; Милошев 1982–1983; Siladi 2015].

У току рада на терену, Јанко је са својим сарадницима истраживао и народну ношњу: „Од српских народних ношњи је изузетно лепа и оригинална ношња младића и старијих мушкараца у Црепаји, као и ношња меленачких жена и девојака” – пише Јанко [Jankó 1989: 107]. На основу тога је на изложби приказана ношња младића из Црепаје, као и ношња старијих мушкараца, али и две женске ношње. Током теренског рада Јанко је правио и фотографске снимке, између осталог и о девојкама и старијим женама у Црепаји, као и о једном српском младићу, и о сватовским деверима и куму [Jankó 1989: 165–166].

ЕТНО-СЕЛО И ИЗЛОЖЕНА СРПСКА КУЋА

Етно-село у Будимпешти на Миленијумској изложби било је смештено у градском парку (Városliget), близу зоолошког врта. У њој је, поред 24 разних типова кућа и једног циганског шатора, приказана и зграда школе, цркве, општинске куће, болнице, чарде, као и пастирске грађевине. Формирана сеоска улица била је проширена у облику левка, с објектима смештеним централно, стварајући могућност приказа једне мађарске и једне мањинске улице [Kovács 1896: 255].

Изградњу кућа вршиле су жупаније. Детаљни грађевински планови, као и планови уређења кућа, израђивани су на основу података, фотографија и цртежа Јанкових истраживања, те на основу усаглашавања са жупанијама. „Већи део кућа су жупаније изграђивале саме, ангажујући своје извођаче, тако што су у главни град допремали већ готове дрвене конструкције, те је тамо остало само да се ураде темељи и да се састави грађевина” – сведочи нам о томе Ђула Ковач, учесник тог процеса изградње [Kovács 1896: 255].

Изложба је отворена 2. маја 1896. а трајала је до краја септембра исте године. За то време организатори су обезбедили више програма с етнографском тематиком којима су приказали народну културу појединих поднебља и нација, те је тако приказана и једна српска свадба [Varga-Kuna 2009: 103].

Уз изграђену кућу свака жупанија обезбедила је и једног свог кућепознатеља из датог региона, који је познавао прилике у локалу, те је поред одржавања реда у кући био задужен и за примање гостију [Kovács 1896: 271].

Српска кућа је изложена између румунске куће из жупаније Крашо-Северин те бугарске куће из Тамишке жупаније. Насупрот ње се налазила шокачка кућа из Бачко-бодрошке жупаније. Њен приказ на изложби дао је сарадник Јаноша Јанка, Ђула Ковач: „Српска кућа из Црепаје потиче из некадашње Војне крајине. Благородна земља дозвољава житељима Торонталске жупаније ту раскош, којом су одевене меленачка жена и девојка које седе поред стола. Младић који наздравља веселим сељанкама представља лик преузет из живота. Сваки житељ Црепаје ће у њему препознати сеоског лолу, незамењивог девера, опасног женскароша и разузданог младића. Ко баци поглед у собу, сазнаће да је овај народ православан. Кандило гори испред породичне иконе. Шарени ћилими и простирке су рад вредних руку газдарице” [Kovács 1896: 266].

Након завршетка изложбе, 24 изложене куће с целокупном опремом – која је дала пресек народне архитектуре, употребних предмета и ношњи тадашње Угарске – обогатило је збирку Етнографског музеја у Будимпешти с близу 15 хиљада предмета, који је захваљујући томе конституисан и где је, под руководством Јаноша Јанка, започело инвентарисање предмета Етно-села.

На основу статистике из 1899. године, коју је о предметима одељења сачинио Јанко, знамо да је Етнографски музеј тада поседовао 675 етнографских предмета из Торонталске жупаније, те од тога 40 из Црепаје [Jankó 1900: 45]. Подаци о српским етнографским предметима из Баната, које је Јанко сакупио, делимично су доступни у онлајн бази података музеја [Néprajzi Múzeum].

ЗАКЉУЧАК

Угарска је поводом миленијумског јубилеја, то јест хиљадугодишњице доласка Мађара у Карпатску низију, организовала такву симболичку државну манифестацију којом је хтела да дотакне сваког свог грађанина, па и етничке групе које у њој живе. Преглед мањинске политике Угарске у последњој четвртини 19. века показује да се Миленијумска изложба, организована по угледу на светске изложбе, као средство репрезентовања добро уклапала у тадашње политичке интересе који су настојали да ублаже мањинске проблеме [Varga-Kuna 2009]. Приказане куће разних мањина, по неким мишљењима биле су само „пример многонационалности Угарске” [Grlica 2009: 78]. И поред политичких циљева, стварање етно-села, истраживања која су му претходила и изложба, била су на нивоу тадашњих, међународних, модерних етнографских стремљења.

Куће с нашег поднебља, које су приказане на изложби (српска, немачка, шокачка и бугарска кућа), из више аспеката су уочљиво указивале на исте елементе народног градитељства. Њихове историјске узроке је и Јанко запазио. Преглед историје насељавања Баната на крају 17. и током 18. века добро илуструје да се радило о планском насељавању ове области [Павковић 1998: 232–233], где су настала планска насеља [Поповић 1990: 42]. Марија Терезија је имала значајну улогу у насељавању Баната. Она је

1772. године објавила своје Упутство за насељавање, којим је хтела да регулише тај процес, и које је, између осталог, прописало да кућа мора имати једну кухињу и две собе [Böhm 1868: 103]. „Тип изградње је, дакле, тиме био прописан од стране Беча – каже Јанко – али не и њено украшавање” [Jankó 1897: 906–907]. Упркос сличностима било је доста уочљивих разлика у погледу боја, украсних елемената и форми, и то у домену забата куће, трема, унутрашњег уређења, сакралног простора, текстила и народне ношње. Унутрашње уређење српске куће изложене у етно-селу репрезентовало је српску народну културу у Банату, у 19. веку. Досадашњи научни, сумарни прегледи народног градитељства овог поднебља запостављали су резултате Јанкових истраживања, те су указивали само на то да су се на овим просторима, раније овом темом бавили само путописи и уопштени прегледи [Balassa 1991; Siladi 2015]. Према томе, није претерано рећи да је српска кућа изложена на Миленијумској изложби и истраживања, којима је руководио Јанош Јанко, прво веродостојно истраживање српског народног градитељства у Банату. Сâм тај процес интересантан је и с аспекта музеологије, будући да су стручњаци Торонталске жупаније /свега неколико година након отварања првог музеја у свету на отвореном, стокхолмског Скансена (1891)/ – музеолошким методама, направили веродостојну реконструкцију једне српске куће заједно с њеним покућством. Та изложба је на достојан начин презентовала народну културу овог региона у 19. веку, те је за скоро сто година предухитрила изградњу етно-кућа у региону. Ендре Семке с правом закључује да је Етно-село на Миленијумској изложби „по свом значају и резултатима знатно превазишло очекивања. Створило је истраживачке могућности за научни програм државних размера, за прву систематску обраду народног градитељства у Угарској. Његова грађа послужила је као основа за формирање етнографске збирке европског нивоа” [Németh 2000: 40].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Душковић, Весна (1995). *Србија на свейској изложби у Паризу*. Београд: Етнографски музеј.
- Ердељановић, Јован (1992). *Срби у Банату: насеља и сѐиановништѝво*. Нови Сад: Матица српска и Прометеј.
- Милошев, Милан (1982–1983). Економске зграде пољопривредних домаћинстава у насељима јужног Баната, *Рад музеја Војводине*, 28: 93–109.
- Павковић, Никола (1998). Религијски плурализам у Војводини: историјски преглед, *Зборник Маѝице срѝске за друштѝвене науке*, 104–105: 225–254.
- Поповић, Душан Ј. (1990). *Срби у Војводини 2: Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790*. Нови Сад: Матица српска.
- Цвијић, Јован (1922). *Балканско ѝолуосѝрво и јужнословенске земље. Основи аниѝро ѝогеоѝрафије*. Књ. 1. Београд: Државна штампарија Краљевине СХС.
- Balassa, Iván M. (1991). *A Vajdaság népi építészete*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- Böhm, Lénárt (1867). *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme I*. Pest: Emich.

- Csilléry, Klára K. (1980). A szabadtéri néprajzi múzeum kialakulásának előtörténete, *Ember és ház*, 1: 9–33.
- Ducuing, François (1867). *Exposition universelle de 1867 illustrée: publication internationale autorisée par la Commission impériale. Vol 1*. Paris: Bureaux d'Abonnements.
- Grlica, Mirko /ur./ (2009). *Koliko se poznajemo iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini*. Novi Sad: Izvršno veće APV, Pokrajinski sekretarijat za propise, upravu i nacionalne manjine.
- Herich Károly (1886). Háziipar, in: Keleti Károly (ed.), *Hivatalos jelentés a budapesti 1885-i országos általánoskiállításról. IV. XXIX. csop.*, Budapest: Athenaeum, 497–514.
- Jankó, János (1897). Az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja, in: Matlekovits Sándor (ed.), *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezredéves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredményei. V*. Budapest: Pesti könyvnyomda.
- Jankó, János (1989). *A milleniumi falu*. Szerkesztette: Szemkeő Endre. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Jankó, János (1900). Tárgyak 1899 végén M. N. Múzeum Néprajzi Osztályában, *Néprajzi Értesítő*, 1, 3: 33–48.
- Kovács, Gyula (1896). A néprajzi kiállítás, *Ethnographia*, VII, 1: 253–272.
- Németh, Ferenc (1996). A millennium Bánátban – bánátiak a millenniumon hogyan ünnepeltek 1896-ban, torontál megyében a honalapítás ezredik évfordulóját, *Híd*. 5–7: 533–539.
- Németh, Ferenc (2000). *Streitmann Antal élete és művészete*. Forum: Újvidék.
- Pozsony, Ferenc (2007). Tájházak Erdélyben. *Acta Siculica*, 2007: 551–556.
- Székely, Miklós (2013). From Figure to Pattern: The Changing Role of Folk Tradition in Hungarian Representations at Universal Exhibitions (1867–1911), in: Dagnosław Demski – Ildikó Sz. Kristóf – Kamila Baraniecka-Olszewska (eds.) *Competing Eyes: Visual Encounters With Alterity in Central and Eastern Europe*. Budapest: L'Harmattan, 190–212.
- Varga-Kuna, Bálint (2009). A millennium és a nemzetiségek. *Magyar Kisebbség*, LI–LII, 1–2: 93–105.
- Winkler, Ferenc (2004). A szabadtéri néprajzi gondolat előzményei és esztétörténeti összefüggései. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 16: 431–454.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Néprajzi Múzeum. Доступно на: <http://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&kv=179051&nks=1>. Приступљено: 15. 12. 2017.
- Siladi, Maria (2015). Transformacija javnih prostora banatskih sela u Vojvodini od XVIII do XXI veka. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka. Доступно на: http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4814?locale-attribute=sr_RS. Приступљено: 15. 12. 2017.

REPRESENTATION OF 19th CENTURY SERBIAN FOLK ARCHITECTURE
FROM BANAT IN THE ETHNOGRAPHIC VILLAGE OF THE HUNGARIAN
MILLENNIUM EXHIBITION (1896)

by

JUDIT RAFFAI
judit.raffai@magister.uns.ac.rs

FERENC NÉMETH
ferenc.nemet@magister.uns.ac.rs

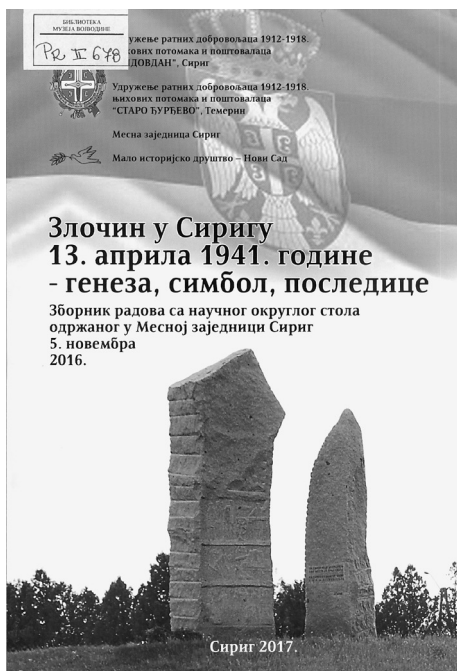
University of Novi Sad,
Hungarian Language Teacher Training Faculty
Štrosmajerova 11
Subotica, Serbia

SUMMARY: In the last quarter of the 19th century, national exhibitions had become popular in Hungary as well, following the examples of world exhibitions around Europe. A part of this process was the Hungarian Millennium Exhibition set up in 1896, which mobilised enormous energy and presented the ethnographic values of the region with special emphasis. In the Ethnographic Village of the exhibition, the counties of the country set up valid copies of 24 furnished farmhouses from their regions. Twelve of these houses were intended to present the folk culture of national minorities living in Hungary. The Torontál County, among other things, exhibited a Serbian house type from Crepaja village and a copy of its furniture, as well as Serbian folk costumes from villages Melenci and Crepaja. A research preceded the exhibition. János Jankó, an ethnographer from Budapest, conducted a fieldwork in the above mentioned settlements in 1894, with the support of the Torontál County. During his trip, he made notes, photos and drawings. He summarised the results of his research on several occasions. After the closing of the exhibition, the objects were placed in the collection of the then-formed Museum of Ethnography in Budapest, where they can be found even today. In our work, we would like to publish the results of this research and exhibition in a wider context, since these data, drawings and photos, which are mostly unknown for the ethnography and cultural history of the region, originate from the earliest stage of professional ethnographic research in Banat.

KEYWORDS: Serbian folk architecture and folk costume, Hungarian Millennium Exhibition, Ethnographic Village, Banat

ИСТОРИЈА И СЕЋАЊЕ: ЗАШТО НЕ СМЕМО ЗАБОРАВИТИ ЗЛОЧИН У СИРИГУ 13. АПРИЛА 1941. ГОДИНЕ?

(Говор на представљању зборника радова *Злочин у Сиригу 13. априла 1941. године: генеза, симбол, последице*, које је одржано у Матици српској, 5. децембра 2017; Издавач зборника: Удружење ратних добровољаца 1912–1918. „Видовдан”, Месна заједница; Удружење ратних добровољаца 1912–1918. „Старо Ђурђево”; Мало историјско друштво, Сириг – Нови Сад – Темерин 2017, 137 стр.)

О злочину, тј. покољу који је починила хортијевска мађарска окупациона војска у Сиригу, код Новог Сада, 13. априла 1941. зна веома мали број људи. У међународним оквирима та чињеница потпуно је непозната, тачно је успешно је прикривена, а и огроман број

Срба о овом страдању својих сународника не зна, такорећи, ништа. У дугом периоду про- веравао сам, сасвим насумице, то знање код многих људи, углавном приликом случајних сусрета и разговора: били су то људи различитих образовних профила, с разних делова ондашње територије СФР Југославије, али ја нисам срео такорећи никога ко би о том злочину нешто знао. Једини који су о томе говорили и пострадале чували у сећању били су сами Сирижани, тако да су некакво знање о томе имали превасходно сами становници или неко ко је имао сродника или пријатеља у овом лепом бачком, колониистичком селу.

О томе су, дакако, знали понешто историчари који су се бавили Другим светским ратом на територији Југославије, а посебно Војводине. О овом догађају писано је махом у склопу неких ширих расправа, углавном усмерених ка истраживању Априлског рата 1941, окупације Војводине, народнослободилачке борбе, Велике рације и страдања Срба, Јевреја, Рома и др.; или усмерених ка опису мађарске окупационе политике, ратних прилика и специфичности суживота Срба и Мађара у Војводини; или усмерених ка објављивању грађе важне за истраживање ратног периода... Студије Данила Кеџића, Јосипа Мирнића, Шандора Месароша, Владислава Ротбарта, Звонимира Голубовића, Драга Његована, Александра Касаша, Тибора Пала, Енике Шајти и др. имају у том контексту

веома важно место. О догађајима у Сиригу 13. априла 1941. писали су и мемоаристи, попут Тиме Димитријевића, Младена Вртунског, а највише пажње посветили су им локални историчари, као што су Божидар и Ђорђе Вујановић, Бранко Срњић и др. Ја сам о овим догађајима у више наврата слушао током свог живота и школовања у Сиригу (1957–1970): о годишњицама овог трагичног догађаја у сеоској Основној школи „Данило Зеленовић” били су организовани комеморативни програми уз учешће преживелих очевидаца, локалних историчара, гуслара и др.

ЗБОРНИК РАДОВА И ИСТОРИОГРАФСКА САЗНАЊА

У склопу обележавања 75-годишњице овог пострадања, у Сиригу је 5. новембра 2016. године одржан округли сто, а потом и објављен зборник радова *Злочин у Сиригу 13. априла 1941. године: ђенеза, симбол, последице* (уредник Драго Његован, 2017), који на занимљив и значајан начин попуњава поменути сазнајну празнину. Шест основних текстова веома добро ће послужити да се схвати свеукупни контекст, као и природа самог историјског догађаја. У тексту „Национално-политичка борба Срба у Угарској 1867–1918” Горан Васин описује ситуацију у Аустроугарској од тренутка формирања ове дуалне монархије па до краја Првог светског рата, а у средишту његове пажње су историјски процеси, догађаји и личности од значаја за разумевање српског питања у Хабзбуршком царству. Описани су црквени сабори, од Благовештенског 1861, потом оног којим је 1865. обављено издавања Румунске цркве из Карловачке митрополије, па све до сабора 1910. и 1911. одржаваних већ у злом добу које је довело и до Царског акта о укидању црквено-школске аутономије 1912. године. Посебно је описан однос између црквених великодостојника и грађанско-политичке елите српског народа, њихови све чешћи сукоби, као и идеолошке деобе између самих српских грађанских политичара. Уз то је осликана и аустроугарска законска регулатива, на основу које се може јасније сагледати не само мађарска политичка мисао него и место и улога српског народа које је та мисао допуштала.

У тексту „Српски добровољци у Првом светском рату и Аустроугарска” Милан Ми-

цић описује како су се појављивали и где су се добровољци прикључивали српској војсци, при чему аутор јасно истиче да су то превасходно Срби, а да су посебну, високу меру лојалности аустројском цару исказивали припадници хрватске националности. Настанак Сирига 1927. године у потпуности је везан за српске добровољце, па је у том смислу текст Зорана Вељановића „Стварање колониистичких насеља у Бачкој 1920–1941.” важан као опис општих околности везаних за аграрну реформу у Краљевини СХС којом су колониисти – бивши добровољци и њихове породице добијале обрадиве површине како би организовали своје животе на новом простору, често и у сасвим новим, из темеља подизаним насељима, као што је то био Сириг. Одмах по започињању рата Тројног пакта против Краљевине Југославије, рата који је трајао свега 12 дана, од 6. до 18. априла, колониистичка насеља нашла су се на посебном удару окупатора.

О ратној судбини Сирига и њених становника написана су у овом зборнику три прилога. У тексту „Мађарска окупација Бачке и Барање и злочин у Сиригу 13. априла 1941. године” Драго Његован описује опште односе Југославије и Мађарске пред сâм Други светски рат, затим мађарску окупациону политику, а потом и прилике у Сиригу и сâм злочин. Указавши на сталну потребу Хортијеве Мађарске да ревидира Тријанонске границе, Његован је подсетио и на потписивање Уговора о вечитом пријатељству 1940. године, али је тај уговор за вечита времена кроз пет месеци прекршен тако да је председник мађарске владе, Пал Телеки, у немоћи, очајању и депресији због налога који је морао да изврши, починио самоубиство. Историчарима Другог светског рата је добро познато да се Мађарска није укључивала у ратне операције све док 10. априла није формирана Независна Држава Хрватска, па је тај чин протумачен тако да Краљевина Југославија више не постоји, те да их потписани Уговор о вечном пријатељству више не обавезује. Из тих разлога је Мађарска војска на територију Бачке и Барање ушла тек 11. априла 1941, а добила је веома детаљна упутства која су отворено предвиђала оштре, чак окупационе поступке према Србима, а нарочито према колонистима. Начелник Мађарског генералштаба генерал Хајнрих Верт (Heinrich Werth) издао је заповест која је истицала да је циљ заузети цео

Делвидек (Јужне крајење), а то значи не само јужну Барању и Бачку, него и Банат, Међумурје и Прекомурје; затим треба протерати целокупно колонистичко становништво, логорисати непоуздане елементе и њихове породице; одузети имовину југословенске државе и имовину Јевреја, те наплатити порез за цео период после Првог светског рата; населити у окупирану зону Мађаре; према Немцима бити веома пажљив; сузбити сваки отпор и проредити српско становништво. С таквим наредбама стрељања су, попут овога у Сиригу, била врло извесна, ако не и сасвим неминовна. Драго Његован, уз то, с разлогом истиче да су, као што је добро познато, у Априлском рату само Срби интернирани у немачке заробљеничке логоре.

Повод за овај злочин 13. априла 1941. био је мањи војнички окршај код Сирига у којем је настрадало неколико мађарских војника, па се стрељању у Сиригу приступило као одмазде. Позивајући се на мађарску историчарку Енике Шајти, Његован указује на чињеницу да је мађарска војска имала само два ратна сукоба при освајању Бачке: онај први, код Бачког Петровца, био је знатно озбиљнији, па је ту 65 мађарских војника погинуло, а 212 рањено; овај сукоб код Сирига био је више инцидент, јер је настрадало тек неколико мађарских војника. Војна стратегија Краљевине Југославије није подразумевала пружање отпора немачком блицкригу на равном терену Војводине него тек у планинским областима земље, па се Југословенска војска убрзано повлачила са територије Бачке не пружајући већи отпор. У страдању Сирижана прљаву улогу подстрекача и реализатора имали су темерински немзетери (мађарска Цивилна стража), али је било и веома племенитих гестова: честити сељак Антал Иванић је на свом салашу примио немали број избеглица, чак и рањеника из Сирига, а темерински адвокат Михаљ Фехер и лекар Јожеф Тројер посведочили су да 150 заробљених Срба нису четници, па су их тиме спасли сигурне смрти. Што се броја пострадалих у Сиригу тиче, раније процене су биле различите, а ишле су до броја 360, чак и 470, али је касније поименце утврђено 111 особа, што је тада представљало нешто мање од 10% становништва села. На самом крају свог текста Његован закључује оно што је и раније било познато, а то је да стрељање невиних становника Сирига „представља први масовни злочин над

цивилним становништвом у Југославији током Другог светског рата.” [Његован 2017: 79].

У тексту „Логорисање колониста у Бачкој” Предраг Бајић показује каква је била политика Хортијеве Мађарске према колонистима, те какве су логоре активирали у Бачкој и Мађарској да би сместили оне Србе који нису рођени на тлу некадашње Угарске, а које нису протерали с територије коју су сматрали само својом. Александар Хорват у тексту „Мађарски окупациони систем у Бачкој и Барањи (1941–1944)” описује поступке репресије, злочина и мађаризовања становништва током окупације, а на почетку тога периода колонисти су били најважнија циљна група предвиђена за жртвовање. Аутор истиче и то да су војвођански Мађари постали жртве одмазде после октобарског ослобођења 1944, али су крајем те године сви Мађари пуштени из логора. У тим смутним временима ослобађања од окупације страдало је неколико хиљада грађана мађарске националности: међу њима је било осведочених ратних злочинаца, али је, нажалост, било и невиних жртава. Осим поменутих текстова, зборник радова *Злочин у Сиригу 13. априла 1941. године – женеца, симбол, последице* садржи и два додатна, у историографији од раније позната прилога: први је „Списак Сирижана убијених 13. априла 1941. године”, а други – текст Божидара Вујановића „Сирижани у логорима: Врбас, Бачка Топола, Суботица, Шарвар и Кањижа 1941–1945”. Тако сачињена целина овог зборника представља веома важан допринос српској култури сећања, те доприноси неговању свести о трагичним догађајима и страдалним местима наше националне историје. Ако се озбиљно размишља о успостављању српског меморијалног центра који би чувао успомену на жртве геноцида, онда би ово стратиште у Сиригу морало бити у памћењу целог српског народа.

РЕКОНСТРУКЦИЈА ДОГАЂАЈА И ЊЕГОВО ТУМАЧЕЊЕ

Тешко је разумети како и зашто се о злочину у Сиригу 13. априла 1941. у широким круговима тако мало зна, те како то да овај догађај није унесен у строго пробрану агенду обележавања српских цивилних стратишта. Што се тиче самог тока догађаја, он је, осим докумената Комисије за попис злочина окупатора и судских пресуда, описан највише

захваљујући очевицима и преживелим учесницима овог догађаја, а њихова сведочења су записали сеоски хроничари и локални историчари Ђорђе и Божидар И. Вујановић, те Бранко Срњић. Реконструкцијом догађаја најпотпуније се бавио Бранко Срњић у својој књизи [Срњић 2010].

При повлачењу Прве армије Југословенске војске, један вод који је био заштитна јединица поставио је противтенковске топове и митраље у селу и ту су чекали долазак мађарске војске из правца Србобрана. Негде изјутра 13. априла (између 8 и 10 часова) из очекиваног правца су наишла троја борна кола, али су топовским дејством уништена двоја кола са вероватно шест војника у њима.¹ Трећа кола су се вратила у Србобран до главнине мађарске војске. Заштитна јединица Југословенске војске је одмах потом напустила своје положаје у селу тако да се код Сирига борбене активности нису даље развијале. Око поднева је на Сириг са србобранске стране испалено неколико граната, а одмах потом из Темерина су стигли наоружани немзетери који су почели да терају становнике села да изађу на пут према Србобрану како би белим марамицама дочекали и поздравили мађарску војску. Један део становника, поготово онај који је имао некаквог ратног искуства, благовремено је избегао из села претпостављајући да ће бити одмазде, али је више од половине сељана, с великим бројем жена и деце, изашао на указано место. Бранко Срњић је израчунао да „на стрелиште није изашло 597 становника”, а

„истерано је на 'дочек' 683 становника, од тога 417 деце и 266 одраслих” [Срњић 2010: 27]. Уз то се на стратишту нашао и непознати број људи који су се затекли у селу бежећи испред мађарске војске, а међу њима је било и неколико војника.

Окупљеном народу су наоружани немзетери наредили да машу белим марамицама и да вичу „Живео Хорти”. Када се око 17 часова са србобранске стране, преко моста на Јегричкој, почела приближавати мађарска војска, из моторизоване колоне се издвојио мотоцикл, а с њега је војник пуцао пиштољем у ваздух и потом је пала наредба да се народ не оглашава. Један део војне колоне је прошао према Новом Саду, а онда се зауставио један камион и из њега су изашли војници наоружани пушкомитраљезима и пушкама. Војници су се распоредили по друму, а недуго потом су по окупљеним Сирижанима отворили ватру из свих оружја. Народ је покушао да побегне на разне стране, многи су у томе и успели. Паљба је трајала десетак минута, а на лицу места је погинула 61 особа, 28 их је тешко, а 51 лакше рањено. Убијање преживелих, као и плачкање села, обављено је одмах после стрељања, али се наставило и следећег дана, 14. априла, када је убијена 31 особа. Од свих рањених умрло је 14 људи, а у затвору у Темерину или на околним салашима умрло је још шест особа. По попису Ђорђа и Божидара Вујановића било је 111, а по попису Бранка Срњића укупно 112 потпуно идентификованих жртава. Но, та бројка не може се сматрати коначном. Браћа Вујановић, примера ради, у својој монографији *Сириг* наводе још два имена за која поуздано знају да су тога дана убијена (жандар Илија Вулпија из Темерина и Ранислав Стевановић из Трбушана, Колубарски срез), али их из неког разлога не помињу у списку пострадалих.²

Без обзира на извесне разлике у пописима, о природи злочина у Сиригу 13. априла 1941. можемо извести веома поуздане закључке већ на основу онога што је до сада непобитно утврђено. Из једноставних анализа основних чињеница можемо јасно закључити да овај злочин представља чин одмазде с јасним

¹ У вези с овим чињеницама занимљиво је указати на неке детаље које су изrekli Адолф Хитлер и мађарски амбасадор у Берлину Деме Стојан (Döme Sztójay, Димитрије Стојаковић) у свом разговору 28. марта 1941. године. Хитлер је тада истакао да „Хрватска мора бити самостална, евентуално у некој вези са мађарском државом, али Југославија више никада не сме постојати.” Стојан је оценио да „Југославија због свог хетерогеног састава није чврста творевина, и чим задобије један снажан ударац, она ће се распасти”, а с таквом оценом се Хитлер потпуно сложио и „додао да ће Југославију брзо средити. То је за авијацију посао од свега два сата. Располажемо веома dobrим обавештењима о југословенској војсци, а знамо чак и то да немају противоклопна оружја” [Видети: *Zbornik dokumenata* 1986: 18–19]. Упркос сазнањима немачке обавештајне службе и Хитлеровим уверењима, догађаји у Сиригу 13. априла 1941. показују да је Југословенска војска поседовала противтенковске топове.

² [Вујановић и Вујановић 2007: 73]. Треба напоменути да село Трбушани постоји у околини Чачка, а у Колубари се налази село Трбушница. На ову другу чињеницу пажњу ми је скренуо књижевник Радован Бели Марковић, на чему се посебно захваљујем.

геноцидним намерама. Да бисмо сагледали колико је оваква оцена основана, ваљало би да проанализирамо структуру жртава. Уколико се држимо списка који су у својој књизи донела браћа Вујановић, од укупно 111 пострадалих људи готово половина су женског пола, њих 52; старих 50 и више година има преко четвртине, њих 31; тачно трећина су особе узраста до 18 година, њих 37; деце с мање од 10 година има осамнаесторо. Уколико се још има у виду да је од 683 становника истераних на стратиште 417 било децејег узраста, онда је јасно да су окупаторски војници имали пуну свест о томе какве су потенцијалне жртве имали пред својим пушчаним цевима. Кад се, дакле, свесно убијају особе које не могу имати никаквог озбиљнијег војничког ефективног дејства, кад се убијају припадници једног народа без обзира на пол и узраст, те кад од зрелих, војно способних мушкараца од 19 до 50 година налазимо њих 22, тј. нешто мање од једне петине укупних жртава, онда је очигледно да је оваква одмазда усмерена ка уништењу српске популације, а не ка неутралисању војних ефектива те популације. Због тога без икакве задршке можемо констатовати како је у Сиригу 13. априла 1941. реч о истинским геноцидним намерама Хортије, тј. мађарске окупационе војске.

Окрутност таквих поступака је тим изразитија јер је командни врх Мађарске војске био обавештен да је 13. априла и последња јединица Југословенске војске напустила територију Бачке, те да се осим оног дејства заштитног вода код Сирига није могао очекивати било какав други облик отпора. О тим догађајима у својој студији *Мађари у Војводини 1918–1947*. Енике А. Шајти пише: „Акциони план о продору IV корпуса од 12. априла произлазио је из става да 'непријатељске снаге неће пружити отпор' при надирању између Дунава и Тисе. Следећег дана су и последње јединице југословенске војске напустиле Бачку, а 14. априла су јединице III корпуса мађарске армије, I, IV и V корпус, као и 'Брза бригада' избиле на линију Дунава, коју, према одлуци Врховне војне команде, нису смеле да пређу.” [Шајти 2010: 125].

Покретке казних мера и одмазде над српским народом у Другом светском рату српска историографија из неког, недовољно јасног разлога, до сада није везивала за случај стрељања у Сиригу 13. априла 1941. Примера ради,

врло обимна, четвортотмна студија Васе Казимировића *Србија и Југославија 1914–1945*. изричито и не помиње злочин у Сиригу мада има појединих поглавља („Срби као жртве војног слома Југославије”, „Злочини мађарске војске над Србима у Бачкој”) [Казимировић 1995: 762–784] где би се тај догађај морао поменути. Истина, на неким местима у оквиру општијих оцена догађаја из 1941. године могло би се закључити да аутор и овај злочин има на уму. У иначе веома важној, драгоцену књизи Косте Николића *Страх и нада у Србији 1941–1944*. аутор наводи да је прва немачка одмазда била у Великом Бечкерек у 17. априла 1941: „стрељано је 17 Срба због 'пљачке, поседовања оружја и насиља наспрам немачким поданицима'”, да би се поновила 20. априла: „стрељано је 14 бивших југословенских војника због поседовања оружја, а 18 грађана је обешено јер су 'извршили злочин насиља против Фолксдојчера'” [Николић 2002: 37]. Поменути податак јесте важан уколико је реч о немачкој одмазди, али нема разлога да се у овај рачун не укључи и одмазда коју су извршиле мађарске окупационе снаге: у том погледу је одмазда у Сиригу први злочин те врсте.

Злочин у Сиригу није, међутим, означавао само чин одмазде с геноцидним намерама него је он укључивао и додатни чин протеривања, тј. депортације, интернације и етничког чишћења Срба. У Николићевој студији с правом се констатује да „са протеривањем Срба у самој Србији, први су почели Мађари”, јер „већ 13. априла мађарске војне власти раселиле су српску колонију у Сиригу” [Николић 2002: 40]. Ту се, додуше, помиње погрешан податак о броју становника, тврдећи да их је било 14.500, али се очигледно, из неког разлога, аутору омакла једна нула више, па се уместо 1.452 (толико је Сириг заједно са Сиришким салашима, а без пустаре Савез, имао становника 1941. године) појавио десетоструко већи број житеља. Но, без обзира на ове детаље, очигледно је да злочин у Сиригу није процењен у свој својој важности и далекосежним процесима који су нагавештени или започети.

Међу тим процесима је, дакако, изузетно важан процес протеривања и проређивања Срба с територије Угарске. О томе јасно говори наредба Војног заповедништва Мађарске војске у Новом Саду од 25. априла 1941, а та наредба је наложила хитно и обавезно исе-

љавање свих колониста с територије Бачке у року од три дана [Касаш 1996: 38]. Таква стратешка одлука мађарске окупационе власти, одлука која није донесена напречац него је, сасвим сигурно, пре почетка рата испланирана, могла је јасно да се види на делу управо приликом егзекуције у Сиригу. Очигледне намере етничког чишћења, депортације и интернације биле су сасвим видљиве у Сиригу 13. априла, тј. 12 дана пре него што је оваква одлука обнародована као „Наређење мађарских окупационих власти”. У историографији је, иначе, већ примећено да се неке начелне одлуке мађарских власти појављују тек после самих поступака које такве одлуке реализују. Тако, у својој књизи *Мађари у Војводини 1941–1946*. Александар Касаш наводи један догађај из 1941. године, догађај у који је био укључен и начелник мађарске Војне управе Новог Сада Ференц Бајор (Ferenc Bayor), а у којем се види како су извођене неке акције које ће тек накнадно бити укључене у системске наредбе: „На састанку новосадских привредника 7. маја коме је присуствовао и Ференц Бајор било је постављено и питање: чија ће бити земља, кућа и читава имовина протераних српских колониста? нашта је Бајор одговорио да је мађарска влада одлучила да их додели Мађарима из Буковине што је неспорно сведочио да је политика колонизације Бачке већ раније била планирана, мада је званичну наредбу о насељавању Секелја Х. Верт издао 9. маја 1941.” [Касаш 1996: 40].

У свом тексту „Мађарска окупација Бачке и Барање и злочин у Сиригу 13. априла 1941.” Драго Његован је указао на строгу повезаност оваквих команди, и то од основне запознати регента Миклоша Хортија, преко команданта генералштаба Хенрика Верта, па све до нижих војних структура [видети: Његован 2017: 76–77]. Енике Шајти је, пак, указала на то да је изричита намера о интернацији становништва била исказана још у наредби Врховног савета одбране Мађарске под насловом „Смернице за поступање са интерниранима” из 1939. године, а та је наредба мењана и допуњена 1940. године. Уредбом Министарства унутрашњих послова од 15. априла 1941. године донета је одлука да интернацијом буду обухваћени Срби „политички заинтересовани за српство, те су њихово садашње понашање и личност давали повода сумњи у то да се спремају за извршење радњи које су штетне са аспекта војне и државне

безбедности”. Ауторка, притом, истиче како „ни ова нова наредба није везивала интернацију за конкретно дело, већ је била довољна ’сумњива’ намера” [Шајти 2010: 142]. О таквој, лабавој правној основи за овакво колективно кажњавање читавог једног народа непосредно сведочи управо злочин у Сиригу.

ИСТОРИОСОФСКИ КОМЕНТАРИ

У страдању Сирижана 1941. могли бисмо констатовати видљивост још једне врсте злочина, мада за тако нешто има више посредних него непосредних доказа. За сагледавање ових аспеката злочина морали бисмо учити нумеричке релације које се могу успоставити између броја погинулих мађарских војника (6) и броја становника Сирига изведених на стратиште (683). И мада је прикупљање житеља села и одвођење на стратиште које су обавили немзетери било последица тренутног стицаја околности, тј. чињенице да се у том времену насиља затекло управо толико људи колико их је било, евидентно је да тај однос веома речито говори о фашистичко-расистичким проценама о вредности једног српског живота. Тај однос ће тек касније бити обнародован по начелу 100 за једнога, тј. по формули одмазде којом ће немачка окупациона војска почети да реализује геноцидни програм усмерен ка систематском искорењивању српског народа. За ову тврдњу немамо конкретних доказа, али је реално очекивати да би нека будућа истраживања, која би се оријентисала ка геноцидном програму немачког, нацистичког и расистичког програма уређења света по моделу новог европског и светског поретка, подразумевала управо такво дефинисање вредности људских, а посебно српских живота. Уколико мађарска, хортијевска војска и није имала таквих расистичких идеја, онда их је могла усаглашавати с немачким пројектима ове врсте, о чему посредно говори и страшни догађај у Сиригу од 13. априла 1941. Због тога би, можда, нека будућа истраживања немачких, али и мађарских архива могла српске истраживаче довести до више него драгоцених сазнања о томе какве су биле стратешке замисли и планови немачког нацизма у односу на Србе још и пре него што је до напада на Краљевину Југославију дошло? Исто тако било би веома занимљиво сазнати како су фолксдојчери и немзетери у Краљевини Југославији усаглашавали

своја поља дејства, а у том склопу и какви су били планови у вези са чиновима одмазде и с геноцидом над српским народом?

О реалном стању ствари знамо довољно на основу онога што се дешавало током немачке и мађарске окупације српског народа. Али да је Адолф Хитлер био расистички надмен и пун презира према Словенима, па и Србима, то је добро познато, а постоје и јасни трагови таквога става у сачуваним и објављеним документима. Тако је, изазван српским демонстрацијама које су одбациле приступање Југославије Тројном пакту, Оперативни штаб Вермахта у својим „Закључцима са саветовања у Берлину од 27. марта 1941.” донео одлуку о нападу на Југославију. Том приликом Хитлер је констатовао да „Срби и Словенци никада нису били пријатељски наклоњени Немцима”, да је он „решен да предузме све припреме да разбије Југославију и војнички и као државу”, да је „од нарочитог политичког значаја да се на Југославију удари немилосрдном жестином и да се војни пораз оствари муњевитом брзином”, да „треба рачунати с тим да ће при нашем нападу Хрвати ступити на нашу страну”, те да је задатак ваздухопловства да „узастопним нападима разори главни град Београд” [Miletić 1987: 342–345]. У „Хитлеровој директиви број 25 од 27. марта 1941. Врховној команди Вермахта за напад на Краљевину Југославију” фирер указује на то да „војни пуч у Југославији изменио је политичку ситуацију на Балкану. Југославију треба сматрати непријатељем и у случају да испрва да изјаву лојалности, па је стога треба раскомадати што је могуће пре.” [Miletić 1987: 346]. У овим документима ништа се не говори о одмаздама, прогонствима, етничком чишћењу и геноциду, али је ситуација на терену показала да су и такве мере, врло вероватно, начелно већ биле припремљене. Штавише, на основу анализе злочина у Сиригу 13. априла 1941, основано се може претпоставити да су овакви окрутни поступци на нивоу највиших команди двеју фашистичких, освајачких војски – немачке и мађарске, или изричито договорени или прећутно подразумевани. Како год било, евидентно је да су такви злочини над српским цивилима били сматрани саставним делом операције освајања српског народа и комадања Југославије. Или, цинички речено, и то савременим политичко-војним жаргоном који настоји да прикрије злочине и злочинце: била је то нека

врста планиране или подразумеване колатералне штете настале приликом војних дејстава.

Сумирајући све ове увиде, можемо рећи да злочин над Србима у бачком, колонистичком селу Сиригу 13. априла 1941. има веома комплексно, до сада недовољно сагледано историјско значење и смисао. Стога би било веома важно да та сложеност буде јасно истакнута и именована. Не рачунајући страшни злочин бомбардовања Београда 6. априла 1941, који представља чин без могућности поређења, злочин у Сиригу означава: (1) први чин одмазде у Другом светском рату на територији Србије и целе Југославије; (2) први чин одмазде заснован по начелу 100 за једнога који ће бити доследно примењиван тек у немачким окупационим зонама кад се буду распламсала два српска антифашистичка устанка (четнички и партизански); (3) први чин протеривања, тј. депортације становништва у Другом светском рату на територији Србије и целе Југославије; (4) први чин етничког чишћења срчануат на уклањање Срба с територија које су сматране саставним делом политичко-правне, државне угарске територије; и, коначно, (5) први чин геноцида над Србима у Другом светском рату, одмах после фаталног бомбардовања Београда 6. априла. Уколико те чињенице знамо и признајемо, онда је утолико чудније и несхватљивије зашто им не посвећујемо онолико пажње колико оне заслужују. Свако историографско изучавање овог злочина мора, стога, рачунати са сложености догађаја и с преплитањем неколиких аспеката овог феномена од којих ни један не би смео да буде олако препуштен забору. Уколико се истински жели систематско неговање српске културе сећања и уколико се у памћењу жели очувати свест о стратиштима и страдалним местима српског народа, онда би злочин у Сиригу 13. априла 1941. морао бити једна од важних, свима добро познатих тема. То би могла бити добра потврда да смо не само схватили важност међународног Дана сећања на жртве холокауста, геноцида и других жртава фашизма у Другом светском рату (22. април) него и да смо добро схватили свеукупну природу наше, српске историјске судбине.

Зато, путнике, кад старим путем из Новог Сада кренеш за Суботицу, ти на излазу из Сирига, мирног колонистичког села, застани крај камена који је наједном изникао усред панонске, бачке равнице и чернозема, па се

код тог камена поклони сенима оних душа које су на том месту стрељане! Застани, путниче, крај споменика који је у знак сећања на стрељане Сирижане израдио вајар Паја Радовановић, а који је постављен 1976. године, о 35-годишњици тог страшног геноцидног чина! Застани и сети се оних који су баш ту, на правди Бога, ни криви ни дужни, стрељани јер су били Срби, народ који подиже своје куће наспрм европских и светских друмова! Поклони се, путниче, тим мирним, убијеним душама чији је највећи грех што су изнад свега волели живот у слободи и што ту слободу ни себи, а ни коме другоме не би никада ускратили! Застани, путниче, на том месту на којем је једна освајачка, окупаторска војска изгубила своје часно име и претворила се у окупаторског злочинца! Застани, путниче, и сети се једног контроверзног, али преиспитивању части и савести склоног човека, председника Мађарске владе Пала Телекија (Pál János Ede Teleki de Szék), који је, видећи куда води везивање Мађарске за немачку освајачку политику и какве су последице раскида „Уговора о вечном пријатељству између Краљевине Мађарске и Краљевине Југославије” потписаног 12. децембра 1940, починио самоубиство 30. марта 1941. године, написавши незаборавне, потресне речи упућене регенту Миклошу Хортију (Miklós Horthy): „Стали смо на страну ниткова, а вести о злостављањима како Мађара, тако и Немаца су лажне, и ниједна реч није истинита! Бићемо лешинари! Најпрљавија нација. Нисам те спремио. Крив сам.” [Zbornik dokumenata 1986: 22]. Застани, путниче, и молитвено, срцем сагледај како народи постају велики само кад имају или велике људе или људе великих гестова који неће ускратити свој глас протеста против злочина, ма од куда он долазио! Застани, путниче, и помоли се да више нико, никада, ни под каквим околностима не подигне руку на невинне и немоћне људе! Помоли се, путниче, мада и сам знаш да су људска бића немоћна да се одупру пориву мрака и зла у себи!

Помоли се, путниче, ма колико светлост у човеку деловала крхко и слабашно: јер једина човекова нада јесте у томе да очува наду! Ако у свему томе и ти, путниче, видиш неки грех или ако помислиш да ово подсећање некога вређа, онда продужи даље, не осврћући се, али преиспитај сопствену савест и провери ниси ли и ти на путу да, негде у свету, у неком насељу на друму, и сам постанеш окупаторски злочинац?

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Вујановић, Ђорђе И. и Божић И. Вујановић (2007). *Сириџ*, Нови Сад: Змај.
- Казимировић, Васа (1995). *Србија и Југославија 1914–1945*, књ. 3, Крагујевац–Београд: Призма – Центар филм.
- Касаш, Александар (1996). *Мађари у Војводини 1941–1946*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Николић, Коста (2002). *Сириџ и нада у Србији 1941–1944. године: Свакодневни живот и окупација*, Београд: Завод за убиенике.
- Његован, Драго (уредник) (2017). *Злочин у Сириџу 13. априла 1941. године: генеза, симбол, последице*. Зборник радова са Научног округлог стола, Сириг, 5. новембар 2016, Сириг – Темерин – Нови Сад.
- Срњић, Бранко (2010). *Априлска трагедија: Сириџ, 13. априла 1941*, Сириг: Месна заједница – Б. Срњић.
- Miletić, Antun /prij./ (1987). *Априлски рат 1941*, Београд: Војноисторијски институт.
- Šajti, Enike A. (2010). *Мађари у Војводини 1918–1947*. (prev. A. Ozer), Novi Sad: Forum.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (1986). tom XV, knj. 1: O učešću hortijevske Mađarske u napadu i okupaciji Jugoslavije 1941–1945, Beograd–Budimpešta: Војноисторијски институт.

Иван Неђирић
Матица српска
Нови Сад

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРЕОБРАЖАЈ ХРВАТСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ (1970–1990)

(Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Srednja Europa, Zagreb 2016, 293 str.)

Историја хрватске историографије током југословенског раздобља привлачи пажњу истраживача током последњих неколико година. Захваљујући радовима неколицине историчара развој хрватске историографије након Другог светског рата анализиран је са становишта „политике повијести” (Сњежана Корен), њеног институционалног развоја (Магдалена Најбар-Агичић) као и њених водећих историчара (осим огледа Дамира Агичића, свакако вреди поменути и зборнике радова посвећене Мирјани Грос, Јарославу Шидаку, Јосипу Матасовићу те Ренеу Ловренчићу). Ипак, упркос вредним помацима

оствареним током претходне две деценије којима су значајно допринели и српски историчари (Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, Коста Николић), историја историографије, насупротив глобалним трендовима у историјском мишљењу, представља једну од најзаостављенијих дисциплина историјске науке у историографијама бивше Југославије. Имајући у виду поменути чињеницу, књига Бранимира Јанковића, вишег асистента на Одсеку за повијест Филозофског факултета у Загребу, проистекла из докторске дисертације одбрањене на истом факултету 2014. године, заслужује пажњу стручних кругова не само у Хрватској већ и у осталим земљама региона. Ово посебно с обзиром не само на њено фактографско богатство већ, још и више, на карактеристични теоријско-методолошки приступ који је аутор следио истражујући концептуални преображај хрватске историографије од почетка 1970-их до распада социјалистичке Југославије.

Јанковићев приступ одликује, првенствено, усмереност ка теоријско-методолошкој основи хрватске историографије током раздобља „касног социјализма” (1970–1990). Настојећи да утврди теоријске претпоставке на којима се одвијао преображај хрватске историографије, Јанковић се послужио са три важна концепта која, колико нам је познато, до сада нису употребљавана у истраживању историје јужнословенских историографија. Реч је о концепту научне парадигме Томаса Куна, теорији поља Пјера Бурдијеа те концептима културног трансфера и транслације. Одатле је Јанковић марксизам у хрватској и југословенској историографији означио владајућом парадигмом која је усмеравала истраживање и писање историографије у социјалистичкој

Југославији те се и модернизација хрватске историографије одвијала унутар ове, од стране научника и власти, прихваћене парадигме. Управо стога, у намери да анализира положај и функцију историографије као и историчара унутар хрватског и југословенског социјалистичког друштва, Јанковић је посегao за Бурдијеовом теоријом поља која сваку појединачну област друштва сагледава као хијерархијски уређене области у којима се одражава реални распоред различитих врста моћи, тј. бурдијеовски речено економског, друштвеног, културног и симболичког капитала. Означавајући „историјским пољем” академске историчаре, научне институције и, напослетку, саму историографију, Јанковић је настојао да одреди улогу појединаца, институција као и појединих историјских радова у преображају хрватске историографије узимајући у обзир како „институционалну и симболичку позицију” али и везе „полуаутономног историјског поља” с политичким, друштвеним, научним и културним пољем. Коначно, док се концептом парадигме служио како би њоме означио и анализирао теоријско-методолошку структуру историјске науке а концептом поља односе моћи унутар саме историографије као и њену улогу у друштву, Јанковић је сâм преображај хрватске историографије анализирао са становишта културног трансфера и транслације. Полазећи од чињенице да су односи између различитих култура обележени различитим видовима међусобних прожимања у чијој се основи налази културна размена, он је анализирао начине на које се одвијала рецепција појединих теоријско-методолошких концепата, изворно насталих у појединим иностраним историографијама, праћена неизоставним модификацијама и прилагођавањима локалним историографским традицијама и општим културним условима при чему настају различите „хибридне форме”.

Треће, усредсређен на хрватску историографију и узимајући у обзир чињеницу да су унутар југословенског државног оквира деловале националне историографије, Јанковић је (сматрамо сасвим оправдано) хрватску историографију сагледао унутар широког југословенског контекста, као саставни део тадашње југословенске историографије. Ово посебно будући да су осим истраживања историјских тема од општејугословенског значаја, историчари у Југославији сарађивали

у заједничким струковним удружењима, учествовали у заједничким југословенским историографским пројектима (попут *Историје народа Југославије* или *Југословенској историјској часописи*) као и да је већина националних историографија била утемељена на сличним теоријско-методолошким поставкама. Одатле је Јанковић хрватску историографију, када је то било могуће, поредио с двама најразвијенијим националним историографијама у Југославији, српском и словеначком, док је, истовремено, настојао да утврди „елементе транснационалности” који су увек присутни приликом трансфера појединих теорија, метода и концепата из иностраних историографија у хрватску историографију.

Коначно, с обзиром на чињеницу да је хрватска историографија у периоду „касног социјализма”, макар номинално, била утемељена на марксизму, Јанковић је проблематизовао марксизам као теоријско-методолошку парадигму хрватске историографије у социјалистичкој Југославији. При томе, он је овај истраживачки проблем анализирао са три аспекта. Полазећи од оцена које су о хрватској марксистичкој историографији изношене након распада југословенске државе и пропасти социјализма, Јанковић сматра да је могуће говорити о две школе мишљења. Једна у марксистички заснованој историографији види искључиво проблем идеолошке историографије усмерене на апологију постојећег политичког поретка и социјалистичког друштвеног уређења. Заступници ових оцена потичу из круга политички десно усмерених хрватских историчара (Трпимир Мацан, Стјепан Антољак, Драгутин Павличевић, Јосип Јурчевић, Јуре Кришто) и истовремено се залажу за некритичку ренационализацију хрватске историографије не доводећи у питање национализам као нову идеолошку матрицу историјске науке. Другу школу мишљења одликују уравнотеженији судови и истицање модернизацијских учинака марксизма на хрватску историографију (Петар Корунић, Иво Голдштајн, Невен Будак, Никша Станчић, Божена Врањеш-Шољан) која је управо током раздобља социјализма остварила највећи тематски, кадровски и институционални развој у својој историји. Други аспект тиче се начина на који је могуће истраживати присуство марксизма у хрватској историографији. Упозоравајући на разлику између марксизма

у смислу обавезујуће идеологије, односно једне од различитих друштвених теорија, Јанковић истиче да је присуство марксизма у историографији неопходно анализирати на тематском, методолошком и термиолошком нивоу кроз анализу радова водећих хрватских историчара као и деловања кључних историографских институција (студије историје, историјски институти и часописи). При томе, од нарочитог значаја сматрамо Јанковићеву напомену да априорно избегавање „демонизирања марксизма“ представља један од основних предуслова за слојевиту анализу марксизма у хрватској (као и свакој другој) историографији. Коначно, тежиште у истраживању овог питања Јанковић је усмерио ка улози марксизма у модернизацији хрватске историографије у концептуалном и теоријско-методолошком погледу.

Након исцрпног увода (стр. 1–48), Јанковић је резултате истраживања представио у четири тематски заокружене целине. У првом поглављу анализирао је чиниоце (концептуалне, институционалне и персоналне) који су утицали на преображај хрватске историографије 1970-их и 1980-их година (стр. 49–106). Полазећи од чињенице да је историографија (посматрана као аутономно „историјско поље“) следила властите развојне путеве на које друштвено-политички услови нису непосредно утицали, Јанковић сматра да политички и друштвени дисконтинуитети 1945. и 1991. не означавају истовремено и теоријско-методолошке дисконтинуитете. Напротив, хрватска историографија (што је био случај и са српском и словеначком историографијом) током прве две деценије социјалистичке Југославије и даље је задржала своју традиционалистичку „дисциплинарну матрицу“ усмерену ка реконструкцији догађаја из, претежно, политичке историје. По карактеристичним темама (али не и по начину обраде који је и даље био традиционалистички) марксизам је био присутан у истраживањима историје 20. века у којима су доминирали историја радничког покрета и КП Југославије. У том контексту ваља разумети и оснивање Института за историју радничког покрета у Загребу 1961. године. Ипак, марксизам је у послератној Хрватској, као и у осталим југословенским историографијама, проширио предмет историјског истраживања на теме попут друштвених класа и друштвених сукоба усмеривши историјску

науку у правцу друштвене и економске историје што је, истовремено, био и водећи правац у којем су се одвијали теоријски и методолошки преображаји хрватске историографије током 1970-их и 1980-их година. Кључну улогу у процесу заговарања модернизације хрватске историографије Јанковић, несумњиво с пуним правом, приписује Мирјани Грос, професорци Филозофског факултета у Загребу, која је од почетка 1950-их пажљиво пратила главне токове савремене светске историографије и с њима упознавала домаћу стручну јавност. Мирјана Грос је нарочиту пажњу посвећивала „француској социолошкој историографији“ заговарајући школу *Анала* као пожељан теоријски-методолошки приступ истраживању који би требало да следе и југословенски историчари. Синтезу својих настојања за модернизацијом историографије она је изложила у универзитетском уџбенику *Историјска знањост* објављеном 1976. године (друго издање 1980), који, осим исцрпног прегледа историје историографије од античког доба до средине 20. века, садржи и поглавља о теорији историјске науке и методологији историјског истраживања. Узимајући у обзир структуру и садржај књиге, Јанковић с правом оцењује да је она извршила изузетно снажан утицај не само на хрватску већ и на читаву југословенску историографију како својим фактографским богатством тако и ауторичном критиком традиционалне политичке историје и заговарањем проучавања друштвених структура, тзв. „генетичко-структуралног приступа“ у контексту марксистичке теорије друштва. Своје теоријско-методолошко становиште Мирјана Грос је, потом, практично приказала у зборнику радова *Друштвени развој у Хрватској: од 16. столјећа до почетка 20. столјећа* (Zagreb 1981) као и у монографији *Поџеци модерне Хрватске: неоапсолутизам и цивилној Хрватској и Славонији: 1850–1860* (Zagreb 1985). Као чланица уредништва *Часописа за савременију повјест* Мирјана Грос је уређивала рубрику посвећену методологији историјске науке подстичући превођење важних теоријских чланака аутора из иностранства и охрабрујући домаће историчаре (махом припаднике најмлађе генерације) на писање теоријско-методолошких чланака. Коначно, на неопходност модернизације историјске науке Мирјана Грос је указивала и у расправама вођеним 1980-их година поводом писања трећег тома *Историје народа и народности Југославије*.

У другом поглављу Јанковић је анализирао резултате заговарања теоријско-методолошког преображаја хрватске историографије (стр. 107–166). Полазећи од реакција историчара на захтеве за модернизацијом историографије, Јанковић је подробно приказао критику којој је Бранислав Ђурђевић, један од ретких југословенских историчара који се интензивно занимао теоријским питањима историјске науке, у више наврата подвргавао теоријско-методолошка схватања Мирјане Грос. Иступајући с „тврдих” марксистичких позиција, Ђурђевић је одбацивао структурализам за који се залагала Гросова сматрајући га неспојивим с „аутентичним” марксизмом. Осим Ђурђевића, концепције Мирјане Грос критиковали су и Игор Караман, Младен Шваб као и неколицина других југословенских историчара (Богумил Храбак, Смиљана Ђуровић) док је доајен хрватске историографије, Јарослав Шидак (уједно и некадашњи ментор Мирјане Грос), оставши до краја живота доследан традиционалистичком разумевању историје, гајио неповерење према модернизацијским настојањима своје бивше ученице. Упркос поменутом отпорима, током 1970-их и 1980-их година одвијала се постепена модернизација хрватске историографије која је дошла до изражаја у конституисању нових дисциплина историјске науке – економске и квантитативне историје, историјске демографије те историје жена и свакодневног живота. На тај начин, хрватска историографија је, иако с извесним закашњењем, следила глобалне трендове у историографији, усмеравајући се у правцу једне врсте друштвене историје. Процењујући домете теоријско-методолошког преображаја хрватске историографије, Јанковић с правом истиче да јој је недостајао јасан концептуални оквир као и да је, током унутрашње кризе југословенске државе током 1980-их, изостала значајнија рецепција тада утицајних праваца у историјском мишљењу попут историје менталитета, нове културне историје и историјске антропологије. Узимајући у обзир поменуте оцене, теоријска и методолошка модернизација хрватске историографије била је тек делимично остварена. Ово посебно будући да је, упркос вредним помацима, значајан део хрватске историографије и даље сачувао своју традиционалистичку структуру, како у односу на предмет истраживања тако и у погледу теоријско-методолошког приступа.

У трећем, односно, четвртном поглављу Јанковић је на примеру двеју тема, Француске револуције (стр. 167–216) те „буна и отпора” (стр. 217–247), анализирао не само теоријско-методолошки развој хрватске историографије већ и идеолошке, политичке и друштвене чиниоце који су у значајној мери утицали како на заступљеност ових тема у укупном јавном дискурсу тако и на њихову интерпретацију. У оба случаја било је речи о темама које су, са становишта званичне социјалистичке идеологије, имале изузетну важност будући да су револуције те народне побуне представљале једну од упоришних тачака социјалистичког политичког поретка. Стога су обе, како истиче Јанковић, биле својеврсне идеолошке теме. Анализирајући однос према Француској револуцији у хрватској историографији унутар заједничког југословенског контекста као и рецепцију историографије о Француској револуцији, Јанковић је покушао да на поменутом примеру епохалног догађаја из светске историје утврди и елементе присвајања, прилагођавања и усвајања који су наступали с преношењем (трансфером) историографских дела из једног (најчешће француског) у хрватски и југословенски контекст. Указавши у кратким цртама на главне токове којима се одвијала рецепција историографије о Француској револуцији у хрватском, српском и словеначком контексту током 19. и прве половине 20. века, он је своју пажњу усредсредео на раздобље након Другог светског рата. Тада су, у промењеном политичком и друштвеном контексту, поред објављивања историја Француске револуције чији су аутори били марксисте (Албер Матјез, Албер Собул), превођени и приређивани текстови појединих водећих личности револуције, попут Робеспјера и Сен Жиста, Дантона и Мара, Бабефа и Буонаротиа, те „ебертиста и бесних”. Кључну улогу у приређивању ових издања имао је филозоф Миле Јока који је, како истиче Јанковић, захваљујући своме предратном и ратном ангажману, располагао значајним „симболичким капиталом” у социјалистичкој Југославији. При томе, Јанковић скреће пажњу и на прилагођавање (адаптацију) страних аутора југословенском социјалистичком контексту који се, по правилу, одвијао у виду селекције преведених дела, селекције самих списа који су се преводили и, коначно, у предговорима, односно, поговорима који су имали задатак да

личности, догађаје, појаве и процесе Француске револуције интерпретирају из званичне марксистичке и социјалистичке перспективе што је посебно долазило до изражаја у уџбеницима историје и енциклопедијским одредницама. Јанковић је на примеру „појатраге за домаћим јакобинцима” указао на идеолошке елементе у интерпретацији појединих догађаја из националне историје којима су приписивана револуционарна обележја иако она, заправо, нису постојала. С друге стране, усложњавање гледишта на Француску револуцију одвијало се у упознавању домаће стручне јавности с историографском школом *Анала* у чему је кључну улогу, опет, имала професорица Мирјана Грос. Коначно, обележавање 200-годишњице Француске револуције у тадашњој Југославији подстакло је превођење изворних дела појединих револуционара (Граф Бабеф, Томас Пејн) као и дела истакнутих историчара који су Француску револуцију и даље тумачили из марксистичке перспективе (Мишел Вовел, Ерик Хобсбаум) али и књиге Франсоа Фиреа, водећег критичара марксистичке интерпретације Француске револуције. Након обележавања јубилеја, услед глобалног урушавања социјалистичког друштвеног уређења и распада Југославије и Совјетског Савеза, уследило је изразито опадање интересовања за Француску револуцију како у хрватској тако и у осталим историографјама бивше Југославије.

У последњем поглављу књиге Јанковић је анализирао теоријско-методолошки оквир хрватске историографије на примеру народних „буна и отпора” (усредсређујући се нарочито на Сељачку буну Матије Гупца из 1573), будући да се у проучавању поменуте теме историјска наука умногоме укрштала с тада владајућом идеологијом. У основи, социјални покрети доњих друштвених слојева, по правилу сељаштва, интерпретирани су с марксистичког становишта као облици класне борбе којима је, поред захтева за социјалном еманципацијом, приписивана и национално-ослободилачка улога. Својеврсни изузетак од овог схематизованог приступа „бунама и отпорима” представљали су радови Наде Клаић у којима је ова истакнута историчарка оповргавала појединачну схематску интерпретацију као и идеализацију сељаштва и демонизацију племства као искривљавање историјске стварности. Од важности се чини Јанковићева напомена да су историчари који

су се бавили овим темама, неретко, осим са знајних интереса, били руковођени и намером да оснаже властиту позицију не само унутар историографије већ и да стекну шире, друштвено и политичко признање тј. да ојачају „своју позицију у хисторијском и друштвеном пољу”. Ипак, истраживање „буна и отпора” подстакло је развој економске и друштвене историје у хрватској историографији при чему, како истиче Јанковић, он није био праћен одговарајућом теоријском и методолошком концептуализацијом. Другим речима, хрватски историчари су приступили проучавању тема из економске и друштвене историје на темељу традиционалне методологије без истовременог познавања теоријско-методолошких приступа других друштвених наука (економије, социологије, политикологије) услед чега нису учествовали нити у теоријским нити у методолошком преображају хрватске историографије.

Резимирајући резултате свога истраживања (стр. 249–254) Јанковић закључује да је марксизам био тек у ограниченој мери присутан у хрватској историографији будући да су историчари остали углавном „доминантно грађански” историчари „с нешто марксистичке надградње у бављењу неким истраживачким темама, прије свега у употреби марксистичке терминологије или марксистичких заснованих интерпретација” (стр. 249). С друге стране, концептуални преображај хрватске историографије током 1970-их и 1980-их година био је умереног обима, није обухватио целокупну историографију и био је праћен отпорима традиционалистичке струје унутар „историографског поља”. Стога је резултат рада на теоријско-методолошком преображају хрватске историографије амбивалентан – упркос томе што су зацртани циљеви били тек делимично остварени, истовремено је, током раздобља „касног социјализма”, наступила значајна плурализација теоријско-методолошких приступа унутар хрватске историографије.

Приводећи крају осврт на књигу колеге Јанковића, сматрамо да би било од користи упозорити на неколико чињеница. У првом реду, сматрамо да је Јанковић потпуно оправдано анализирао хрватску историографију у контексту тадашње југословенске историографије. Ово упркос често изражаваним сумњама током постојања социјалистичке Југославије у погледу тога да ли југословенска

историографија (не као збир националних историографија већ као релативно јединствене историографије) уопште постоји. Наиме, поменуте сумње проистичале су, по свему судећи, из идеолошких претпоставки као и традиционалног концепта свих југословенских историографија усмерених на истраживање, превасходно, националне прошлости. Осим тога, идеолошка превирања и напуклине у владајућој идеологији често су биле видљивије у историографији него у другим научним дисциплинама. Међутим, упркос томе, имајући у виду постојање заједничких институција, заједничких истраживачких пројеката, релативно јединствени предмет истраживања, као и готово идентичне теоријско-методолошке концепције несумњиво је да је могуће говорити о југословенској историографији као општем оквиру унутар кога су се развијале поједине националне историографије. Својеврсну потврду ове тезе представљају и елементи сличности између српске и хрватске историографије који се дају уочити на више нивоа — од организационог, преко друштвеног све до теоријско-методолошког. Када је реч о последњем аспект, реч је, пре свега, о наслеђеној традиционалној дисциплинарној матрици представљеној у позитивизму и историзму (усредсређеност на утврђивање појединачних чињеница из националне политичке историје), запостављању културне, друштвене и економске историје (упркос теоријским подстицајима које је пружао марксизам), одсуству компаративно-историјског приступа те изразитом помањкању интереса за европски и светски контекст националне историје као и о недовољној саморефлексивности дисциплине услед одсуства систематског бављења теоријом и методологијом историјске науке те историјом историографије. Истовремено, сличности између српске и хрватске историографије могуће је уочити и када је реч о модернизацијским стремљењима у обе (националне) дисциплине. Наиме, објављивање пионирског дела *Historijska znatnost* из пера Мирјане Грос као и њена насто-

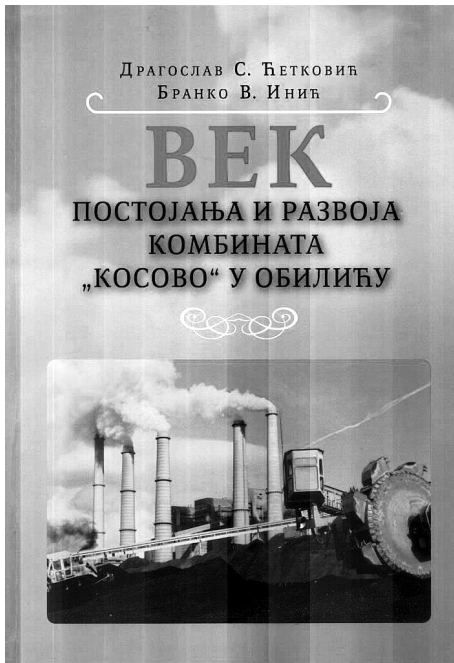
јања за модернизацијом тадашње хрватске/југословенске историографије коинцидирала су са сличним стремљењима неколицина највиђенијих српских историчара (Радован Самарџић, Сима Ћирковић, Андреј Митровић, Чедомир Попов, Милорад Екмечић, Бранко Петрановић) који су од почетка 1970-их упорно истрајавали на теоријско-методолошком развоју историјске науке.

Напоследку, књигу Бранимира Јанковића одликује, пре свега, модеран и иноваторски приступ истраживању историје историографије који на одговарајући начин кореспондира с водећим токовима у савременој светској историографији. Определивши се за приступ који у средиште разматрања поставља концептуалне основе историјске науке (што представља један од могућих приступа који, што заслужује да буде истакнуто, до сада није примењиван нити у хрватској нити у српској историографији), Јанковићево истраживање представља вид широко засноване интелектуалне историје. Захваљујући томе, он је успео, без имало претеривања, да пружи слојевиту и изнијансирану анализу доминантних теоријско-методолошких концепата и друштвених и идеолошко-политичких услова који су одређивали карактер и физиономију хрватске историографије током „касног социјализма” пружајући, у исто време, и подстицаје за њено концептуално осавремењавање, али и постављајући поменуто преображају инхерентна ограничења. Имајући у виду поменуте чињенице, Јанковићева књига представља изванредан допринос историји историографије који на методолошки беспрекоран начин вреднује и критички процењује хрватску и југословенску историографску баштину. У том смислу, књига Бранимира Јанковића представља, по нашем суду, пожељан модел за истраживање историје историографије и, надамо се, подстицај за будућа истраживања. Ово посебно, будући да само снажењем властите саморефлексивности историјске наука може да оствари еманципаторски потенцијал у друштву у којем настаје и делује.

Проф. др Михаел Анђоловић
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет, Сомбор

СТО ГОДИНА ИСТРАЖИВАЊА И ЕКСПЛОАТАЦИЈЕ УГЉА И ШЕЗДЕСЕТ ГОДИНА ПРОИЗВОДЊЕ ЕЛЕКТРОЕНЕРГИЈЕ У КОМБИНАТУ „КОСОВО” У ОБИЛИЋУ

(Драгослав С. Ћетковић и Бранко В. Инић: *Век постојања и развоја комбината „Косово” – Обилић*, Обележја плус и Културно-просветна заједница Србије, Београд 2015, 247 стр.)

Крајем септембра 2015. промовисана је једна значајна и вредна књига историографског жанра. На готово 250 страна, с пригодним тврдим корицама, текстом, табелама (20), фотографијама (207), скицама, мапама (20), цртежима и блок-дијаграмима, изнета је богата историја Комбината „Косово” из Обилића и територије где се комбинат налази. Аутори овог дела, које ће послужити као основ

будућег рада „Рударство угља Србије – техно-економска, стратешка студија”, јесу професор Драгослав С. Ћетковић и дипломирани економиста Бранко В. Инић. Књига по свеобухватном садржају, карактеру, тематици и времену у којем је стварана и по актуелности гледаној кроз ракурс обезбеђења и експлоатације сировина фосилног порекла може бити уврштена у најзначајније књиге о развоју угљарства у Србији. Од неспорног значаја су одлично дизајнирани и систематизовани табеларни прикази производње угља лигнита и електричне енергије у Србији, и то угља у периоду од преко 140 година, а електроенергије током 55 година.

ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ И РУДНА БОГАТСТВА СРБИЈЕ

Као увод у ово, у основи рударско, дело у првом и другом делу књиге (под насловима „Историјске прилике у Србији до краја 20. века” и „Рудна богатства и развој рударства у Србији”), на нешто више од 40 страна, значајки је обрађено историјско раздобље српског рударства и топионичарства и ковница новца у српској средњовековној држави, од Немањића до Бранковића, односно до пада у турско ропство, као и ресурси минералних сировина на подручју Србије и на просторима Косова и Метохије.

Нарочито снажан утисак остављају подаци у табели на стр. 46. под насловом „Угљ и енергетика Србије у прошлости и будућно-

Табела 1. Угаљ и енергетика Србије у прошлости и будућности

Басени и начин експлоатације	Прошлост (1870–2013)				Будућност – резерве				Индекс (6:2)
	Угаљ		Термоенергија		Угаљ		Термоенергија		
	у 10 ³ t	Удео %	у 10 ³ mW	Удео %	у 10 ³ t	Удео %	у 10 ³ mW	Удео %	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Колубарски	1.004.533	59,88	717.524	61,16	3.311.500	15,00	2.365.357	16,00	329,65
1.1. Површинска	987.272	58,85	703.715	59,98	3.311.500	15,00	2.365.357	16,00	329,65
1.2. Подземна	17.261	1,03	13.809	1,18	-	-	-	-	-
2. Костолачки	216.846	12,93	146.517	12,49	1.991.400	9,02	1.185.357	8,02	809,02
2.1. Површинска	201.590	12,02	135.299	11,53	1.991.400	9,02	1.185.357	8.02	809,02
2.2. Подземна	15.256	0,91	11.218	0,94	-	-	-	-	-
3. Косовски	333.047	19,85	219.110	18,68	15.736.000	71,27	10.352.630	70,05	4.724,86
3.1. Површинска	321.978	19,19	210.255	17,92	15.736.000	71,27	10.352.630	70,05	4.724,86
3.2. Подземна	11.069	0,66	8.855	0,76	-	-	-	-	-
I Укупно (1+2+3)	1.554.426	92,66	1.083.151	92,33	21.038.900	95,29	13.903.944	94,07	1.283,60
I.1. Површинска	1.510.840	90,06	1.049.269	89,43	21.038.900	95,29	13.903.944	94,07	1.283,60
I.2. Подземна	43.586	2,60	33.882	2,90	-	-	-	-	-
II Подземна експлоат. (рудници)	114.350	6,82	84.704	7,22	791.000	3,58	719.091	4,86	848,94
III Подводводна експ.	6.165	0,52	5.292	0,45	250.000	1,13	156.250	1,07	-
Свега (I+II+III)	1.677.667	100,00	1.173.147	100,00	22.079.900	100,00	14.779.285	100,00	1.259,75
Србија – све врсте угља и енергије без КиМ	1.344.621	80,15	954.037	81,32	6.343.900	28,73	4.426.035	29,95	463,93

сти”. Табела јасно говори о значају рударства, посебно о његовој будућности, с обзиром на расположиве резерве лигнита и водне потенцијале за потребе садашњих и будућих термоелектрана. Ту се посебно рачуна на хидро-потенцијале планине Мокра гора. Нису приказани подаци о перспективама налажења нафте, иако на њу указују извесне прелиминарне информације и интересовање нафтних компанија.

У наставку, дају се кратак историјат и економске процене вредности налазишта угља на територији Косова и Метохије. Истиче се да је утврђено да су налазишта угља на овим просторима међу највећима у Европи.

КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКИ УГЉЕНИ БАСЕНИ

Трећи део књиге („Косовско-метохијски угљени басени”, стр. 57–120) посвећен је косовско-метохијским угљеним басенима. Геолошки, цело Косово и Метохија садржи углавном три велика басена лигнита: Косовски, Метохијски и Дренички. У овој књизи област геологије није детаљно обрађивана (то ће бити урађено у следећој, најављеној књизи). У књизи су детаљно приказани ови басени, као и историјски развој експлоатације угља у њима, и дате су познате до сада истражене резерве угља. Оне су сумиране у табели на стр. 87, коју ради бољег увида дајемо.

Табела 2. Истражене резерве угља на Косову и у Метохији

Угљени басени	Геолошке 10 ⁹ t	Билансне 10 ⁹ t	ДТЕ (GJ/t)	Влага (%)	Пепео (%)	Сумпор (%)
Косовски	11,7	8,8	7,10	до 45	16–21	до 0,8
Метохијски	2,8	1,5	7,40	42–45	16–23	до 0,8
Дренички	0,5	0,2	7,20	до 45	16–23	до 0,8
Укупно	14,7	10,5	7,26			

Косовски угљени басен

Квалитет косовског угља варира, зависно од садржаја влаге, pepела и тера, и износи просечно око 5.700 kJ по килограму. Резерве Косовског басена које су до сада истражене и регистроване износе преко 12 милијарди тона, од којих су око 9 милијарди билансне, с преко 70% А категорије.

Истражни геолошки и рударски радови започели су 1920. Најпре је 1921. урађен поткоп у близини села Црвене Водице, чија је дужина била 72 метра. На тај начин отпочела је експлоатација јаме „Косово“, где је касније урађено извозно окно и после извозни нископ. Прве регистроване тоне угља произведене су 1922. у износу од 1.680 тона. Затим производња расте, и од 1922. до 1928. у просеку она је 6.000 тона годишње. Највећи обим производње достигнут је 1946: 139.402 тоне.

После јаме „Косово“ долази до отварања јаме „Сибовац“ (највећа производња била је 1956. и износила је 74.219), затим јаме „Прилужје“, о чијој производњи нема поузданих података, и која престаје с радом почетком Другог светског рата, као и јаме „Крушевац“ (максимална производња била је 1966. године и износила је 24.355 тона). Јама „Косово“ била је у власништву Прометне банке Београд, чији је председник био Милош Савчић, грађевински инжењер, министар и привредник. Банка је имала концесију за истраживање и експлоатацију доброг дела терена на којима се простире Косовски басен лигнита.

С обзиром на расположиве резерве угља, њихову дубину залегања и квалитета, размишљало се о изградњи/отварању површинских копова и одговарајућих термоелектрана, топлана, фабрике гаса и азотаре с пратећим постројењима.

Након прве целине, посвећене подземној експлоатацији, у другој целини овог дела књиге обрађује се површинска експлоатација. Косовски басен се дели на три дела: Северно, Средње и Јужно подручје, а подручја на откопна поља. Ту су концентрисане најбоље партије угља с просечном дебљином од око 50 метара. Северном подручју припадају откопна поља „Добро село“, „Белаћевац“, „Сибовац“ и „Крушевац“.

Површински коп „Добро село“. Најпре су започеле припреме за отварање првог површинског копа „Добро село“. Паралелно с тим текле су и припреме за изградњу термоелек-

тране од 65 MW. Радови на отварању ПК „Добро село“ отпочели су 1956. багерима кашикарима и дреглајнима, а транспорт откопаних маса обављао се вагонима са електровучом. Коп се фазно развијао од производње од милион на 3,6 милиона тона угља годишње. Угљ се испоручивао ТЕ „Косово А“, од 65 MW и осталим потрошачима. У међувремену су набављени роторни багери за откопавање јаловине и угља, а за транспорт откопаних маса уведени су транспортери с траком.

Подизањем капацитета ПК на 2,6 милиона тона обезбеђено је снабдевање и другог блока ТЕ „Косово А“ од 125 MW, сушаре и топлане. Настављено је проширење капацитета ПК до планираних 8,6 милиона тона лигнита. Укупан број запослених достигао је средином 1966. број од 800 људи.

Површински коп „Белаћевац“. Радови на отварању овог копа отпочели су 1964. Копање је обављено малим багерима кашикарима запремине кашике мањом од 2 m³, а транспорт откопане масе вршен је камионима. Коп се развијао фазно, с почетном производњом од 3,5 милиона тона угља, која је достигла 10,5 милиона тона годишње. Капацитетом од 3,5 милиона тона обезбеђено је снабдевање два блока ТЕ „Косово А“ од по 200 MW, а проширењем капацитета на 5,5 милиона тона обезбеђено је снабдевање угљем блока 210 MW у ТЕ „Косово А“. У трећој фази проширења „Белаћевца“ на 10,5 милиона тона обезбеђено је снабдевање угљем оба блока ТЕ „Косово Б“ капацитета два пута по 339 MW. Паралелно с откопавањем угља вршено је и планско откопавање раскривке.

Производња резервних делова и опреме и одржавање целокупне опреме датира из времена када је почела припрема опреме Површинског копа „Добро село“ 1958/1959. године, 1967. формирана је електромашинска служба (ЕМС), да би 1991. био основан „Енергоприм“, у оквиру којег се обавља производња енергетске опреме и резервних делова и градња, монтажа и одржавање енергетских објеката и постројења. У његовом саставу су: Фабрика рударске и енергетске опреме, Ремонт и монтажа, Електроремонт и Производне и помоћне услуге.

Сепарација угља врши гранулацију по ЈУС-у, за ПК „Добро село“. Има капацитет 300 тона на час по линији. Укупно 1,5 милиона тона годишње. Сортирница-сепарација „Добро село“ капацитета је 3,0 милиона тона.

Дробљана-сепарација „Белаћевац А” дробљив угаљ за ТЕ 3, 4 и 5 блока снаге 610 MW. Део угља, углавном крупне класе, усмерава се у погон сушара.

Дробилично постројење „Косово Б” прерађује угаљ са ПК „Белаћевац” у две технолошке линије „А” и „Б” и ради у склопу ТЕ „Косово Б” капацитета 1.800 тона на час. Годишње 6 милиона тона.

Сепарација с дробљаном „Добро село” прерађује угаљ ПК „Добро село” капацитета 3.360 тона на час; годишње 3,5 милиона тона.

Депонија ситног угља „Косово А” у саставу Сепарације. Складишни простор сепарације износи 650.000 тона.

Сушаре I и II су капацитета два пута по 85,7 тона сушеног угља на час, што за 7.200 производних часова у току године износи два пута по 617.000 тона сушеног угља, коришћењем два пута по 1.050.000 тона сировог угља. За сушење угља користи се водена пара из топлане.

Од 1923. до краја 1944. на Косову је ископано 1,1 милион тона, а од 1945. до 1960. године 7,0 милиона тона.

Метохијски угљени басен

Метохијски басен угља представља релативно велику тектонску потопину, површине од око 1.700 км² (8,75% територије Косова и Метохије). Састоји се, према подели Јована Цвијића, из три дела:

- Северни, пећки део или Метохијски басен,
- Средњи, ђаковички део, и
- Призренско-суворечки део или Подримје.

До сада је овде утврђен обим резерви од око 2 милијарде тона, а билансне резерве износе око 400 милиона. Садржај влаге и пепела је исти као и у Косовском басену, а топлотна моћ је нешто већа због садржаја тера и износи просечно 1.750 kCal/kg.

Дренички угљени басен

Последња целина у овом делу књиге посвећена је Дреничком угљеном басену, који се налази између претходно приказаних Косовског и Метохијског, и представља посебну географско-економску целину, дужине око 30 и ширине до 10 км.

ПРОИЗВОДЊА ЕЛЕКТРИЧНЕ ЕНЕРГИЈЕ

Четврти део књиге (стр. 121–158) посвећен је производњи електричне енергије.

Први значајнији термоенергетски објекат изграђен је у Црквеној Водици капацитета 2,5 MW који је напајао рудник „Косово”, Приштину, Косовску Митровицу и „Трепчу” (Звечан). Затим је изграђена термоелектрана „Косово А” снаге 65 MW, и њено проширење по фазама: Блок А1 – 1962. године – 65 MW; Блок А2 – 1964. – 125 MW; Блок А3 – 1970. – 200 MW; Блок А4 – 1971. – 200 MW; Блок А5 – 1975. – 210 MW.

Паралелно с изградњом површинског копа „Белаћевац”, фазно су се градиле две термоелектране:

- производња угља у износу од 3,5 милиона тона и III и IV фаза „Косово А” два пута по 200 MW.
- производња угља од 5,5 милиона тона и „Б” фаза „Косово А” 210 MW.

Пројектованим капацитетом површинског копа „Добро село” од 3,6 милиона и 5,5 милиона тона угља у површинском копу с ТЕ номиналне снаге 800 MW на локацији „Косово А”, с пратећим објектима сепарације, сушаре и топлане и посебних погона гасификације и фабрике азотних ђубрива, окружена је градња објеката на територији Општине Обилић.

Изградња Термоелектране „Косово Б”, у близини села Племетине, започета је 1977. Изграђене су две термоелектране снаге по 339 мегавата.

Када је почела изградња погона енергетике и хемије 1966. године (гасификација, сушара, азотара), почела је и изградња топлане у Обилићу. Међутим, после престанка рада гасификације и азотаре, топлана послује као део термоелектране „Косово”. Топлана је давала технолошку пару и електричну енергију. Инсталисана су три котла за производњу 1.600 тона технолошке паре по часу. Уз прва два котла инсталисана су и два турбо-агрегата од 25 и 16 мегавата (1970), а нешто касније и трећи котао. Топлификација Приштине, Обилића и Косова Поља отпочела је изграђивањем термоелектрана, али није реализована.

Производња електричне енергије у ТЕ Косово у периоду 1945–2000. (по одабраним потпериодима) приказана је у табели на стр. 153,

Табела 3. Остварена електроенергија по врстама у ТЕ „Косово А”, „Косово Б” од 1996. до 2000. године

Период	Термоенергија				Хидро- енергија	ТЕ-ТО на теч. гор.	Свега		Удео у %		
	Србија MWh	Од тога									
		Србија без Косова и Метохије	Косово и Метохија								
			Укупно MWh	Удео %							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	(2:9)	(6:2)	(7:9)
1996	19.829	16.048	3.781	18,92	12.228	0,157	32.214	100	61,55	37,96	0,49
1997	23.631	19.437	4.194	17,75	11.199	2,278	35.108	100	67,30	31,90	0,80
1998	23.899	19.763	4.136	17,31	11.119	0,088	35.106	100	68,08	31,67	0,25
1999	18.521	17.073	1.448	7,82	11.936	0,263	30.720	100	66,39	32,74	0,87
2000	20.995	19.063	1932	9,20	10.336	0,273	31.564	100	66,39	32,74	0,87
1996– 2000	106.875	91.384	15.491	14,49	56.818	1.059	164.712	100	64,88	34,59	0,53

као и остварена производња по врстама, а што дајемо у наставку.

ХЕМИЈСКА И МЕТАЛУРШКА ПРОИЗВОДЊА У КОМБИНАТУ

У петом делу књиге (стр. 159–168) разматрају се хемијска и металуршка производња у комбинату 70-их и 80-их година. Привредни развој комбината (који је од 1966. до 1981. био компанија РЕМХК „Косово”) био је омогућен средствима Фонда за развој недовољно развијених република и покрајина, као и кредитима од страних поверилаца и домаћих банака. У књизи су размотрени погони хемијске индустрије, како следи у овом осврту.

Гасификација. Расплињавањем угља добијају се генераторски гасови. Из једне тоне угља $300\text{--}350\text{ Nm}^3$ расветног гаса топлотне моћи $17\text{--}24\text{ MJ/Nm}^3$. Гас садржи водоник, метан, угљен моноксид и тешке угљоводонике. Капацитет 486 милиона Nm^3 индустријског гаса изграђен је углавном за потребе железаре у Скопљу (у погоне „Трепча” у Звечану и Косовској Митровици). Данас не ради.

Азотара. Изграђена је и почела с радом 1969. Капацитета је 360.000 тона ђубрива годишње. Данас не ради.

Фероникл. Након утврђених резерви руде никла у количини од 11 милиона тона, приступило се изградњи ПК рудника и топионице у Глоговцу, с производњом од око 22.000 тона фероникла годишње.

Боксит. На површинском копу у саставу рудника „Гребник” производио се боксит. Како због свог хемијског састава није могао да се прерађује у домаћим фабрикама глинице ради производње алуминијума, сирови боксит се извозио у Румунију где је могао да се валоризује.

ПРАТЕЋЕ ДЕЛАТНОСТИ

Шести део књиге (стр. 169–200) описује пратеће делатности комбината у времену од 1945. до 1999. године. То су биле радне јединице, које су имале задатке да пруже неопходне услове за рад најпре рудника а затим и комбината. Комбинат је имао:

- службу обезбеђења;
- ватрогасну службу;
- општенародну одбрану;
- грађевински погон;
- железнички и аутотранспорт;
- друштвену исхрану;

- школски центар са рударском и школом ученика у привреди;
- амбуланте и дом здравља;
- диспанзер медицине рада;
- институт за научноистраживачки рад „Инкос“;
- услужне делатности;
- дом културе, КУД;
- спортско друштво;
- синдикалну организацију.

НЕОСТВАРЕНИ ПЛАНОВИ

Седми део књиге (стр. 201–220) приказује неостварене планове предвиђене просторним планом (РЕИС) и другим програмима Републике Србије за период 1985–2015.

Такозвана прва фаза била је отварање ПК „Добро Село” и „Белаћевац” с припадајућим ТЕ, што је било планирано до 2000. године.

Друга фаза развоја Комбината до 2010, односно 2015. године предвиђала је отварање:

- 1) ПК „Сибовац 1” капацитета 17,0 милиона тона угља годишње,
- 2) ПК „Сибовац 2” капацитета 12,0 милиона тона угља годишње,
- 3) ПК „Крушевац” капацитета 14,0 милиона тона угља годишње, и
- 4) три блока ТЕ снаге 350 MW уз ТЕ „Косово Б” и
- 5) 7 блокова ТЕ „Косово Ц” снаге 2100 MW.

Иначе, расположиве резерве угља стварају могућност изградње ТЕ јачине 8 до 10 хиљада MW енергије, из којих би се највећи део енергије извозио.

НЕПРИЈАТНИ ДОГАЂАЈИ

Осми, последњи део књиге („Догађаји и време пре и после 2000. године”, стр. 221–245) посвећен је догађајима који не представљају светлу страну, не само када је реч о

комбинату. То су биле демонстрације 1968. и 1981. године, убиства српског и другог неалбанског становништва, силовање жена и девојака, пљачке, исељавање Срба и Црногораца, штрајкови албанских радника и рудара ПК и ТЕ, митинг на Газиместану, отмице, сукоби, српске страже, шиптарски тероризам, бомбардовање од стране НАТО снага. Долазак страних војних оружаних страна довео је до колапса комбината „Косово” у Обилићу. У оквиру овог дела дат је и поименични преглед погинулих и киднапованих радника (стр. 232–236).

Посебну пажњу у овом делу књиге заслужује разматрање отетих производних капацитета (стр. 238–241). Укупна вредност површинских копова ТЕ износи 2,7 милијарди евра. Вредност 14,7 милијарди тона резерви угља лигнита процењује се на око 1.000 милијарди долара.

Пад производње угља после окупације од стране НАТО снага износи 3,8 милиона тона прве године, и 4,1 милиона тона 1998. године, или 52%, а 1999. године чак 63,9% у односу на максималну производњу од 10,3 милиона тона, што је штета од 374 милиона евра (85 евра за MWh).

УЛОГА КОСМЕТСКОГ УГЉА У ЕНЕРГЕТИЦИ СРБИЈЕ

Из података датих на стр. 110, 112 и 113 види се да је Колубарски басен од 1896. до 1974. подземном јамском експлоатацијом произвео 17,3 а површинском 987,3 милиона тона угља. Костолачки басен је од 1894. до 1973. произвео 15,3 милиона тона јамског угља, док је површинским начином добијено 201,6 милиона тона угља. С друге стране, у Косовском басену (Метохијски басен још није радио), од 1923. до 1961. произведено је подземним начином рада 11,0 милиона тона,

Табела 4. Постигнута производња на површинским коповима (у хиљадама тона)

Период	Копови							
	Добро Село		Белаћевац		Ситнички ревер		Свега	
	Количина	Удео	Количина	Удео	Количина	Удео	Количина	Удео
1995–1998.	18.476	59,98	12.326	40,02	-	-	30.802	100
1999–2002.	10.060	59,11	6.960	40,89	-	-	17.020	100
2003–2006.	17.805	71,07	7.249	28,93	-	-	25.054	100
2007–2008.	12.426	85,11	1.777	12,17	397	2,72	14.600	100
1995–2008.	58.767	71,25	23.312	28,27	397	0,48	82.476	100

док је површинским начином рада произведено 322 милиона тона од 1961. до 2013. Произлази да је Косовски басен био главни носилац производње угља на територији Србије, с нормалним стремљењем да то прво место и даље задржи.

ОПШТА ПЕРСПЕКТИВА

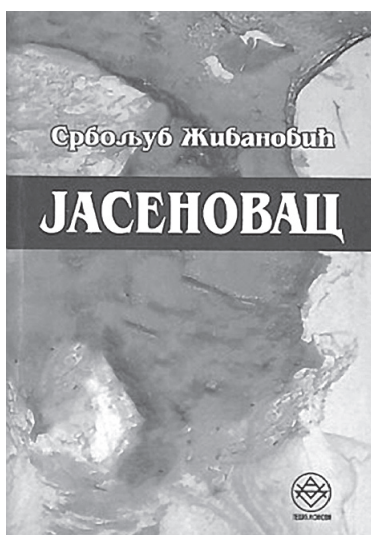
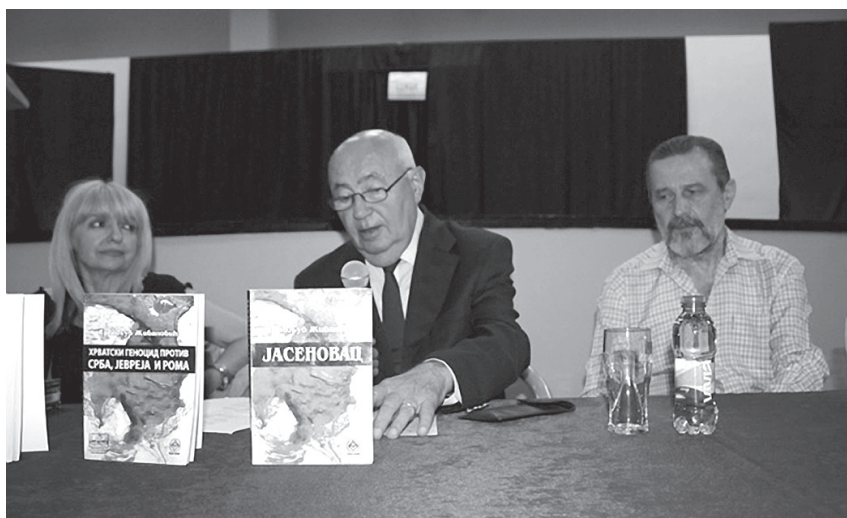
Како је индустрија угља и даље ослонац у производњи електричне енергије и снабдевању становништва огревом у Републици Србији, потребно је у што краћем року урадити већ поменути техно-економску студију са стратегијом даљег развоја. У том циљу неопходно је оформити радну групу која је кадра да брзо и ефикасно уради књигу с радним насловом „Рударство и енергетика Србије у

20. и 21. веку”. У састав радне групе треба да уђу геолог, рудар, енергетичар, економиста, историчар, с великом радном енергијом, чврстином и ентузијазмом правих организатора и ефикасних аутора. Израду таквог документа морао би неко и да финансира како би она што пре угледала светлост дана. Издавање тог дела је историјска дужност и зов наше науке и научног прогреса Србије.

На крају излагања о предложеној књизи може се са задовољством додати да би таква књига била идеалан и захвалан поклон појединцима приликом прослава Дана рудара, Дана геолога и Дана енергетичара као и разним делегацијама при посетама нашим одговарајућим институцијама, а уз одговарајући превод на један светски језик и многим страним делегацијама.

Радомир Мишић
дипл. инж. рударства
Београд

ПРЕДСТАВЉАЊЕ НОВИХ КЊИГА
СРБОЉУБА ЖИВАНОВИЋА

У организацији Скупштине општине Лопаре и њеног агилног начелника Рада Савића, у Градској библиотеци „Десанка Максимовић“, 30. маја 2018. године организовано је представљање двеју нових књига Србољуба Живановића, нашег најпознатијег истраживача система концентрационих логора „Јасеновац“. На овом скромном скупу, пред веома заинтересованом и мотивисаном домаћом публиком, учествовали су, поред Србољуба Живановића; и Горан Полетан, наш познати песник и есејиста млађе генерације, уједно и иницијатор скупа; Весна Пешић, испред издавачке куће „Пешић и синови“ из Београда, која је публиковала ове, као и претходне књиге С. Живановића; и Рајко Буквић.

У уводним речима представљени су издавачка кућа, посебно дела професора Живановића, као и сâм аутор, међународно познати и признати анатом и антрополог, професор на више међународних универзитета (Кампала, Уганда; Хараре, Зимбабве; Порт-Моресби, Папуа Нова Гвинеја; Лондон, Велика Британија). У кратком осврту на његову биографију истакнути су неки карактеристични моменти, који су у великој мери одредили и његов живот и оно чиме се у животу бавио. Рођен у Сарајеву 1933, био је принуђен да с породицом напусти родно место, бежећи из усташке НДХ, тако да је већ и само његово школовање добар материјал за једно авантуристичко шtivo. Основну школу је започео у Подлуговима, а затим је из Сарајева избегао у Вишеград, затим у Мојковац па у Ваљево, где је завршио други разред основне школе. Потом је прешао у Смедерево и Краљево, и најзад, основну школу је завршио у Трнави код Чачка. Ова (трагична) авантура, међутим, не окончава се ту. Малу матуру Србољуб Живановић завршио је у Београду, а велику у Земуну. У тим ђачким, и још увек ратним данима, будући професор и истраживач масовних злочина у усташким логорима сусрео се први пут са жртвама тих злочина. Као дете, на ушћу у Дунав, гледао је извлачење лешева из Саве. Испод Калемегданске тврђаве налази се масовна гробница жртава НДХ, које су бацане у реку и потом доспевале до Београда.

Као други кључни моменат у животу Србољуба Живановића истакнут је његов рад у Државној комисији судских антрополога 1964. године. Ова комисија радила је у саставу: др Здравко Марић, Вида Бродар, Антон Т. По-

гачник и др Србољуб Живановић. Комисија је вршила испитивање масовних гробница у логору „Јасеновац“. Извештаји ове комисије никада нису јавно објављени, њеним члановима је било забрањено да фотографишу налазе, и чак им је био забрањен сваки контакт с јавношћу. Како је једном приликом рекао професор Живановић, када је Комисија „септембра 1964. завршила прву фазу испитивања масовних гробница на стратишту у Доњој Градини са друге стране Саве од логора Јасеновац, уплашили смо се бројева до којих смо дошли (...) сложили смо се недвосмислено да ту лежи више стотина хиљада зверски убијених људи – 700.000 Срба, 23.000 Јевреја и 80.000 Рома!“ Под сталним притиском да смање број жртава, чланови комисије зауставили су се на поменутим бројкама, свесни да је број жртава вероватно био већи. А онда је, после првих извештаја, све заустављено, при томе без икаквог образложења. И поред забране контакта с медијима, професор Живановић је разговарао с једним новинаром *Полиџике*. Иако тај текст није објављен, професору су због њега били послати одређени „сигнали“ и он је наредне 1965. године емигрирао у Африку.

У наставку преносимо обраћање професора Србољуба Живановића, након чега је уследила врло жива дискусија.

ХРВАТСКИ ГЕНОЦИД ПРОТИВ СРБА, ЈЕВРЕЈА И РОМА

Дозволите ми да ово представљање отпочнем песмом мог пријатеља Горана Полетана *Дух Јасеновца и Сйаре Градине*.

ДУХ ЈАСЕНОВЦА И СТАРЕ ГРАДИНЕ

*Седамдесет шестиа-седма, већ ти шече...
Будиш се у зноју... Кошмарне ти ноћи!
Лођораца духови дођу свако вече,
у твоје снове... Ноћ ти никад проћи...!*

*Сваки дан животиа, к'о казна најђора...
Нема смијеха, радосици, било какве наде...
Обично са смрћу и сјас доћи мора,
али не за оне што зло само раде.*

*Мислио си могу се убијати дјеца,
жене и немоћни, сйарци и сйарице,*

*да се ѓркљан реже и ѓлава одсјеца...,
док уѓашен поѓлед ѓледа ѓе у лице,
ѓе да је довољно сѓалиѓи им коѓѓи,
или их у земљу неѓђе закоѓаѓи,
ѓа ће, крвник, фрайѓар, ѓријехе да оѓросѓи,
а ѓиѓе ће и Боѓ оѓросѓи дуѓи даѓи.*

*Мислио си они, од ѓебе јоѓ ѓори,
који за ѓокоље блаѓослова дају,
моѓу дуѓи крвничкој даѓи да одмори,
чим крваѓи ѓос'о ѓриведе се крају.*

*Ниси знао да зла, ѓосијано сјеме,
даје, ѓорке, ѓријеха и сѓраха, ѓлодове,
који сазријевају за краѓко вријеме
и воде у ѓеѓке и коѓмарне снове,*

*јер ѓѓа ѓосијеѓо, ѓо ћеѓо ѓоѓњаѓи,
добијеѓо само оно ѓѓѓо зарадиѓо...
А ѓѓа би се ѓеби, друѓо, моѓло даѓи,
кад си само сјеме сѓраха и зла им'о...?*

Горан Полетан
7. мај 2018.

Вечерас желим да вам представим две моје последње књиге које је издала издавачка кућа „Пеѓић и синоѓи” из Београда, То је прво књига *Јасеноѓац 2*, настаѓак моје књиге *Јасеноѓац*, која је као ауторско дело од националног значаја награђена наградом „Растко Петровић”. Друго издање те књиге је објавила кућа „Пеѓић и синоѓи”, а такође објављено је и издање на руском језику. Друга књига, под називом *Хрѓаѓски ѓеноѓид ѓроѓѓѓв Срба, Јевреја и Рома* изашла је из штампе пре две недеље.

У свим овим наведеним књигама покушао сам да прикажем ужасно мучење, силовање, плъчкање и убијање неѓѓних Срба, Јевреја и Рома у јасеноѓачком систему хрѓатских логора за истребљење Срба, Јевреја и Рома. Према налазу Међународне комисије за истину о Јасеноѓцу – МКИЈ (у којој није било ни Срба, ни Хрѓата, нити било кога са територије бивше Југослаѓије) из 2008, римокатолици Хрѓати уз помоћ Муслимана убили су преко 700.000 Срба, 23.000 Јевреја (а не 33.000 како неки пишу) и 80.000 Рома, међу којима је било 110.000 деце испод 14 година старости. Хрѓатска је била и остала једина земља на свету која је имала логоре за убијање мале деце. Хрѓатски кољачи су вадили нерођену децу из

утроба мајки, па убијали. Везивали су малу децу за груди мајки, па убијали. Преко 1.400 римокатоличких свештеника лично је убијало, силовало девојчице, девојке и младе жене, мучило и убијало православне свештенике и чинило злочине. То је на једном састанку комисије за истину о Јасеноѓцу, одржаном у Њујорку 1997. године, изјавио представник САД, Мајкл Беренбаум. Једино су римокатолици Хрѓати своје жртѓе претходно свирепо мучили, па онда убијали. Посебно су према деци биле свирепе римокатоличке часне сеѓтре. Злочине према неѓѓним Србима чинио је ѓео хрѓатски, римокатолички народ. Хрѓати – сељаци мучили су и убијали своје коѓѓије Србе, да би им узели летину, стоку, алат или куће. Ученици и студенти јавно су силовали своје учитељице, злочине су чинили интелектуалци, чиновници и војска, а пре свих држава Хрѓатска, која је усвојила најгрозније расистичке законе према којима су Срби, Јевреји и Роми стављени ван закона. Сваки Хрѓат је могао да их мучи, убија, оплъчка и сл. а да за то недеѓо никоме не одговара. Треба рећи да у Хрѓатској никада није било ни фашиста ни нациста. Злочине су чинили само римокатолици Хрѓати и муслимани који су били „ѓѓијет хрѓатске наѓије”. Најгрознији расистички закони усвојени су у Хрѓатском сабору или парламенту уз гласове свих римокатоличких свештеника и бискупа и злочинца Алоѓија Стеѓинца, ѓреѓбачког надбискупа. Доношење тих закона посматрао је и изасланик римског папе Раѓиро Марконе.

Никада нећемо сазнати тачан број убијењих Срба, Јевреја и Рома у јасеноѓачком систему хрѓатских логора, јер не знамо колико је жртаѓа скувано у казанима за прављење сапуна, колико је живих и мртѓих спаљено у Паћилијеѓом крематоријуму, колико је живих и мртѓих укупано у насипе или подављено у Сави. Не зна се колико лешеѓа су Хрѓати извадили из масовних гробница и спалили да би униѓтили трагове својих злочина. Партизани су затекли у Јасеноѓцу два вагона ѓепела од спаљених лешеѓа жртаѓа. Не зна се ни колико је жртаѓа бачено у ѓртаче и бунаре итд. Ја се лично сећам да је проток Саве код железничког моста у Београду био заустављен од нагомиланих лешеѓа, па су Немци морали минама да разбијају те ѓепове, а смрад распаднутих лешеѓа ширио се по целом Београду. Воде Саве и Дунаѓа избацивале су на обалу те лешеѓе који су сахрањивани као НН

особе на локалним гробљима. Ја сам лично гледао како месецима вода носи, дан и ноћ, лешеве из Јасеновца.

Садашња Република Хрватска жели да се ти злочини забораве или бар умање. Кажу да је злочин почињен само ако је познат почињилац и ако се зна име и презиме жртве, али саму истину о броју убијених нико не може да каже. Истина о броју жртава у Јасеновцу и на стратишту у Доњој Градини налази се само 120 сантиметара испод површине земље. Ко не верује Међународној комисији да је тачно бројала, нека сам откопава масовне гробнице и броји. Римокатоличка „црква” у Хрвата сада школује и васпитава, уз помоћ власти и политичких партија у Хрватској, нове генерације будућих кољача Срба, Јевреја, Рома и свих некаатолика. У првом реду их васпитава да мрзе све Србе. А Република Хрватска је чланица УН и Европске уније.

С правом се поставља питање, да ли је било потребно написати нову књигу о хрватском

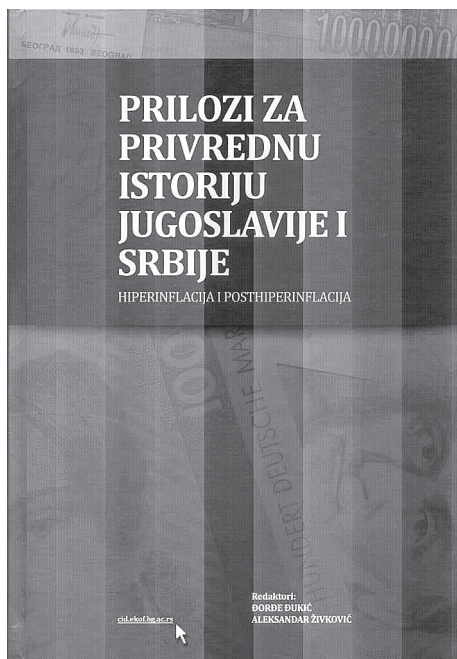
геноциду против Срба, Јевреја и Рома, када се зна да је о тим злочинима написано преко 2.000 књига добрих и солидних аутора. Нажалост, све те књиге штампане су у малом тиражу. Неко их је повукао из библиотека и књижара и нове генерације не могу да дођу до њих. Ја сам успевао да дођем до неких од тих књига куповином од уличних продаваца, који су распродавали књиге оних којима нису биле потребне. У штампи и медијима се често помињу нека документа која заинтересовани читаоци никада раније нису видели. Сада су објављена документа, као што је Одлука о геноциду УН, Меморандум СПЦ из 1942. о страдању Срба и СПЦ, Декларација о хрватском геноциду коју је усвојила Народна скупштина Републике Српске и сл. Посебно је било потребно истаћи тежњу римокатолика да истребе православне Србе, Јевреје, Роме и све некаатолике.

Србољуб Живановић
Европски институт
за изучавање историје древних Словена
(Лондон)

ХРОНИКЕ / CHRONICLES

UDC 330.34(497.1-89)''19''(082)(049.32)
UDC 330.34(497.11)''19/20''(082)(049.32)ХИПЕРИНФЛАЦИЈА И ПРИВРЕДА СРБИЈЕ 1990-ИХ
Представљање студије

(Đorđe Đukić i Aleksandar Živković (redaktori): *Prilozi za privrednu istoriju Jugoslavije i Srbije: hiperinflacija i posthiperinflacija*, Ekonomski fakultet, Centar za izdavačku delatnost, Beograd 2018, 304 str.)

Одбор за економске науке САНУ
Београд, 24. априла 2018.

ПРОТОКОЛ

Сматрам се високо почаствованим што ми је поверено да представим књигу која је пред Вама. Али, морам одмах да се исповедим. Ја нисам најбољи кандидат за представљање ове књиге. Много би био бољи први рецензент, професор Млађен Ковачевић, који

се од почетка радног века бави економиком Србије, док ја од почетка радног века пазим туђа посла – бавим се међународним економским односима.

Пошто сам поново, овог пута као представљач, прочитао ову књигу, подсетио сам се колико су у праву Италијани кад кажу *Onori sono oneri*, то јест „Почаст је терет”. Ову књигу је заиста тешко представити. Она спада у књиге које не можете само прочитати, него их морате и одболовати. Она нас подсећа на туробну прошлост наше привреде с којом и данас живимо. Израдили су је писци који су се с том прошлошћу и лично хрвали, као научни радници или учесници економске политике, кад је била наша садашњост.

САДРЖИНА

Судећи по наслову, књига је замишљена као аутентично сведочење о једном времену привреде Југославије и Србије. Она заиста и испуњава ту улогу. Међутим, она ту улогу далеко надмашује. Богата је горким поукама и то не само за данас него и за сва времена. Писци књиге су крунски сведоци, како се рекло старински, или како би се на савремен начин говори, „инсајдери”.

Књига је дело 14 писаца. Свакако да их не могу наводити све. Зато ћу, да се не бих огрешио ни о једног, ићи аналитички. Издвојићу најважнија питања која се обрађују у књизи и закључке који се из тога могу извући.

Најважнија су следећа питања: „инверзна транзиција”, то јест повратак из социјализма у капитализам, хиперинфлација, судбина

банковног система, прерасподела националног дохотка и богатства и економске и социјалне последице у оквиру овог процеса.

1. „ИНВЕРЗНА ТРАНЗИЦИЈА”

Оквирна тема у књизи је „инверзна транзиција”. На синтетички начин представљена је једна важна етапа економске историје Србије. Навешћу само главне нагласке из ове синтезе.

(а) Прво, бивше социјалистичке земље, које, за разлику од Кине, нису биле откриле спојивост тржишта са социјализмом, биле су исцрпили могућност развоја с ограниченим деловањем тржишта. Опет, за разлику од Кине, нису се показале способним за одговарајуће прилагођавање социјално-економског система захтевима тржишне привреде. У европским социјалистичким земљама „кључ укупних промена” налазио се у политици. „Сваки успех економске реформе доводио је до подривања постојећег политичког монопола, тако да су све привредне реформе у бившим европским социјалистичким земљама постале ’приче с тужним крајем’”.

Тако су се бивше социјалистичке земље Европе нашле пред избором: да прихвате модел либералног капитализма с либерализацијом, дерегулацијом и приватизацијом, или да „не раде ништа”, како је истакнуто на духовит начин. Изгледало је да не постоји трећи пут. Уместо еволутивног пута, који је следила Кина, европске социјалистичке земље су се определиле за „шок терапију”. Идеологија централног планирања замењена је идеологијом тржишног фундаментализма. Иза ове идеологије је постулат о спасоносној саморегулацији тржишта. Она је нашла израз у догми: приватна својина + тржиште = благостање.

(б) У књизи нема фетишизовања улоге ни тржишта ни државе. Изричито се наглашава да ни држава ни тржиште нису идеални регулатори. И једно и друго може да омане (*market failure* и *government failure*).

Ошварам заграду: Слободан сам да у загради додам како је „убица привреда”, Џефри Сакс, својим постулатом да социјалистичка држава не може организовати тржишну привреду, нагласио да прво њу треба разградити, како би било могуће увођење тржишта. После бродолома Совјетског Савеза, који је насео на ту флоскулу, исти Џефри Сакс се посуо

пепелом. Изјавио је да је то била фатална грешка, јер се испоставило да без државе није могуће организовати и заштитити тржишно привређивање. *Зайварам заграду.*

в) У књизи се посебно обрађује процес приватизације привреде. Он је узет као срж реформе. Разликују се два поступка приватизације: „пузећа приватизација” и прописана приватизација. Под „пузећом приватизацијом” подразумева се преливање дохотка и капитала из друштвених у новооснована приватна предузећа.

Фактички приватизација почиње почетком 1990-их. Процес обухвата издвајање државне из друштвене својине. Оно што је означено друштвеним подвргнуто је приватизацији. А то је велика већина предузећа. Процес се одвијао на два начина:

1) Спонтана конкуренција између новонастајућег приватног сектора и преовлађујућег друштвеног сектора. Исход је извлачење капитала из друштвеног у приватни сектор.

2) Други начин је обухватао регулативу о приватизацији од 1990. до 2015. Овде су два потпериода: (а) 1990–2000. пренос друштвеног капитала на грађане и запослене у условима санкција и хиперинфлације; (б) од 2001. циљна брза приватизација – распродаја предузећа. Приходи иду у буџет. Захвата и производни и банковни сектор и големи друштвени стамбени фонд.

Разматрање о транзицији завршава се занимљивим питањем:

Зашто приватизација у Србији није довела ни до распада ни развоја привреде?

2. РЕДИСТРИБУЦИЈА ДОХОТКА И НАЦИОНАЛНОГ БОГАТСТВА

Књига је у нас први покушај да се на целовит начин, на једном месту, оцене последице транзиционе „Голготе” наше привреде. Једна од последица је колосална редистрибуција дохотка и националног богатства. Она се одвијала у више таласа:

а) Први талас редистрибуције дохотка кроз присвајање дужничке добити по основу узетих кредита код банака током хиперинфлације – први облик акумулације капитала.

Ошварам заграду. Пошто се ради о поновном заснивању капитализма, уџбенички то је поновна првобитна акумулација капитала. *Зайварам заграду.*

б) Други талас редистрибуције дохотка кроз стечај четири највеће банке у Србији и приватизацију предузећа која су била њихови дужници. Тај процес траје од 2002. до данас. То је други облик првобитне акумулације капитала. Овде је остављено отворено питање везе редистрибуције и приватизације: у којој мери су актери из приватног сектора остварили екстрапрофит у прве две фазе редистрибуције дохотка захваљујући њиховом односу с политичким елитама?

в) Трећи талас редистрибуције дохотка после избијања светске финансијске кризе 2008. кроз крах презадужених приватних предузећа и пропаст банака с већинским друштвеним власништвом.

У социолошкој равни анализирани су механизми функционисања клијентелистичког капитализма у Србији и његове последице.

Ошварам заграду: У књизи се посебно наглашава да се у привреди врши редистрибуција дохотка. Међутим, посредно се из књиге види да се ради и о колосалној прерасподели националног богатства кроз приватизацију. Та прерасподела се врши на две равни – на унутрашњој и спољној.

Међутим, није невоља у промени власника. Сви облици својине су једнако део националног богатства. Немачкој не смета што има једанаест облика својине. Нашима је сметала друштвена својина. Уместо да се организује тржиште на којем ће се такмичити сви облици својине, друштвена својина је законом осуђена на затирање. Невоља није у томе што је друштвена својина приватизована, него што је по приватизацији физички уништен огроман део националног богатства, особито индустрије. Школски пример је судбина „Магнохрома”. Индус га је купио, демонтирао машине, продао их у старо гвожђе и напустио празне хале, а радници стали у ред пред заводем за запошљавање. Ово је, разуме се, наказна прерасподела националног богатства.

Друга равн је спољна прерасподела националног богатства. Није одлучујуће ко је правно власник – домаћи родољуб или страни резидент. Одлучујуће је како се користи профит. Ако страни резидент профит улаже у домаћу привреду, његово предузеће је домаће. Ако домаћи родољуб износи профит из земље, његово предузеће је само географски део домаће привреде, а економски је страно. Нико не зна колико су профита и капитала наши родољуби уложили у стране привреде.

Руси припремају закон о амнестији родољуба који су ојадрили рођену земљу извозом профита и капитала. Држава их неће кажњавати нити им одузимати средства враћена у земљу. Ја сам на једном округлом столу на Економском факултету давно предлагао да и ми покушамо с амнестијом родољуба који су извршили погрешну алокацију средстава из земље у иностранство, како би извршили њихову реалокацију у домаћу привреду. *Заћварам заграду.*

3. ХИПЕРИНФЛАЦИЈА

И овом питању придат је с разлогом велики значај. Хиперинфлација је имала разорно дејство на бројне сфере друштва и привреде, укључујући и банковни сектор. У условима хиперинфлације посредством банака је извршена редистрибуција дохотка огромних размера у корист корисника кредита који присвајају дужничку добит, што представља само један од могућих облика првобитне акумулације капитала код нас. Ту су посебно обрађена ова питања:

а) Да ли је улазак земље у хиперинфлацију током 1993. био нужен или се могао спречити? Она је практично довела до пропасти националне валуте. Утицај монетарне политике на сектор банака у условима хиперинфлације сагледан је кроз анализу токова примарне емисије током 1993, политику каматних стопа Централне банке и политику обавезне резерве;

б) Утицај хиперинфлације на промену положаја послератне генерације, широких друштвених слојева, пре свега радничке класе која је прекрштена у „хумани капитал”. Хиперинфлација је омогућила присвајање енормне дужничке добити корисницима кредита, на штету банака. То је водило успостављању тзв. буразерског капитализма (*crony capitalism*) у СР Југославији и Србији;

в) Хиперинфлација и постхиперинфлација и деиндустријализација Србије имали су за исход колапс реалног сектора привреде.

Ошварам заграду. У књизи је с dobrим разлозима било доста речи о банкама и о монетарној политици.

Подсећам на оно што сви знамо – да су банке крвоток привреде. Наша привреда је ударом на банковни систем доживела шлог. Банке имају две посебно важне улоге, које остварују кредитном делатношћу – финан-

сирање развоја привреде и вођење монетарне политике. То се нарочито види по искуствима Француске и Немачке. Почетком 1980-их и у једној и у другој, привреде су биле запале у рецесију. Француска је покушала да извуче привреду из рецесије емисијом франка. Исход. У Француској се продубила рецесија, увећан спољнотрговински дефицит и ослабио франак. Немачка привреда изишла је из рецесије, ојачала марка и увећан трговински суфицит. Тек тада су Французи схватили да су у јединственом тржишту с Немачком. Повећану куповну моћ Французи су искористили за куповину немачких производа. Да је Француска имала заштиту тржишта исход би свакако био битно другачији.

Немачка је после Другог светског рата, због искуства с предатном хиперинфлацијом, водила политику скупог новца, а рефлацију је вршила преко кредитног система. Имала је и наменски фонд за то – *Kreditanstalt für Wiederaufbau*. Други пут за здраву рефлацију био је фордизам, као и у Јапану.

Питање је зашто је коришћење кејнзијанске терапије преко кредитног система повољније него непосредна емисија новца? Код обичне емисије новца није могућа контрола употребе додатне куповне моћи. Увећавањем куповне моћи преко кредитног система могућа је контрола употребе, разуме се, у земљи која има монетарну а тиме и банковну сувереност.

Зашто сам ово напоменуо. Прочитао сам у нашим новинама да свако повећање плата и пензија, макар како скромно, доводи до раста увоза. Отуда се поставља питање: како водити монетарну политику у малој земљи с отвореним тржиштем у којој је банковни систем у рукама странаца? Да не би дошло до неспоразума: није ствар у томе ко је правно власник, него да ли се профит банака улаже у домаћу привреду или се извози из земље.

Ја сам имао задовољство и част да будем члан Економско-правног савета Војвођанске банке, коју је др Живота Михајловић претворио у велику, здраву банку. Али, та банка није била само комерцијална него и развојна. Она је дала велики допринос развоју привреде у Војводини, а почела је и да шири своју делатност и ван Војводине. Ја сам се надао да ће наша држава да очува бар ову и Комерцијалну банку које би имале и развојну и монетарну улогу. На моју жалост и на штету наше привреде Војвођанска банка је већ поодавно уто-

пљена. А Комерцијална банка личи на Ђекну: „Још се није утопила и не знамо кад ће”. *Заћварам зајраду.*

ДОПУНА ЗА ДРУГО ИЗДАЊЕ

Какав бих ја био председављач књиџе кад не бих имао ни једне примедбе? Наиме, све што је у овој књижи изложено уверљиво је. Оно даје упечатљиву слику Голготе наше привреде од почетка 1990-их година.

Мислим да би за друго издање требало направити осврт на она збивања у привреди која претходе ономе што је у овој књижи изложено, што је, у ствари, претходна фаза процеса који је у књижи изложен. А то је како је од 1972. године почело институционално онеспособљавање привреда Југославије и, посебно, Србије. Југославија је до те године остваривала „привредно чудо” упоредиво с јапанским. И трајало је отприлике колико и јапанско – око 15 година, како је то лепо представио Љубодраг Савић у делу *Економика индустрије*.

Два „привредна чуда” су и заустављена у исто време – 1972. јапанско због скока цене нафте са 2 на 25 долара по барелу, а Србије због „државног удара” федералног врха Југославије против Србије (како је рекао Михаило Марковић на једној седници овог Одбора) – смењивањем најпросвећенијег вођства у Југославији и, што је са становишта привреде Србије посебно погубно – смењивањем најспособнијих привредника под оптужбом за либерализам и техноменаџерство. Из државне управе и привреде искључено је 16.000 најiskusнијих људи (Латинка Перовић). Од штете од тих удара привреда Србије никад се неће сасвим опоравити.

Други је био државни удар против Југославије у виду *Усјава из 1974.* којим је uveden вето у одлучивање у савезној држави која је тако парализована и онеспособљена да доноси разумне привредне одлуке. Трећи удар је био *Закон о удруженом раду* из 1975. којим су разбијени велики системи у мале ООУР са својством правног лица и правом вета на нивоу предузећа. Тиме је привреда додатно парализована. Уследио је завршни удар – озакоњење платнобилансних позиција република и покрајина које су тако добиле могућност да задужују Југославију. Из тих разлога привреда је запала у стагнацију тако да су 1980-е године „изгубљена деценија” у којој је стопа

раста била једва изнад нуле. Југославија је доспела у међународни банкрот и пала под старатељство ММФ-а.

То је подстакло и политичку кризу. Избацило је на површину питање ко је крив за покретање привреде, односно ко кога експлоатише. Тако је и институционално и психолошки Југославија припремљена за растурање. Овом допуном би друго издање било употпуњено.

Треба овде напоменути још једну ствар. У нас се на округлим столовима могло чути како Србија не може изићи из кризе због хетерогености. Полази се од поставке да је хетерогеност сметња развоју. Србија је хетерогена. *Закључак*: она не може изићи из кризе. То је школски пример софизма. Али софизми не могу да издрже суд емпиријске провере. Прво, хетерогена Србија је била достигла степен средње развијене земље остваривши своје „привредно чудо”. САД су најхетерогенија земља на свету. Оне су и најразвијенија земља на свету. Софисти би закључили да је хетерогеност услов за развој. Међутим, Немачка је спадала у најхомогеније земље у Европи. Она је постала најразвијенија земља у Европи. *Закључак*: хомогеност је услов развоја. И то је софизам. Многе земље у Африци су хомогене, па су неразвијене.

Срећом, писци ове књига су показали како треба истраживати путеве и странпутице наше привреде.

ЗАКЉУЧАК

Књига је у свему урађена *lege artis*. С обзиром на степен стручности и тематске занимљивости она вероватно неће остати у једном издању, а можда ни само на нашем језику. Она је несумњиво значајан допринос економској историји Србије. Данас, међутим, не можемо проценити колики ће бити њен допринос нашој економској будућности. Стари Римљани су говорили *Historia magistra vitae*, то јест „Историја је учитељица живота”. Познати руски историчар Василиј Остапович Кључевскији мисли друкчије. По њему „Историја ничему не учи. Она само сурово кажњава оне који нису научили њене лекције”. Треба се надати да ћемо имати довољно мудрости да старим Римљанима дамо за право.

Преостаје ми оно што је најтеже. А то је одавање признања ближњима својима. А то су творци ове књиге. Ја ћу се ипак одважити на то. Највише признање које би један Динарац могао дати за ову књигу гласило би: „Толико је добро урађена, да ни ја не бих боље”. Међутим, ја морам да стегнем своје динарско срце и да признам да је књига урађена боље него што бих ја умео.

Даме и господо,

Пошто сам најзад завршио своју невешту беседу, преостаје ми да вам најлепше захвалим на стрпљењу и пажњи већима него што сам заслужио.

Блаžoје С. Бабић,
правник и економиста
Београд

XVI МЕЂУНАРОДНИ ФЕСТИВАЛ „РАТНИ ФИЛМОВИ”

ТУЛА 21–25. МАЈ 2018.

Под покровительством Министерства культуры Русије и Владе Туљске области у граду Тули и Туљској области се од 21. до 25. маја 2018. године реализује XVI по реду Међународни фестивал „Ратни филм”, који се организују у знак сећања на Јурија Озерова, чувеног руског филмског режисера, чији је филм *Огњена дуга* из циклуса „Ослобођење” видело преко милијарду и по гледалаца, како у поздравном писму учесницима фестивала напомиње Никита Михалков. Овогодишњи фестивал посвећен је 75. годишњици Курске битке, и одржава се уз подршку Министарства културе Руске федерације, Министарства одбране РФ, Владе Туљске области, Руског савеза ветерана, Савеза кинематографа РФ. Припрему и реализацију кинофестивала остварује оснивач фестивала ООО Фирма-Студио „ОНЛИ АРТ”.

Међународни фестивал ратног филма у знак сећања на Ј. Н. Озерова одржава се од 2003. године. До сада је одржан три пута у Москви и Санкт-Петербургу, двапут у Чебоксарима, Ростову на Дону, Краснодару, Рјазанју, Брјанску, Севастопољу, Калињинграду. У 2015. години фестивал је одржан у најзападнијој тачки Русије, у Калињинграду, где је пре 70 година Јуриј Озеров дочекао Велику победу. Од 2016. године фестивал је добио званичан предлог губернатора Туљске области Алексеја Дјумина о редовном одржавању фестивала у Туљској области.

У програму овогодишњег фестивала били су: конкурс играних дугометражних филмова „Боевая десятка”, конкурс документарних филмова „Битва за жизнь”, конкурс дејих-омладинских и анимационих филмова „Соколенок”, конкурс телевизијских уметничких

филмова, међу њима серијских (1–2 епизоде по избору), конкурс краткометражних филмова и дебитаната „АКМ”, и ретроспективног филма „Солдаты свободы”. У оквиру пет програма фестивала учествовало је око 70 филмова из Русије, Велике Британије, Ирана, Кине, Србије, САД, Украјине, Словачке, Чешке и Аустралије. У самом граду Тули и у рејонима области у оквиру фестивала посетиоци су се сусрели с омиљеним глумцима – Аном Шатиловом, Михаилом Ножином, Ларисом Лужином, Ренатом Ибрагимовим, Јуријем Черновим, Наталијом Варлом, Михаилом Пореченковым, Сергејем Маховиковим, Амадуом Мамадаковым, Александром Носиком, Миланом Цисларом из Чешке, Божидаром Митровићем из Србије и другим кинематографима.

Председник Владе Тулске области уручио је на затварању фестивала Гран-при фестивала филму *Крим* и његовом продуценту, режисеру Алексеју Пиманову. Филм је награђен и у номинацији за најбољу мушку улогу и за најбољег оператора. У конкуренцији за награде били су између осталих и филмови *Собибор*, *Прощајся не будем* („Нећемо се опраштати”), *Салой-7*, *Рай*, *Создание Армии* („Стварање армије”), *Танки*, *Небесная охота* („Небески лов”), *Легенда о оловраише* и други.

ФИЛМ ТЕРМИНОЛОШКИ РАТ ПРИВУКАО СВЕОПШТУ ПАЖЊУ НА ФЕСТИВАЛУ „РАТНИ ФИЛМОВИ – ВОЕННОЕ КИНО”

На фестивалу су учествовала многа већ позната имена, рецимо Мел Гибсон с филмом *Hacksaw Ridge*. Филм је већ освојио многе награде а посвећен је чувеном Дезмонду Томасу Досу (Desmond Thomas Doss). У таквој конкуренцији врло је запажен и филм још једног странца, доктора правних наука, професора Московског универзитета, Божидара Митровића, који домаћине није оставио равнодушним. Организатор је од самог почетка дао изузетан значај учешћу Божидара Митровића и његовом научно образовном филму (у шест епизода) *Тајна руског храма*. Већ на прес-конференцији Митровићу је дато централно место. Његов краткометражни филм *Терминолошки рай против руског народа* резултат је вишегодишњих ауторових истраживања.

Божидар Митровић у шали каже да је организатор на самом почетку направио грешку

тине што му је на прес-конференцији дао реч. Митровић је говорећи о свом филму *Терминолошки рай који се води против руског/српског народа* нагласио да ће му, како и приличи руском професору, бити довољно две паре (два пута по 40 минута колико траје универзитетски спарени час). Није говорио толико, али двадесетак минута нису били дуги ни организатору ни новинарима, јер су чули једну научну и друштвену парадигму. Професор сматра да је то била грешка организатора јер се од тог тренутка иза кулиса фестивала и фестивалског богатог програма говорило само о овом филму, о овом научнику који је био и сценариста и режисер филма.

Професор Митровић је изнео претпоставку да нико од новинара неће поверовати да је *Терминолошки рай* – најстрашнији рат који се води против руског/српског народа. Посебно је тешко поверовати у то када се зна да је „у Првом светском рату и грађанском рату, који су изазвали инострани агенти и пучисти”, како је навео Митровић, побијено преко 20 милиона припадника руског народа. Реално, констатација да је „Терминолошки рат – најстрашнији рат који се води против руског/српског народа” изгледа невероватно ако се зна и да је у Другом светском рату побијено преко 40 милиона Руса. И при свим тим жртвама руског народа још не постоји нити се употребљава термин *Геноцид над руским народом*. Митровић је истакао и да је у Првом светском рату истребљена трећина становника Србије. А и даље не постоји термин *Геноцид над српским народом* нити у Београду постоји *Музеј геноцида над српским народом*! Но и поред таквих, незабележених жртава једног народа у историји цивилизације, Срби

сматрају да је најстрашнији геноцид у историји човечанства *Геноцид над руским народом* који су изазвали пучисти 1917. године и њихови налогодавци и финансијери из Немачке, САД и Ватикана. И како после таквих необоривих факата не поверовати филму Божидача Митровића да је *Терминолошки рай* најстрашнији рат који се води против руског/српског народа.

Професор је, ипак, с великом увереношћу рекао да и мало дете од седам година може да схвати *Терминолошки рай* и како је од руске речи и географске одреднице *оКрајина* настала реч *уКрајина*. А онда су Ватикан и други центри манипулисања, преко унијата и бољшевика, створили не само унутрашње међународне границе Украјине већ и нову нацију – Украјинце, који су ништа друго до Руси. Да се такозвани Украјинци не би осетили погођеним Митровић је подсетио да су Срби од епохе Лепенског Вира (8500. године до нове ере) и све до 1848. године, па и званично – по уредби аустријског цара Леполда I од 21. августа 1690. године, имали право као одвојени народ (*corpus nationis*) да користе свој сакрални назив *Рас* (*nation Rasciana/RASCiana*, што значи: *Раз – род Первоначала*, а Первоначало је за наше претке било: *Коло као укућаносић крешања Мајке Земље око Сунца*). Али су квазинаучници, размножени по моделу ватиканског кардинала Ришеља, убедили Србе да је „*Рас*” неки град, иако с територијом нема никакве везе, него је одређење припадности целини *преко рода* а не преко територије.

Показао је професор Митровић присутнима слику архитекте Христивоја Павловића на којој се лепо види да Сунце и данас сваког 21. (и 22.) јуна у време летње дугодневице – прави у 6 часова и 2 минута над брдашцем Трескавац спајањем Сунца и Мајке Земље божанску форму „А” односно „Аз”. Али то није нешто што је древност јер и данас у Европи постоје две цивилизације. Једна коју и данас називамо *Рас* (на српском Роусија, где је Уостатак лигатуре *оу* која је обрнути *Аз*, како се Роусија писала од династије Рјуриковича, да би се избрисали трагови те најстарије цивилизације). Друга цивилизација је зачета 509. године у Риму после такозване Римске револуције када је трговина постала основна привредна грана а припадност човека целини почела да се одређује, не преко рода, већ преко територије.

Тако је и сваком детету јасно да је од речи *оКрајина* настала реч *уКрајина*, као што су српску Крајину која је била у Словенији (одакле и презиме Крањчевић), истиснули у данашњу Хрватску а преварама језуитских агената Србима су наметнуте измишљене границе *Огулин – Карлобаг – Вировиџица*, као имагинарна граница Велике Србије да би се створиле исто тако *новоНације Хрвати, Црногорци, Бошњаци*, ради уништења српског народа. Тако је на основу вишедеценијских припрема преко језуита и бољшевика 50 милиона Руса по римском концепту *Једна шеријорација – једна нација* принуђено да буду нека друга нација а не део РУСКОГ НАРОДА чиме се Русија потискује из Европе, што је хиљадугодишња стратегија коју је Гај Јулије Цезар патентирао и чак записао у Галском рату претварајући латинизовањем *КолоВене* (СлоВене) у неразумљиво *HelVeti* чиме их је сукобљавао са сродним племенима и покоравао и асимиловао језиком. Иако се и на картама 16. века види да се данашња Швајцарска звала *Ruthenia*, односно Русија, мада пишу Раџија. Карта Ђакома Кантелија да Вињоле (Giacomo Cantelli da Vignola) из 1689. године имала је назив: «*Il regno della Servia detta altrimenti Rascia*», као означење УКУПНЕ СРБИЈЕ / Србије, јер је Србима било важно одређење рода а не територије па и сада као последицу бољшевичко-језуитских подвала Срби живе подељени у више држава и изложени су невиђеним етничким чисткама, незапамћеним у историји човечанства. Истим методама Терминолошког рата против народа *Рас* (Срба и Руса) савремени квазинаучници назив карте *Rascia* уместо *Рас* преводом: *Раџка*, што су лукаво свели на један округ на југоистоку Србије.

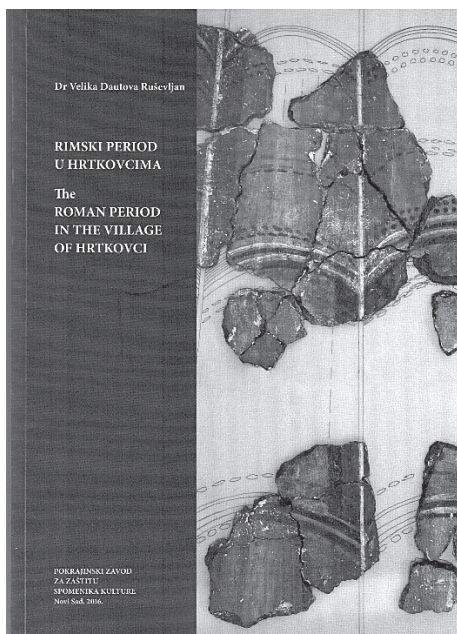
Општа пажња која је посвећена филму *Терминолошки рай* и аутору филма резултирала је да је традиционално коришћење филмске клапе поверено Божидару Митровићу, затим чешком режисеру и продуценту Милану Чешлару (Milan Cieslar) и руској глумици.

Бождар Митровић је изразио наду да ће новинари објављивањем чињеница о Терминолошком рату учинити значајан корак да се тај рат коначно прекине и да разумевање превлада над фалсификатима, чиме ће се спречити даље *поштивање* православних *СлоВена* што је резултат и циљ Терминолошког рата који се води хиљадама година против народа *Рас* (руског и српског народа).

Јелка Јерина Синецкаја

ХРТКОВЦИ: РИМСКИ ПЕРИОД

(Velika Dautova Ruševljan: *Rimski period u Hrtkovcima*
[*The Roman Period in the Village of Hrtkovci*]; Pokrajinski zavod
za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad 2016, 163 str.)

Монографија *Rimski period u Hrtkovcima* (*The Roman Period in the Village of Hrtkovci*) аутора др Велике Даутове Рушевљан у издању Покрајинског завода за заштиту споменика културе Петроварадин, која је изашла из штампе 2016. године, посвећена је римској прошлости Хртковаца, места које је данас једно мало пољопривредно насеље у Срему. У римско, а нарочито у предримско доба, на територији коју данас обухвата насеље Хртковци био је значајан занатски центар за производњу керамике.

Рецензенти овог дела које представљамо су др Ивана Поповић из Археолошког института у Београду и проф. др Мирослав Вујовић

са Катедре за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Ауторка Велика Даутова Рушевљан у публикацији која је пред нама даје свеобухватну анализу резултата свих досадашњих, вишегодишњих, археолошких истраживања, као и покретних и непокретних налаза из Хртковаца и атара у околини.

У уводном делу текста ауторка нас упознаје са географским положајем Хртковаца у западном делу Срема, на обали реке Саве, као и са природним одликама и ресурсима тога краја. Сава је у античко време, као и у праисторији, представљала значајну комуникацију која је како воденим путем тако и путевима уз обалу реке повезивала овај део римске провинције Доње Паноније са већим градским центрима у западним и источним деловима провинције. Такође, ауторка описује историјат и хронологију археолошких истраживања, односно систематских и заштитних ископавања овог места и околине. Истраживања су у највећој мери вршили стручњаци Музеја Војводине из Новог Сада у сарадњи с појединим стручњацима институција заштите споменика културе из Србије и иностранства.

Након „Увода“ текст је подељен на седам поглавља: „Римска освајања“, „Раноримско насеље (vicus)“, „Вила рустика (villa rustica)“, „Некрополе“, „Потеси: Крчевине, Вукодер, Симоте, Врањ“, некрополама и потесима Крчевине, Вукодер, Симоте и Врањ“, „Керамичка производња“, „Покретни материјал“. На крају је закључак, списак скраћеница и коришћена литература.

У поглављу „Римска освајања“ дају се подаци о раноримској историји и о освајањима југоисточног дела провинције Паноније и области данашњег доњег Срема. У поглављу

„Раноримско насеље” дају се подаци о насељу, начину живота и остацима објеката. У следећем поглављу дају се подаци о пољопривредном имању које се налази у близини, те су описане некрополе и истраживања на потесима Крчевине, Вукодер, Симоте и Врањ. Посебно поглавље посвећено је керамичкој производњи која на овом месту има богате традиције још из времена пре римског освајања.

Кроз поглавље „Покретни материјал” ауторка је представила најзначајније и разноврсне покретне археолошке налазе: тера сигилата, амфоре, питоси, раноцарске зделе и пехари, зделе, тањира, шоље, крчази, лонци, кадионице, траонице, патере, цедиљке, стаклени судови, лампе, познолатенске, легионарске, профилисане, коленасте и друге фибуле, наруквице, наушнице, прстење, перле, укоснице, игле, чешљеви, медицински инструменти, пређице, предмети од бронзе, кључеви и браве, ножеви и алатке и др. Ово поглавље богато је илустровано цртежима и фотографијама предмета из Хртковаца типичних за период римске доминације у Срему (107–155). Предмети су датовани и детаљно обрађени у текстуалном делу каталога. Значајан је и Каталог новца из Хртковаца (94–105).

У закључку аутор сажима све изнете податке о истраженим локацијама дајући једну интегралну слику простора на којем се данас налази село Хртковци са атаром. У римско доба то је био простор густо насељен људима

различитог етничког порекла који су били носиоци римске културе и римског начина живота од 1. до 4. века наше ере.

У данашње време се налази из римског периода скоро свакодневно изоравају у атару села или се на нелегалан начин ископавају из земље. Нажалост, све што је вредно продаје се колекционарима, па тако не доспева у музеје где је место овом културном благу. Често кријумчарским каналима одлази преко границе у иностранство. Зато је ова монографија посебно значајно дело, јер на стручан и компетентан начин обрађује и вреднује археолошко благо с наших простора. Кад погледамо библиографију на крају ове књиге, односно литературу која је коришћена приликом њене израде, уједно можемо стећу увид и у импозантну личну библиографију ауторке. Стога се ова књига може назвати и круном дугогодишњих археолошких истраживања др Велике Даутове Рушевљан³ у Хртковцима и шире у Срему. Ово дело даје значајан допринос археолошкој науци и истраживањима римске прошлости наших крајева.

Књига има 163 стране. Корице су илустроване остацима фресака нађених у вили из 4. века, која је ископана на потесу Врањ у Хртковцима.

Књига која је пред нама требала би бити пример с којом детаљношћу се све збирке из наших музеја детаљно обрађују и стручно публикују.

Надежда Савић, археолог
Музеј града Новог Сада

³ Важније књиге: *Rimski bronžani nakit u istočnom Sreму*, Novi Sad 1976 (magistarska teza); *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1981 (doktorska teza); *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1983; *Почетци романизације у југоисточном делу провинције Паноније*, Нови Сад 1987 (коауторка); *Gomolava: rimski period*, Novi Sad 1992 (коауторка); *Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sreму*, Novi Sad 2003; *Rimska vojska u Sreму*, Novi Sad 2006 (коауторка); *Римска пољопривредна имања: виле русијке у југоисточном делу провинције Паноније*, Нови Сад 2015 (коауторка); *Rimski period u Hrtkovcima*, Novi Sad 2016.

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ЗДРАВКО ЈОВАНОВИЋ (Цирих, 1969). Доцент на Православно богословском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао је 2002. (*Εκκλησιολογία и εθника Прве посланице Κορινθιανιστά* свeтiлoг aйoсiлoлa Пaвлa) на Катедри за догматику на ПБФ УБг. Магистрирао 2008. године (Ta όρια της εκκλησίας και η θεωρία των κλάδων στην αγγλικανική θεολογία – критикa апo орθόδοξη άποψη / *Границе Цркве и 'Теорија брана' у англиканској тeолoгiји – кpиtички ocвeтiљ из љpавocлaвнe ѱepсeкiйcкe*). На Православном богословском факултету Универзитета у Београду, одбранио је 2014. докторску дисертацију под насловом *Πατριстικό ρεζυμeνa ѱoјмa 'aйoсiлoлcкo ѱpејeмcтвo' и њeгoвa pелeвaнtнocтiй зa cавpeмeнy тeолoгiкy мicao*. Изабран за асистента, а затим и за доцента на Катедри за патристику на ПБФ УБг. Аутор више научних радова, стручних превода са енглеског и грчког језика, приказа и рецензија текстова са међународних и домаћих конференција. Учествовао је у организацији и раду међународних и домаћих конференција, бројних трибина, радио и телевизијских емисија. Своје радове објављивао је у тематским зборницима и стручним домаћим и међународним часописима.

СОЊА ЈОСИПОВИЋ (Београд, 1984). Асистент на Машинском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала (*Сiтpаtиeдiја ѱoљoѱpивpeдe Србије и инcтiтyциoнaлнe pе-фoрмe*) и мастерирала (2011) (*Енергiја вeйpа кaо aлтeрнaтiвнi eнepгeтiкcки извoр*) на ЕФ УБг. Тренутно на докторским студијама на ЕФ УБг. Запослена је на Катедри за Индустријско инжењерство МФ УБг. У звање сарадник у настави изабрана је 2010, у звање асистента за ужу научну област Друштвено-економских наука 2012. године. На основним академским студијама изводи вежбе из предмета: Основи социологије и економије и Пословни менаџмент. На мастер академским студијама изводи вежбе из предмета: Техно-економска анализа пројеката и Индустријски менаџмент. Ангажована је на извођењу наставе из области Финансијског инжењеринга у оквиру Обуке за енергетске менаџере чији је организатор МФ УБг. Члан је ДЕБ-а.

ПРЕДРАГ КРСТИЋ (Београд, 1964). Научни сарадник Института за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду.

Дипломирао, магистрирао на ФФ УБг. Докторирао 2014. (*Сiор oкo ѱpocвeтiлнeљcтвa: иcтopија и cавpeмeнocтiй јeднe кoнtрoвeрзe*) такође на ФФ УБг. Области ауторове компетенције обухватају критичку теорију, модерну теорију субјекта, филозофску антропологију, филозофију просветитељства и филозофију образовања. Поља његовог тренутног интересовања протежу се од савремене филозофске, друштвене, антрополошке и образовне теорије, преко естетике и књижевне критике, до радикалне текстуалне праксе и студија популарне културе. Поред 11 теоријских књига и бројних чланака, монографских студија и уредничких прилога у академским публикацијама, аутор је и две књиге поезије и једног

романа. Лауреат је награде „Никола Милошевић” за 2008, која се додељује за дела у области теорије књижевности и уметности, естетике и филозофије.

Важније књиге: *Субјект и пројив субјективности: Адорно и филозофија субјекта*, Београд 2007; *Филозофска живописиња: зоографски наговор на филозофију*, Београд 2008; *Камелеон: како да се мисли људска живописиња*, Београд 2010; *Стирање и одрасања: просвећеност и реакције*, Београд 2016; *Примати, њихови јединци и њихови слике: (де)волуција у њиховој слици*, Нови Сад 2017.

РОДОЉУБ КУБАТ (Босанско Грахово, 1969). Редовни професор на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао (1996) и магистрирао (2000) на БФ СПЦ (*Човјек у Савезу: Основи савезавезне антиројологије*). Докторирао 2005. (*Анђео Господњи у Савезу: Карактер савезавезног моноизма из њерсејективне јављања Бога*). На стручном усавршавању провео школску 1996/97. годину у Сибињу (Румунија) на Протестантском теолошком факултету „Мартин Лутер”, а период 1997–2000. као реновациониста стипендиста провео на римокатоличком теолошком факултету „Вилхелм универзитета” у Минстеру (Немачка). На ПФБ на Катедри Свето писмо Старог завета изабран 2001. за асистента, 2005. у звање доцента, 2011. у звање ванредног професора и 2016. у звање редовног професора. Тренутно обавља функцију продекана за науку на ПФБ, шеф је Групе за библистику и Катедре за Свето писмо Старог завета. Главни и одговорни је уредник часописа *Богословље*. Бави се старозаветном егзегезом и теологијом, с посебним акцентом на рецепцију старозаветних списа у каснијој источно-хришћанској традицији. Такође се бави библијском и теолошком херменеутиком.

Важније књиге: *Основе савезавезне антиројологије: теолошка њерсејективна*, Београд – Нови Сад 2008; *Синојсис – Упоредни преглед еванђеља*, Београд – Нови Сад 2008; *Траговима Писма: Савез – теологија и херменеутика*, Крагујевац 2012; *Траговима Писма II: Савез – рецепција и контексти*, Београд 2015;

МИЛАНА ЉУБИЧИЋ (Глина, 1978). Ванредни професор Одељења за Социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирала 2004 (*Istraživanje socio-patoloških karakteristika porodica shizofrenih bolesnika*). Магистрирала 2009. (*Istraživanje sociopatoloških obilježja porodica maloljetnih prestupnika*) и докторирала 2013. (*Sociopatološki profil i tretman lica smještenih na liječenje i čuvanje u zatvorsku psihijatrijsku bolnicu*) на ФФ УБг. По образовању је социолог и системски породични терапут. Ангажована у настави на основним студијама социологије на ФФ УБг на предметима: Социологија менталних поремећаја, Социологија друштвених девијација – криминалитет, Социологија омладине, Изазови савремених породица. Предаје Увод у системску породичну теорију и терапију и Социологију маргинализованих група на мастер студијама на матичном факултету.

Важније књиге: *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Београд 2010 (koautor); *Porodica i delinkvencija: uticaj porodične funkcionalnosti na delinkvenciju maloljetnika*, Београд 2011; *Mladi – naša sadašnjost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Београд 2012; *Jednoroditeljske porodice u Srbiji*, Београд 2014 (koautor); *O neuračunljivosti: sociološka studija*, Београд 2015; *Identitet(i) i mentalna bolest: analiza priča specijalnih pacijenata o sebi i drugima*, Београд 2016.

ФЕРЕНЦ НЕМЕТ (Бока, 1956). Ванредни професор на Учитељском факултету на мађарском наставном језику у Суботици (Универзитет у Новом Саду).

Након окончања основних студија, 2008. магистрирао је на Одсеку за Хунгарологију ФФ УНС (*Irodalom és irodalompolitika az Ifjúság c. lapban 1945–1964.* / Књижевност и књижевна политика у листу „Ifjúság” 1945–1964.). Докторирао је 2012. (*Az irodalmi kultuszok regionális és lokális változatai* / Варијанте регионалних и локалних култова у књижевности). Затим је започео научну и универзитетску каријеру. Научна област којом се бави је историја културе Војводине, посебно историјом фотографије, историјом штампе и историјом штампарства. Аутор је двадесетак књига и више стотина радова из области историје културе.

Важније књиге: *Torontalski élim.* Četvrt veka tkanja u Banatu, Novi Sad – Zrenjanin 1995; *A bánáti fényképészet története (1848–1918).* [Историја фотоографије у Банауу 1848–1918], Újvidék, 2002; *Istoriija štampe u Velikom Bečkereku (1849–1918).* Zrenjanin 2007; *Taj divni koloritű žraždancsüva: líkóvni živóvó u Velikom Bечкереку у 19. u њочейком 20. века / A polgárság pompázó színei: a nagybecskereki képzőművészeti élet a 19. században és a 20. század elején,* Зрењанин 2009; *U Adijevom krugu: Todor Manojlović između Nađvarada, Temišvara i Arada 1907–1910.* / *Ady vonzáskörében* Zrenjanin–Senta 2015; Jožef. *Evropske vrednosti i dometi vojvođanske fotografije,* Novi Sad 2017.

СРЕЋКО ПЕТРОВИЋ (Аранђеловац, 1978). Уредник периодичних публикација у Патријаршији Српске православне цркве у Београду.

Дипломирао на ПФФ УБг. Радио као наставник верске у основним школама у Аранђеловцу и Лазаревцу (2004–2010); од 2011. године запослен као оперативни уредник периодичних публикација *Православље* и *Православни мисионар* у Патријаршији СПЦ у Београду. Радове објављивао у периодичним публикацијама: *Каленић*, *Православни каленхейи*, *Теолошки њоґледи*, *Теолоџикон* и др. Област истраживања: историја хришћанства.

ЈУДИТ РАФАИ (Суботица, 1966). Доцент Учитељског факултета на мађарском наставном језику у Суботици (Универзитет у Новом Саду).

Дипломирала 1991. године на Одсеку за хунгарологију ФФ УНС. Мастерирала 1998. на Катедри за етнологију УЕЛ у Будимпешти а докторирала 2008. (*Индекс војвођанске мађарске народне приче*). Радила као музеолог у ГМ у Суботици (2003–2013). Област интересовања: фолклористика, народна традиција у Војводини, фолклор Војводине. Ауторка је осам књига и више радова из области етнологије.

Важније књиге: *A mesélő ember. Egy bácskai parasztember meséi.* [Народни приповедач. Приче једног приповедача из Бачке] Budapest 2001; *Subotički fotografiji u svetlu syadbenih fotografija (1862–1940),* Subotica 2005; *A magyar mesemondás hagyomány.* Útmutató mesemondók, pedagógusok és minden népmesekedvelő számára. [Мађарска традиција приповедања. Водич за приповедаче, наставнике и све љубитеље народних прича], Budapest 2004; 2006; 2017; *Vajdasági történetek Mátyás királyról* [Војвођанске народне приче о краљу Матији], Újvidék–Szabadka 2008; *Ándeli i jaganjci – kakve su bile subotičke božične jelke u godinama između 1859. i 1975?* Subotica 2012; *Komponovane fotografije. Subotički fotografi od 1860 do 1941. godine,* Subotica 2014; *Mesemondók és mesetípusok* [Приповедачи и индекс народне приче], Szabadka 2016.

ГОЈКО РИКАЛОВИЋ (Јаша Томић, 1951). Редовни професор Економског факултета у Београду.

Дипломирао 1975, магистрирао 1980. и докторирао 1988. године на ЕФ БУ. Асистент-приправник од 1976, редовни професор од 2000. године на ЕФ УБг.

Председник ДЕБ, члан НДЕС и Председништва СЕС. Аутор је више књига, монографија и уџбеника. Објавио је око 200 студија и чланака првенствено у области привредног система, економске политике и развоја, саобраћајне, руралне и аграрне економије, економије природних ресурса и пословне економије. Учествовао на преко 30 (основних и комерцијалних) истраживачких пројеката.

Важнија дела: *Саобраћај као фактор ефикасности југословенске привреде*, Београд 1990; *Економика природних ресурса: неки значајни аспекти*, Инђија 1999; *Југословенске железнице – нова стратегија развоја* (коаутор), Београд 2000; *Основи економије* (коаутор), Београд 2012; *Национална економија* (коаутор), Београд 2016.

СКРАЋЕНИЦЕ

БФ	Богословски факултет
ГМ	Градски музеј
ДЕБ	Друштво економиста Београда
ДЕС	Друштво економиста Србије
ЕФ	Економски факултет
МФ	Машински факултет
НДЕС	Научно друштво економиста Србије
ПБФ	Православни богословски факултет
СЕС	Савез економиста Србије
СПЦ	Српска православна црква
УБг	Универзитет у Београду
УЕЛ	Универзитет Етвеш Лоранд (Будимпешта)
УНС	Универзитет у Новом Саду
ФФ	Филозофски факултет

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА**

**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00** €)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

HQ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Издази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6615–798; 021/420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 166. (2/2018) свеску 30. августа 2018.

За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења и секретар Редакције: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ћелић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено 2018. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Рајко Буквић ; 1984, св. 76–. – Нови
Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: *Зборник за друштвене науке*
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије